श्रीमच्छ्रीकृष्णलीलैकतात्पर्यो विजयतेतमाम् ।

श्रीप्रभुचरणान्तेवासिपरमभगवदीयश्रीमुरलीधरदासविरचितम्

श्रीपरतत्त्वाञ्जनम्

(सानुवादम्)

परतत्त्वश्रीकृष्णप्रदर्शकम् ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलकमलदिवाकर-विद्यानिधि-श्री ६ श्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजचरणानां निर्देशेन सर्वप्रबन्धबलेन च
भवतां-सुवर्णजयन्तीमहोत्सवप्रसङ्गे

श्रीमदाचार्यचरणपादपद्मपरागगृहालुना

चिमनलालशास्त्रिणा

“ साहित्यभूषण ” “ शुद्धाद्वैतरत्न ” “ व्याख्यानमार्तण्ड ”
इत्युपाधिमता संशोध्य

गो० वा० शेठ मणिलाल चुनीलालेत्येतस्य स्मरणार्थं राजनगरस्थेन तद्भ्रात्रा
गोविन्दलाल चुनिलाल भगतेत्यनेन दत्तेन अर्थसाहाय्येन सम्मुद्र्य

श्रीबालकृष्णशुद्धाद्वैतमहासभायाः कार्यालयात् प्रकाशितम् ।

(सुरत-मोटामन्दिर)

५ = २५

(न्यो० ~~१-०-०~~)

सं. २००३ भाद्रपदशुक्लसप्तम्याम्

॥ उपोद्घातः ॥

प. भ. श्रीमुरलीधरदास :

परमभागवतोसौ विद्वच्छिरोमणि: साम्प्रदायिकसंख्यावतां विदितचरोपि न तस्य जीवनचर्या यथावदधिगम्यते । प्राय: महतां विदुषां पूर्वाचार्याणां विक्रमभरितैतिह्याभाववति स्वसम्प्रदाये कैतादृशस्य दासस्य गणना ? ऐतिह्ये । तज्जनिकालज्ञानविरहेपि श्रीविठ्ठलनाथप्रभुचरणसमकालिनोसौ दास इत्यविवादं निश्चीयते । श्रीप्रभुचरणसकाशात् लब्धज्ञानेनानेन प्रौढपद्धत्या साम्प्रदायिकवाङ्गमयं विलिख्य श्रीविठ्ठलनाथचरणानामन्तेवासित्वं सार्थं सफलीकृतं मन्ये ॥

मोहमय्यां वैष्णवपरिषदा मुरलीधरदासकृतं श्रीमद्वल्लभाचार्यचरित्रं सानुवादं शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यं च प्राकाश्यं नीतमेतदारभ्य साम्प्रदायिकास्तं अवगच्छन्तिस्म, तथापि तत्कृतविपुलवाङ्मयमुद्रणे उपेक्षामेव भजन्तिस्म, श्रीप्रभुचरणान्तेवासित्वं स्वस्य निरूपितम्, यथा, “श्रीराधिकासहाय्यस्य वेण्वंशस्य गुरोर्मम, प्रसादाद्भक्तिमीमांसां व्याख्यास्ये सुहृदां मुदे” ।

एकदा १९९१ तमे वैक्रमे वर्षे विद्याविलासिगोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणैर्भूरिश्रमेण मद्रपुर्यां (मद्रासे) ग्रन्थान्वेषणकार्यमासादितम् । तदानीन्ते साम्प्रदायिकानेकाप्रसिद्धग्रन्थान्नानदु: । तेषु मुरलीधरदासविरचितसाहित्यं तामिललिप्याऽलिखितं संस्कृताक्षरै: परिवृत्य अ० सौ० श्रीअक्काबाप्रभृतिभि: स्वहस्तेनाऽलेखि । साहित्यं तत् (१) परतत्त्वाऽञ्जनम् (२) भगवन्नामदर्पण: (३) भक्तिसिद्धान्तमणि: (४) सेवाकल्पतरु: (५) भक्तिचिन्तामणि: (६) सेवाकल्पतरु: (७) भक्तिचिन्तामणि: (८) भगवन्नामविभव: (९) परतत्त्वविलास: (१०) ब्रह्मविद्याभरणम् (११) सम्प्रदायकुलदीपिका, इत्यादि । अन्येपि तत्कृतग्रन्था विद्यन्ते, यथा “श्रीवल्लभचरित्रमणुभाष्यटीका-शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यम्”—इति ।

अन्यदपि तत्कृतविपुलसाहित्यं दक्षिणप्रान्तेऽन्यस्मिन् स्वप्रान्ते वा विद्यामन्दिरेषु कपाटपिनद्धं कथं न स्यात् ?

अग्रे ग्रन्थान्तपृष्ठे द्रष्टव्यम्.

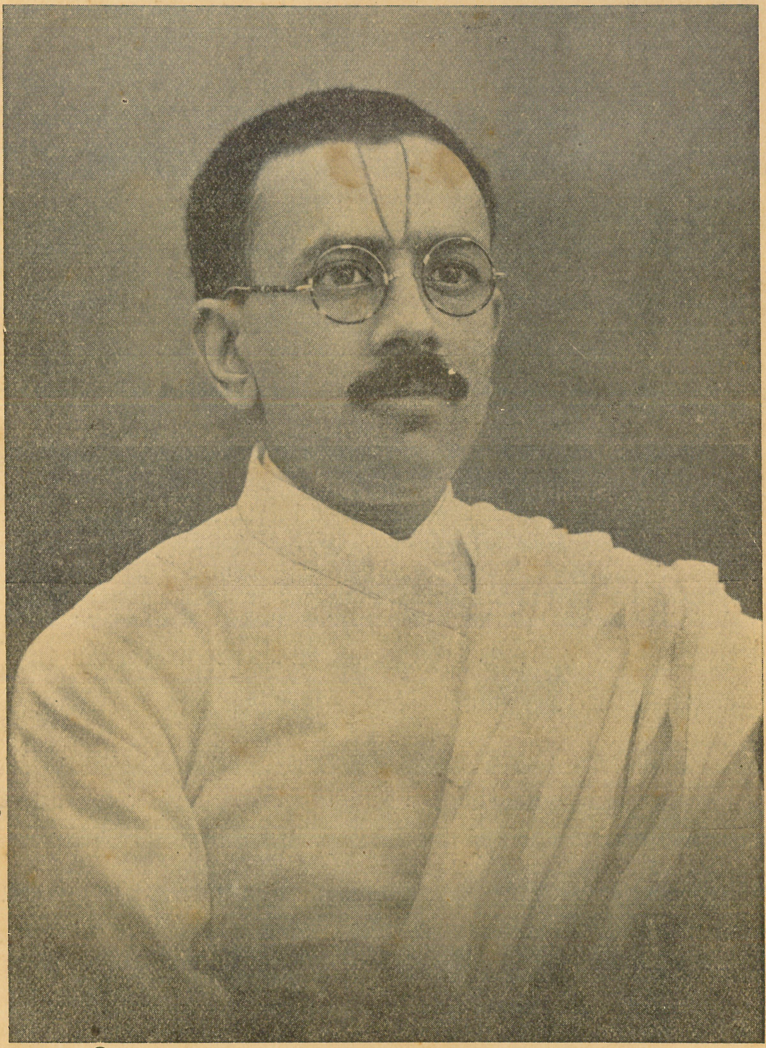

પૂ. પા. આચાર્યવર્ય ગો. શ્રી ૧૦૮ વિદ્યાનિધિ

શ્રી વ્રજરત્નલાલજી મહારાજશ્રી

(સુરત)

પરમભગવદીય શેઠ મણિલાલ ચુનીલાલ અમદાવાદ ઢાળની પોળના વતની

જન્મ સંવત ૧૯૨૯. ગોલોકવાસ સં. ૧૯૯૪ના વૈશાખ વદ ૧૧

આદર્શ વૈષ્ણવ

આ પરતત્ત્વાંજન ગ્રંથ જેવો અલૌકિક છે, તેવા જ શ્રી. બા. શુ. મ. સ. દ્વારા એનું પ્રકાશન કરાવનાર શેઠ મણિલાલભાઈ પણ આ જમાનાના એક અલૌકિક સેવાપરાયણ વૈષ્ણવ હતા. એ એમના ટુંક પરિચયથી જણાશે.

એમના ભાઈ ગોવિંદલાલ ચુનીલાલ-કાન્તિલાલ મોહનલાલની પેઢીવાળા ને સુરતના વેસ્માવાળા શેઠ વિઠ્ઠલદાસદ્વારા પ્રેરણા થતાં એમની સહાયથી આ ગ્રંથ બહાર પાડી શકાયો છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં જ છપાયો પરંતુ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે બહાર પડે તો સામાન્ય વૈષ્ણવો પણ એનો લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે બહાર પાડયો છે. પ્ર. ભ. મણિલાલ વિશાખડાયતા છે. અમદાવાદ ઢાલની પોળમાં તેમનું ઘરમંદિર છે. તે ૪ વર્ષની ઉમ્મર સુધી બંને પગની ખોડને લીધે ચાલી શકતા નહોતા. તેમના પિતાશ્રી સેવાપરાયણ અને મરજાદી હોવાથી તેમને વૈષ્ણવ સંસ્કાર નાનપણથી જ મળેલા, કામવનવાળા શ્રીગોવિંદજી મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે પિતાશ્રી તેડીને ગએલા. ત્યાં મહારાજશ્રીએ પોતાના ખોળામાં બેસાડી આશીર્વાદ સાથે એમના પિતાશ્રી પાસે ચાલીને જવાની આજ્ઞા કરી કે તરત જ એઓ ચાલતા થઈ ગયા. આ પ્રસંગ શ્રી ગુસાંઈજીએ ભાઈલાલભાઈ કોઠારીના જમાઈ ગોપાળદાસજીને બોલતા કરી નવાખ્યાન રચવા આજ્ઞા કરી તેવો જ આ પ્રસંગ પણ અલૌકિક છે. બાર વર્ષની ઉમ્મરથી જ પોતે સેવાપરાયણ રહેતા, ઉમ્મરલાયક થતાં રેશમનો વ્યાપાર કરતાં પોતે સારી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કરી. તેનો વિનિયોગ મોટે ભાગે ભગવત્સેવામાં અને વૈષ્ણવી જીવનમાં જ કર્યો છે.

વ્રજચોર્યાસીની પરિક્રમા પોતે આવે પગે પણ ત્રણવાર કરેલી, શ્રીગિરિરાજજીની દંડવતી પરિક્રમા પણ કરેલી. શ્રીગોવિંદજીમહારાશ્રીનું પોતાને બ્રહ્મસંબંધ હતું, શ્રીદેવકીનંદનજી તથા શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજશ્રીની પણ એમના પર સંપૂર્ણ કૃપા હતી. એમના ગોલોકવાસ સમયે શ્રીવલ્લભલાલજીએ વીરમગામથી ખાસ પધારી દર્શનનો લાભ આપ્યો હતો, અને આજ્ઞા કરેલી કે કાલે ઉત્થાપનના સમયે આપ જઈ શકશો. થયું પણ તેમજ. આ પણ એક ચમત્કારિક ઘટના હતી. પોતાને ત્યાં રાજસેવા બીરાજે છે. દર વર્ષે અન્નકૂટ સમયે એમને ત્યાં અમદાવાદવાળા મહારાજશ્રી પધારતા. અને હજી પણ પધારે છે.

શ્રીવલ્લભકુળના ઘણા ખરા આચાર્યો એમની સેવાપરાયણતા અને સેવાભાવનાથી પ્રસન્ન થતા. કીર્તન ભક્તિ અને નિત્ય સેવા શૃંગારમાં અત્યંત નિપુણ હતા. શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પૂર્ણ ભાવ હતો. તેવો જ એમના ભાઈ ગોવિંદલાલભાઈને પણ છે, અને એઓ દયારામભાઈનું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય બહાર પડાવવા ઉત્સુક છે. એમના સમાગમમાં જે કોઈ વૈષ્ણવો આવતા તેઓ કંઈને કંઈ લાભ મેળવી જ જતા. એમનું ભવન વૈષ્ણતાથી ભરેલું દૈવી હતું. તેમના ઘરમાં શ્રીગોકુલચંદ્રમાજીનું સ્વરૂપ બિરાજે છે, તેમની સેવા હજુ સુધી તેમના ભાઈ ગોવિન્દલાલશેઠ મુખ્યાજી રાખી કરાવે છે. તેમના પિતાજી ચુનીલાલ બાપુજીનો ગોલોકવાસ સં. ૧૯૭૨ થયો. માતાનું નામ દિવાળીબેન, તેમનો ગો. વા. સં. ૧૯૪૪માં થયો.

સુરતના વતની વિઠ્ઠલદાસ વેસ્માવાળા દ્વારા શેઠ ગોવિંદલાલનો પરિચય થતાં આ ગ્રંથ શ્રી બા. કૃ. શુ. મહાસભા દ્વારા પ્રકાશિત થઈ શકયો છે.

કીર્તનમાં પોતે નિષ્ણાત હતા. તદુપરાંત સ્મરણ શક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે દશ દિવસ સુધી મોઢે જ કીર્તન કરે તો પણ ભંડોળ ખૂટે નહિ, પોતાના શ્રીગોકુલચંદ્રમાજી આગળ કીર્તન જાતે જ કરતા. સેવા શૃંગાર અને સાંપ્રદાયિક રહસ્યોના પણ પોતે નિપૂણ હતા, અનોસરમાં સત્સમાગમાર્થે અનેક વૈષ્ણવો આવતા તેઓ પણ કંઈને કંઈ નૂતન લાભ મેળવી પ્રસન્ન ચિત્તે ઘેર જતા.

(ગોવિન્દભાઈ ચુનીલાલ તરફથી ઉપર પ્રમાણે શેઠ મણિભાઈનો પરિચય મલ્યો છે.)

પ્રકાશક.

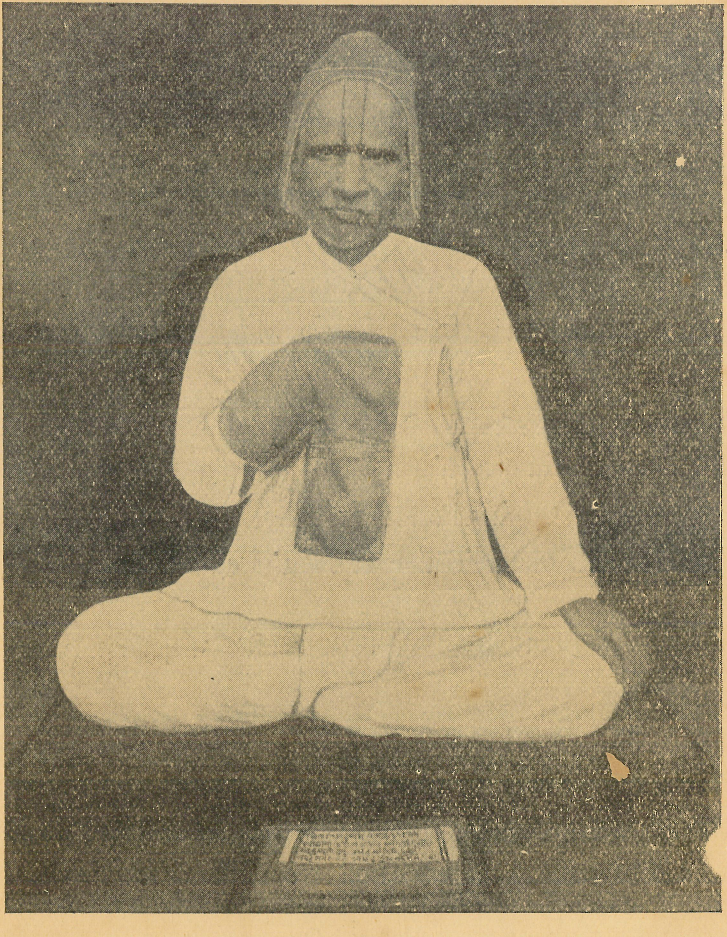

પ્ર. ભ. શેઠ મણિલાલ ચુનીલાલ
અમદાવાદ
આ ગ્રન્થની વિત્તજા સેવા કરનાર

श्रीमच्छ्रीकृष्णलीलैकतात्पर्यो विजयतेतमाम् ।

परमभगवदीयश्रीमुरलीधरदासविरचितम्

श्रीपरतत्त्वाञ्जनम्

परतत्त्वस्य श्रीकृष्णस्य (१)–घनश्यामत्वं (२)–पद्माक्षत्वं (३)–कृपासमुद्रत्वं
(४)-मुरलीधरत्वं (५)–श्रीगोपीजनवल्लभत्वं (६)–निःसाधनजनोद्धारकत्वं
(७)–स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वं (८)–वेणुगानमाधुर्येणाहूय पुष्टिसुखप्रदत्वं
(९)–निखिलकल्याणगुणरत्नाकरत्वं (१०)–दीनचातकमेघत्वं (११)–
अमोघानुग्रहैक–स्वभावत्वं (१२)–प्रागल्भ्यादिरञ्जितस्वजनत्वं
(१३)–श्रीभागवतवेद्यत्वम् (१४)–तद्गुणकर्मश्रवणादिना
प्राप्यत्वम्, इत्येवञ्चतुर्दश–प्रकारकप्रकरणरूपाञ्जनेन
परतत्त्वश्रीकृष्णप्रदर्शकम् ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलकमलदिवाकर–विद्यानिधि–श्री ६ श्रीव्रजरत्न-
लालजीमहाराजचरणानां निर्देशेन सर्वप्रबन्धबलेन च

श्रीमदाचार्यचरणवल्लभपादपद्मपरागगृहालुना
चीमनलालशास्त्रिणा
“ साहित्यभूषण ” “ शुद्धाद्वैतरत्न ”
इत्युपाधिमता
संशोध्यानूद्य

श्रीबालकृष्णशुद्धाद्वैतमहासभायाः कार्यालयात् प्रकाशितम् ।
(सुरत–मोटामन्दिर)

(न्यो० ०–६–०) सं. १९९२ श्रीकृष्णप्रादुर्भावाष्टम्याम्,

॥ चीमनलालशास्त्रिणा संशोधिता ग्रन्थाः ॥

१	श्रीमद्भागवतप्रकरणविभागः	०–६–०
२	श्रीमद्भागवतार्थनिबन्धः । स च प्रकाशावरणभङ्गयोजनासहितः प्रक्षिप्ताध्यायसमर्थनयुतश्च	२–०–०
३	चतुःश्लोकी	०-१२ ०
४	श्रीयमुनाष्टकम्, चतुष्टीकोपेतम्,	०-१२-०
५	,, गुर्जरानुवादः	०–८–०
६	श्रीविवेकधैर्याश्रयः सर्वटीकोपेतः सानुवादश्च	१–०–०
७	भक्तिमकरंदः	०–८–०
८	बालबोधः-सानुवादः सर्वटीकोपेतः	१-०-०
९	द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशः	१–८–०
१०	सौन्दर्यपद्यं-शिक्षाश्लोकाः-सटीकाः	०–४–०
११	पुष्टिमार्गोपदेशिका गु. भा-१	०–८–०
१२	पुष्टिमार्गोपदेशिका गु. भा-२	१–०–०
१३	,, पूर्वार्धः गु. भा-३	०-१२-०
१४	भावसागरः	०–१–०
१५	परतत्त्वाञ्जनम्	०–६–०
१६	उत्सवनिर्णयसमुच्चयः	मुद्रणेस्ति
१७	प्रश्नोत्तरमालिका	२–०–०
१८	श्रीकृष्णस्तोत्ररत्नाकरः	ललुभाई छगनलाल
१९	षोडशग्रन्थानुवादः	
२०	पुष्टिसुधाकरः	
२१	अन्तःकरणप्रबोधः ससर्वटीकः ।	०–८–०
२२	नामरत्नं सटीकम्	०–६–०
२३	भक्तिहेतुः सटीकः	०–६–०
२४	वृत्रासुरचतुःश्लोकी सर्वटीकायुता	०–६–०
२५	जलभेदविचारः गु०	०-१-०

असौ ग्रन्थः श्रीयुत'गोविन्दजीडाह्याभाई' इत्यनेन स्वकीये 'अनाविलबन्धु'-
नाममुद्रणालये (भागल,भाजीवालीगलीस्थाने सुरते) मुद्रितः ।
हरिशङ्करात्मजचीमनलालशास्त्रिणा सुरतनगरे बृहन्मन्दिरात् प्रकाशितः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।
श्रीकृष्णः शरणं मम॥

॥ परतत्त्वाञ्जनम् ॥

(श्रीमुरलीधरदासविरचितम्)

(प्रथमदर्शनम्)

गोपीशगुणगातारं प्रेमानन्दरसाप्लुतम् ।
ध्यायामि नित्यदा नाथं विट्ठलं वल्लभात्मजम् ॥ १ ॥
श्रीविट्ठलप्रसादेन परतत्त्वाञ्जनं शुभम् ।
प्रकाशयामि गोविन्दनिधिप्रापकमद्भुतम् ॥ २ ॥
महानिधिरयं कृष्णो महर्षिगणपूजितः ।
तत्राञ्जनं भागवतं शुकप्रोक्तं सनातनम् ॥ ३ ॥
श्रीभागवतशास्त्रज्ञाः स्वानन्दनिधिमच्युतम् ।
भजन्ति नन्दतनयमुदारं पुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥
भजनानन्ददातारं परमानन्दमच्युतम् ।
प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षं भक्तचातकवारिदम् ॥ ५ ॥
कोटिकन्दर्पलावण्यं श्रीभागवतसंस्तुतम् ।
प्रपद्य करुणापूर्णं लिखामि तदनुग्रहात् ॥ ६ ॥

अथेदं विचार्यते निखिलनिगमगुह्यं पूर्णानन्दप्रदं परतत्त्वं कीदृशमिति? तत्प्रापकं मुख्यसाधनं कीदृग्रूपमिति च? आद्यं श्रीनन्दराजकुमारलक्षणं घनश्यामत्वं–पद्माक्षत्वं–कृपासमुद्रत्वं–मुरलीधरत्वं–गोपीजनवल्लभत्वं–निस्साधनजनोद्धारकत्वं–स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वं–वेणुगानमाधुर्येणाहूय पुष्टिसुखप्रदत्वं–निखिलकल्याणगुणरत्नाकरत्वं–दीनचातकमेघत्वममोघानुग्रहैकस्वभावत्वं – प्रागल्भ्यमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यसौशील्यादिरञ्जितस्वजनत्वं श्रीभागवतवेद्यत्वादिकं च तस्य साहजिकम्। द्वितीयं तद्गुणकर्मश्रवणकीर्तनप्रेमादिलक्षणमिति राद्धान्तः, श्रीशुकवल्लभविट्ठलानां त्रयाणां वचनैस्तथावगमात्, स्वयोगमायाच्छन्नं भगवल्लक्षणं निधिमुद्घाटयितुं भगवत्कीर्तनादिकमेवाञ्जनरूपम्। तदुक्तं श्रीभगवतैव परमभक्तमुद्धवं प्रति-'यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः। तथा तथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयु-

क्तम्' इति, 'धनं मदीयं तव पादपङ्कजं कदा नु साक्षात् करवाणि चक्षुषा' इति यामुनार्यवचनमपि भगवत एव निधिरूपत्वमवगमयति । न चापीदं कल्पनमवैदिकमिति वाच्यम्, यथा–'हिरण्यनिधिंपिहितं क्षेत्रमुपर्युपरि सञ्चरन्तो जना न विदुः' इत्यादिश्रुतेः । अत एव वेदपारगास्मदाचार्यचन्द्रवचनम्–“एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति । प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत्” इति । विवृतं च श्रीव्रजरायेन, अर्थस्वरूपमाहुः–एवमिति, सदा एवं कर्तव्यम्, यथाऽग्रे निरूप्यते, तदेवाहुः—प्रभुरिति, प्रभुः स्वामी भक्तानां सर्वरूपश्चासौ सम्यगर्थरूपश्च यतस्तस्मात् स्वयमेव करिष्यति, ततः कारणान्निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य भावं व्रजेदित्यर्थः । एवमेव कर्तव्यमिति स्मेति प्रसिद्धिरुक्ता, अर्थः सर्वदा गोप्यो भवति, तद्द्रूपमेव गोपायति, प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयं कर्तव्यं रक्षणादिकं प्रभुरेव करिष्यति । एवं सदा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थस्य रक्षार्थं स्वयं यत्नः क्रियते, तस्य जडत्वात्, अत्र प्रभोरेव तदुक्त्या यो गोप्योंऽशस्तं प्रभुरेव भावादिरूपं गोप्यं करिष्यतीति स्वयं निश्चिन्ततां व्रजेदिति भावः । अत एवाचार्यैर्नवरत्न उक्तम्, 'चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापी'त्यादिना । यथार्थस्य सम्यग्गोपने कृत एव निश्चिन्तता भवेत् । तथात्र तं भावमर्थरूपं बहिर्मुखादिचौरेभ्यो भगवान् स्वयमेव गोपायतीति सिद्धवत्कारेण निश्चिन्ततां व्रजेदित्युक्तम् । यथार्थस्य गोपनं च सर्वेभ्यः क्रियते तथाऽस्यापि भावस्यातिगोप्यत्वान्नोक्तम्, परं निश्चिन्ततोक्त्या गुप्तत्वेनोक्तमिति भावः । यद्वा प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयमेव कर्तव्यं करिष्यति सदैवं ज्ञात्वा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथा अर्थेनैव सर्वसामग्र्यादिकं भवति तथात्र प्रभुः स्वभोगयोग्यदेहयौवनादिसामग्रीसम्पादनं यत् कर्तव्यत्वेनोच्यते तत् स्वयमेव करिष्यति, यतः सर्वपदेन भक्तानां सर्वेषां सम्यगर्थः स एवेति सदैवं तथा भवेदिति भावः । अयमेवार्थो रसाब्धिसुधाकरश्रीमत्प्रभुचरणै रससर्वस्वे निर्णीतः । 'विनैव समयक्रमं सखि तदा यदासीदतिस्फुटं नवयौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम्, तदङ्गगुणो न तद्व्रतकृतोऽन्यदीयोऽपि वा विचित्ररसभावितप्रियकटाक्षगोयं परम्, 'वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वाच्यं सखि विग्रहाद्यशेषम् । रसरूपमितोन्दिरादुरापं रसमापुर्यदुदारतो रसाब्धेरि'त्यादिना, तेनार्थाधिदैवरूपाया तस्या यद्दुरापं तदर्थासाध्यन्तु भवत्येव, भगवता च स्वीयेषु तत्सम्पाद्यते, तस्माद् भगवानेवास्माकमर्थरूपोऽस्ति स एव सर्वं करिष्यतीति ज्ञात्वा एवं पूर्वोक्तसर्वात्मभावेन सदा भजनं कर्तव्यम्–ततः प्रभुरपि सर्वसमर्थस्तथैव करिष्यतीति भावः ।

ननु तथाकरणं व्रजवरकुमारिकासु एव सम्भवति तासां योग्यत्वादन्येषामयोग्यत्वात् कथमेवं बोधनमिति चेत् सत्यम्, तदयोग्यत्वं जीवानाम्, तथापि सर्वात्मभावेन तथा चेद् भजेत्तदा भगवदनुग्रहेण तथा भवेत्, तदा भगवानपि स्वीकुर्यादेवेति भावः। अत एव पुष्टिसरसिजमार्तण्डायितचरणाचार्यैरेव भ्रमरगीतविवरणे प्रकटीकृतम्, तद्दुरापत्वेऽपि तदाशया तद्भजनमन्यभजनरहितं कुर्वद्भिरेव सर्वैः स्थेयमिति। तदप्राप्तिश्चेत्स्यात् तदा 'तदाशये'ति नोक्तं स्यात्, तथा च श्रीगोपीजनप्रेमकुमुदबन्धुश्रीविट्ठलनाथैरपि विद्वन्मण्डने रससर्वस्वे चालेखि। 'सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येवे'ति। 'तद्वानङ्गे'त्यस्मिन् पद्ये 'यस्मिन् महानुग्रहस्तस्मिन् घोषनितम्बिनीत्वमचिरात् कर्त्ता प्रियः प्रायश' इति तस्मात्तदनुग्रहेण तथा भवतीति भावः। अत एव यदुकुलरत्नाकरेन्दुना 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इत्युक्तम्। यद्वा स्वयं कर्तव्यं भजनादिकं व्रजसुन्दरीषु सर्वसमर्थो हि प्रभुः करिष्यत्येवास्मद्दर्शनार्थम्, सदा एवं निश्चिन्ततां व्रजेत् तत्प्रकारकभगवल्लीलादर्शनार्थं चिन्ता न कार्या, प्रभुः स्वत एव करिष्यतीति भावः, स्मेति प्रसिद्धिः, यतः प्रभुणैवोक्त'महं भक्तपराधीन' इति तदधीनत्वेन तन्मनोऽभिलषितकरणं स्वत एव सिद्धम्, हीति निश्चयेन युक्तश्चायमर्थः–यतो भगवदर्थं 'सन्त्यज्य सर्वविषयानि'त्यादिवद्ये त्यजन्ति, तेषां मनोरथपूरणं च भगवता कर्तव्यमेव। अत एव भगवतैवोक्तम् 'ये त्यक्तलोकधर्मांश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम्' इति अनेन भरणोक्त्या यथा तेषां स्वलीलादर्शनं भवति तथैव कृत्वा स्वलीलायामेव स्वरूपात्मिकायां स्वस्मिन्नेव स्थापयामीति भावः। अर्थेनैव स्वमनोरथाभिलाषो भवति, अन्यथा तु जलतरङ्गवदुद्भूततदीयमनोरथापूर्तिरिरेव सदा (स्यात्)। तथात्र श्रीमत्प्रभुचरणसेवनेनैव भक्तमनोरथपूर्त्तिरिति भक्तानामर्थरूपोऽपि भगवानेव सेव्य इति भावः। यथार्थं विना लौकिकरमणादिकं भोगश्च न सिध्यति, तथात्रार्थाधिदैविकलक्ष्मीप्रवेशं विना भगवद्रमणभोगौ च न सम्भवतः, सा सम्पत्तिरपि स्वस्मिन् स्वत एव सेवनसन्तुष्टः करिष्यत्येव प्रभुस्तदा श्रीमदनुग्रहेण तत्प्राप्तिस्तेन च तौ सम्भवेताम्। भगवदीक्षयैव भगवदेकशरणतायाः प्राप्तिरिति भगवानेवार्थरूपः। अत एव श्रीगोकुलनाथसेवाधिपतिश्रीमत्प्राणेश्वरैः फलप्रकरणे 'सर्वत्र तासु सा भगवदाज्ञया निविष्टे'ति। अस्यार्थस्यात्यन्तगोप्यत्वात्सर्वसमर्थ इतिपदेन परोक्षेणैव गुप्ततया प्रभुचरणैः प्रकटीकृतमित्यलं लेखनेन। तच्चरणाब्जमकरन्दमत्तानां हृदि प्रभुमुखेन्दूदयेन स्वत एव भावाब्धिवीचिप्रचारो भविष्यतीति भाव इति। एवं व्रजरायवचनोदाहरणेन स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वमविनाशित्वमनन्तत्वमक्षयत्वं चौरभयादिरहितत्वं जडविलक्षणत्वं स्मरणमात्रलभ्यत्वं भगवल्लक्ष-

णार्थस्य माहात्म्यं विशदीकृतम्। 'तवैवाद्यस्य गीतस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च। दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः' इति शान्तिपर्वगतधर्मपुत्रवचनेन भगवल्लक्षणनिधेर्दर्शनमात्रेणाश्रितजनकृतकृत्यतापादकत्वं सिद्धम्। न हि लौकिकधनस्य दर्शनमात्रेण लाभरूपत्वं सेत्स्यति। भोगोपकरणसम्पादनविनियोगेनैव तस्य साधकत्वात्, स्वतः पुरुषार्थरूपत्वाभावात्, महतां त्यागविषयमेव लौकिकं धनं भवति, अत एव 'किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वे'त्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि, 'धनं तद्धर्मैकफलमि'त्यादिवचनैः सन्मार्गे विनियुक्तं लौकिकं धनं भगवत्सेवादिसाधकत्वेनाम्बरीषप्रह्लादादितुल्यानां महतां गुणाय भवति। भगवल्लक्षणं धनं तु शिवसनकादिभिर्निवृत्तिमार्गगुरुभिरप्यादरात् प्रार्थनीयं भवति। अत एव 'नमोऽकिञ्चनवित्ताये'ति कुन्तीवचनं गीयते श्रीभागवते।

ननु निवृत्तिमार्गस्थभक्तानां बहुत्वाद् बहुभिरुपभुक्तं धनं कालेन समाप्यत इति चेदत्र ब्रूमः—बहुभिरुपभुक्तं क्षीयत इति व्यवस्था लौकिकधनस्यैव, न तु भगवल्लक्षणस्य सदानन्दरूपत्वात्। अत एव गाङ्गेयेन गीतं 'महाधनः निधिरव्यय'इति न केवलं सर्वात्मकस्य पुरुषोत्तमस्यार्थमात्ररूपत्वं भक्ताभिमतं किंतु भूषणरूपत्वमपि 'पुरुषभूषण देहि दास्यमि'ति स्वामिनीवचनात्। 'पुरुषमौलिरुदारहासकलया सुखमातनोती'तिधर्मपुत्रराजमार्गगतस्त्रीसमूहवचनात् 'सुश्लोकमौलेरि'तिमैत्रेयवचनात् पुण्यश्लोकशिखामणिरिति श्रीशुकवचनाच्च। **'स्वाती सपत्नी किल तारकाणां मुक्ताफलानां जननीति रोषात्। सा रोहिणी नीलमसूत रत्नं कृतास्पदं गोपवधू**कुचेषु' 'देवक्या जठराकरे समुदितः क्रीतो गवां पालिना नन्देनानकदुन्दुभेर्निजसुतापण्येन पुण्यात्मना, गोपालावलिमुग्धहारतरलो गोपीजनालङ्कृतिः स्थेयान्नो हृदि सन्ततं स मधुरः कोऽपीन्द्रनीलोमणिः' 'इति पुराविदां वचनाभ्याम्' भक्ता**पायभुजङ्गगारुडमणिस्त्रैलोक्यरक्षामणिः गोपीलोचनचातकाम्बुदमणिः सौन्दर्यमुद्रामणिः। यः कान्तामणिरुक्मिणीघनकुचद्वन्द्वैकभूषामणिः श्रेयो देवशिखामणिर्दिशतु नो गोपालचूडामणिः'** इति श्रीकुलशेखरभूपतिवचनेन च निरूपित एवार्थो दृढीकृतः। 'गोपायस्व समाहितः' इति श्रीनन्दं प्रति श्रीगर्गवचनमपि पुरुषोत्तमस्य निधिरूपत्वमवगमयति, अचिन्त्यानन्ताद्भुतशक्तिमतः सहजानन्तरूपिणः परमानन्दमयस्य पुरुषोत्तमस्य भूषणभूषणरूपत्वमपि भक्तप्रमाविषयं भवति। गीतं च श्रीमदुद्धवेन '**विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम्**' (अ. २) इतितद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभाग्यस्य च भाजनम् इति

श्रीचतुर्मुखवचनेन, 'सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वकाम' इत्यादिश्रुतिभिः 'आत्मनि सर्वसरस' इति वेदस्तुतिवचनेन "रसो वै सः" इति श्रुत्या च भगवत एव सर्वगन्धादिरूपत्वं शृङ्गारात्मत्वं च विशदीकृतम्। तेन सर्वसौभाग्यनिधित्वमपि कृष्णस्यैव सिद्धम्। एवं सहजसौन्दर्यसौगन्ध्यादिविशिष्टोऽपि भगवान् भक्तदत्तचन्दनपुष्पादिकं स्वीकरोत्येव। अत एव सैरन्ध्रीमालाकारवायकादीनां धन्यत्वं श्रीशुकेन परमकारुणिकेन निरूपितं दशमस्कन्धे 'रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैः मालां विरचितां ददौ। ततस्तु वायकः प्रीतः तयोर्वेषमकल्पयत्। विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः' इति भक्तसम्बन्धेन तत्कृतालङ्कारैश्च स्वस्य शोभातिशयं रसात्मकः पुरुषोत्तमः प्रकटयति, अन्यथा रसपोषानुपपत्तेः। अत एव—तत्रातिशुशुभे ताभिः भगवान् देवकीसुतः। मध्ये मणीनां हैमानां महामरतको यथा। ताभिर्विधूतशोकाभिः भगवानच्युतो व्रतः। व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा। नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः। स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्वणीव सितासितौ। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरञ्जितौ। ताभिः स्वलङ्कृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ। प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदो वरान्' इत्यादीनि श्रीशुकवचनानि।

किं च नित्योत्सवरूपत्वमपि भगवतः सिद्धम्।

'ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमाचरन्महत्। या ह्येतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ' इति श्रीभागवतवचनात् 'नित्योत्सवो नित्यसौख्यो नित्यश्रीर्नित्यमङ्गलः' इति चन्द्रललामवचनाच्च भगवदधिष्ठानभूतव्यापिवैकुण्ठादीनामपि नित्योत्सवरूपत्वम्। 'जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवम्' इति श्रीभागवतवचनैरवगम्यते। एवं सति साक्षात्पुरुषोत्तमस्य नित्योत्सवरूपत्वे काऽनुपपत्तिः, 'न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः' इति देववचनेन भगवदाराधनस्यैवोत्सवरूपत्वे सिद्धे किमु वक्तव्यं स्वयं पुरुषोत्तमस्योत्सवात्मकत्वे। किंच— 'स हि सर्वत्र कल्याणो यो हि नित्यं जनार्दनम्, ध्यायन् जपन् पठन् वापि तस्य किं नास्ति भूपते' इति वैशम्पायनवचनेन। 'स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते। पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं

णार्थस्य माहात्म्यं विशदीकृतम्। ‘तवैवाद्यस्य गीतस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च।
दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः’ इति शान्तिपर्वगतधर्म-
पुत्रवचनेन भगवल्लक्षणनिधेर्दर्शनमात्रेणाश्रितजनकृतकृत्यतापादकत्वं सिद्धम्। न हि
लौकिकधनस्य दर्शनमात्रेण लाभरूपत्वं सेत्स्यति। भोगोपकरणसम्पादनविनियोगेनैव
तस्य साधकत्वात्, स्वतः पुरुषार्थरूपत्वाभावात्, महतां त्यागविषयमेव लौकिकं
धनं भवति, अत एव ‘किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वे’त्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि,
‘धनं तद्धर्मैकफलमि’त्यादिवचनैः सन्मार्गे विनियुक्तं लौकिकं धनं भगवत्सेवादिसा-
धकत्वेनाम्बरीषप्रह्लादादितुल्यानां महतां गुणाय भवति। भगवल्लक्षणं धनं तु शिवसन-
कादिभिर्निवृत्तिमार्गगुरुभिरप्यादरात् प्रार्थनीयं भवति। अत एव ‘नमोऽकिञ्चनवित्ताये’ति
कुन्तीवचनं गीयते श्रीभागवते।

ननु निवृत्तिमार्गस्थभक्तानां बहुत्वाद् बहुभिरुपभुक्तं धनं कालेन समाप्यत
इति चेदत्र ब्रूमः—बहुभिरुपभुक्तं क्षीयत इति व्यवस्था लौकिकधनस्यैव, न तु
भगवल्लक्षणस्य सदानन्दरूपत्वात्। अत एव गाङ्गेयेन गीतं ‘महाधनः निधिरव्यय’ इति न केवलं
सर्वात्मकस्य पुरुषोत्तमस्यार्थमात्ररूपत्वं भक्ताभिमतं किंतु भूषणरूपत्वमपि ‘पुरुषभूषण देहि
दास्यमि’ति स्वामिनीवचनात्। ‘पुरुषमौलिरुदारहासकलया सुखमातनोती’ति धर्मपुत्र-
राजमार्गगतस्त्रीसमूहवचनात् ‘सुश्लोकमौलेरि’ति मैत्रेयवचनात् पुण्यश्लोकशिखामणिरिति
श्रीशुकवचनाच्च। ‘स्वाती सपत्नी किल तारकाणां मुक्ताफलानां
जननोति रोषात्। सा रोहिणी नीलमसूत रत्नं कृतास्पदं गोपवधू-
कुचेषु’ ‘देवक्या जठराकरे समुदितः क्रीतो गवां पालिना नन्देनानकदुन्दुभेर्निज-
सुतापण्येन पुण्यात्मना, गोपालावलिमुग्धहारतरलो गोपीजनालङ्कृतिः स्थेयान्नो
हृदि सन्ततं स मधुरः कोऽपीन्द्रनीलोमणिः’ ‘इति पुराविदां वचनाभ्याम्’ भक्ता-
पायभुजङ्गगारुडमणिस्त्रैलोक्यरक्षामणिः गोपीलोचनचातकाम्बुदमणिः
सौन्दर्यमुद्रामणिः। यः कान्तामणिरुक्मिणीघनकुचद्वन्द्वैकभूषामणिः
श्रेयो देवशिखामणिर्दिशतु नो गोपालचूडामणिः’ इति श्रीकुलशेखर-
भूपतिवचनेन च निरूपित एवार्थो दृढीकृतः। ‘गोपायस्व समाहितः’ इति श्रीनन्दं प्रति
श्रीगर्गवचनमपि पुरुषोत्तमस्य निधिरूपत्वमवगमयति, अचिन्त्यानन्ताद्भुतशक्तिमतः
सहजानन्तरूपिणः परमानन्दमयस्य पुरुषोत्तमस्य भूषणभूषणरूपत्वमपि भक्तप्रमाविषयं
भवति। गीतं च श्रीमदुद्धवेन ‘विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं
भूषणभूषणाङ्गम्’ (अ. २) इतितद्वात्र वस्तुसाराणां सौभाग्यस्य च भाजनम् इति

श्रीचतुर्मुखवचनेन, 'सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वकाम' इत्यादिश्रुतिभिः 'आत्मनि सर्वसरस' इति वेदस्तुतिवचनेन "रसो वै सः" इति श्रुत्या च भगवत एव सर्वगन्धादिरूपत्वं शृङ्गारात्मत्वं च विशदीकृतम्। तेन सर्वसौभाग्यनिधित्वमपि कृष्णस्यैव सिद्धम्। एवं सहजसौन्दर्यसौगन्ध्यादिविशिष्टोऽपि भगवान् भक्तदत्तचन्दनपुष्पादिकं स्वीकरोत्येव। अत एव सैरन्ध्रीमालाकारवायकादीनां धन्यत्वं श्रीशुकेन परमकारुणिकेन निरूपितं दशमस्कन्धे 'रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः। घर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैः मालां विरचितां ददौ। ततस्तु वायकः प्रीतः तयोर्वेषमकल्पयत्। विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः' इति भक्तसम्बन्धेन तत्कृतालङ्कारैश्च स्वस्य शोभातिशयं रसात्मकः पुरुषोत्तमः प्रकटयति, अन्यथा रसपोषानुपपत्तेः। अत एव—तत्रातिशुशुभे ताभिः भगवान् देवकीसुतः। मध्ये मणीनां हैमानां महामरतको यथा। ताभिर्विधूतशोकाभिः भगवानच्युतो वृतः। व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा। नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः। स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्वणीव सितासितौ। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरञ्जितौ। ताभिः स्वलङ्कृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ। प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदो वरान्' इत्यादीनि श्रीशुकवचनानि।

किं च नित्योत्सवरूपत्वमपि भगवतः सिद्धम्।

'ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमाचरन्महत्। या ह्येतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ' इति श्रीभागवतवचनात् 'नित्योत्सवो नित्यसौख्यो नित्यश्रीर्नित्यमङ्गलः' इति चन्द्रललामवचनाच्च भगवदधिष्ठानभूतव्यापिवैकुण्ठादीनामपि नित्योत्सवरूपत्वम्। 'जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवम्' इति श्रीभागवतवचनैरवगम्यते। एवं सति साक्षात्पुरुषोत्तमस्य नित्योत्सवरूपत्वे काऽनुपपत्तिः, 'न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः' इति देववचनेन भगवदाराधनस्यैवोत्सवरूपत्वे सिद्धे किमु वक्तव्यं स्वयं पुरुषोत्तमस्योत्सवात्मकत्वे। किंच— 'स हि सर्वत्र कल्याणो यो हि नित्यं जनार्दनम्, ध्यायन् जपन् पठन् वापि तस्य किं नास्ति भूपते' इति वैशम्पायनवचनेन। 'स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते। पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं

हरिम्' इति श्रीविष्णुपुराणमध्यपातिश्रीमदक्रूरवचनेन च भगवद्भक्तानामप्युत्सवात्मकत्वमस्तीत्यवगन्तव्यम् । उत्सवे हि तदितररसविस्मृतिर्भवति भगवद्गुणकथावर्णनेन परमानन्ददातृत्वं तेन देहादिविस्मरणापादकत्वं च भक्तानामपि साहजिकम् । अत एव—'यावन्त्यहानि नन्दस्य व्रजेऽवात्सीत्स उद्धवः । व्रजौकसां क्षणप्रायण्यासन् कृष्णस्य वार्तया । सरिद्वनगिरिद्रोणोर्वीक्षन् कुसुमितान्द्रुमान् । कृष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसामि'ति । (स्कं० ३-४-२७) 'इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्लुतोरुतापः । क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात्" इत्यादीनि श्रीभागवतवचनानि सार्थकानि भवन्ति । तादृशसुखानुभूतिरधुनापि भक्तेषूपलभ्यते, भगवद्गुणकथाया भगवत्तुल्यत्वात् । अत एव "तव कथामृतमि"ति गीते कथामृतस्यापि षड्गुणा निरूप्यन्ते विशेषणषट्केण । किञ्च मेघवदुदारत्वमुज्जीवकत्वादीनि भगवति सन्तीति तस्य मेघतुल्यत्वं भक्ताः वर्णयन्ति । अत एव-'सान्द्रपयोदसौभगम्, तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः, घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः, मेघश्यामः कनकपरिधिः, श्यामं हिरण्यपरिधिमि'त्यादीनि श्रीभागवतवचनानि श्रूयन्ते ।

ननु परमानन्दस्य कथं नीलवर्णत्वम् ? तस्य तमोगुणकार्यत्वादिति चेदत्रोच्यते भगवद्रूपस्यौपाधिकत्वे जन्यत्वेन वा सिद्धे तदानीमियमाशङ्का स्यात् ज्ञानानन्दमया लोकाः 'प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्ते व्यक्तं गते पुरा । शिष्टं ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे । ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञितः । निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे । श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् । केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमध्यगम् । यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः' इत्यादि श्रीभागवतादिवचनैः "क्षयं तमस्य रजसः पराके विश्वतः पृष्ठे"त्यादिश्रुतिभिश्च भगवदधिष्ठानभूतव्यापिवैकुण्ठवृन्दावनादीनां त्रिगुणातीतचिदानन्दरूपत्वेनावगतौ किमु वक्तव्यं साक्षात् भगवद्रूपस्य इति निरूपाधिकत्वमजन्यत्वं च सिद्धमिति । न हि कार्यधर्माः कारणे सन्ति, केवलमृदि घटगतकम्बुग्रीवत्वादिवत् कारणधर्मास्तु कार्येष्वनुगता भवन्ति, घटे मृदादिवत्, अत एव जडजीवयोः सच्चिद्रूपभगवदंशत्वनिरूपणं श्रुतिसूत्रयोर्न विरुद्धं भवति । "अस्थूलमि"त्यादि-

श्रुतिभिः 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' (३-२-२२) इत्यधिकरणेन भगवद्धर्माणां लौकिकतुल्यत्वमेव निषेधितम् । तस्मान्निर्द्धर्मकं निराकारं ब्रह्मस्वरूपमिति मतं न वैदिकं भवति। श्रीभागवतस्य **'निगमतरोर्गलितं फलम्' 'सर्ववेदेतिहासानां सारंसारं समुद्धृतम्' सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते'** इत्यादिप्रमाणरीत्या सर्ववेदसाररूपत्वात् तत्र सर्ववेदरहस्यदेशिकेन श्रीवृषभध्वजात्मावताररूपिणा श्रीशुकेन श्रीभागवतगुरुणा 'श्यामं हिरण्यपरिधिमि'ति स्वेन वर्णितस्यैव शुद्धब्रह्मत्वं 'तत् ब्रह्मपरमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजं मनुष्यबुद्ध्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न ते विदुरि'ति निरूपितम्। अत एव विद्वन्मण्डने भक्तबन्धुनोक्तं 'धर्मिग्राहकप्रमाणैर्विग्रहस्यैव ब्रह्मत्वं निश्चितमि'ति तद्विरुद्धधर्माणामसतामेव प्रदर्शनमसुरव्यामोहायेति निश्चीयते, अन्यथानुपपत्तेः बलिष्ठत्वात्। उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे-**'अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता। निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यते। एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निश्चयः।** इति। उक्तं च ब्रह्मपुराणे-**अज्ञत्वं पारवश्यत्वं विधिभेदादिकं तथा। तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा। असुराणां विमोहाय दोषा विष्णोर्न हि क्वचि**दित्यादीति। नापि ब्रह्मवादे साङ्ख्यमतरीत्या प्रकृतिगुणानां कारणत्वम्, सर्वभवनसमर्थस्य ब्रह्मभवनसमर्थस्य ब्रह्मण एव कारणत्वाङ्गीकारात्। न चापि सहजानन्तशक्तिमान् पुरुषोत्तमः स्वप्रसादोपबृंहितां प्रकृतिमुपजीवति, किंतु सच्चिदानन्दगुणेभ्य एव सत्त्वादिगुणानाविर्भावयति। तत्र सतः सकाशात् सत्वगुणस्याविर्भावः, चितः सकाशात् रजसः, आनन्दात्तमस इति द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां वेदव्यासमतपद्मभानुना व्यवस्थापितत्वात्। तमोगुणस्य लौकिकपदार्थेषु नीलरूपजननशक्तिरपि भगवदनुप्रवेशबलेनैव प्रकृतिपुरुषकालादीनामपि भगवदनुप्रवेशाभावे सामर्थ्याभावात् 'केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन् सृजत्यादावि'त्यादिवचनैस्तथावगमात्। अतो यथायथा शङ्कसे तथातथाधिकं ब्रह्मत्वमायातीति चिरञ्जीव। किञ्च आनन्दस्य शृङ्गाररूपत्वेन तस्य च श्यामवर्णात्मकत्वात्। तदुक्तं पुष्टिभक्तचातकमेघेन **श्रीमदाचार्यचरणेन** तृतीयस्कन्धसुबोधिन्याम्-**'श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया'** (अ०-१५) इत्यत्र श्रिया विना न क्वापि शोभा, सा चञ्चलेति तस्या रमणार्थं श्यामं शृङ्गाररूपं स्थूलमालिङ्गनयोग्यम्, तस्याः स्वानन्दत्वादुरस्थलमासनं कृतम्, हृदये हि सर्वस्य सुखं सर्वमेव भगवद्धृदये वर्त्तत इति सर्वस्यापि सुखमपि जनयति। इदमपि वचनमात्रम्। वस्तुतस्तु ब्रह्माण्डमध्ये आनन्दोऽभिव्यक्तस्तिष्ठति भगवद्रूपः, तेन सर्वं

सुखितमिति,नीलोत्पलदलश्याममित्यत्र नीलोत्पलानां दलवच्छ्यामं सौन्दर्यं शुद्धिः रूक्षाद्यभावः शृङ्गाररूपरसता चेति। **विद्वन्मण्डने**ऽपि श्रीपुण्डरीकवरदवचनं 'युज्यो योग्यो गोपिकानां तासां तडिद्रूपत्वेन भगवतश्च नीलमेघश्यामत्वेन तासां योगार्हः सखा समानशीलव्यसनवानित्यर्थं इति, व्यासज्ञानमहाब्धिचन्द्रमसा श्रीशुकेनापि 'तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुरि'ति स्ववचनेनायमेवार्थोऽवधारितः। किञ्च भगवता मेघश्यामत्वनिरूपणं भक्तचातकाप्यायनाय। अत एव श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमेन '**सान्द्रपयोदसौभगमि**'त्यत्र सान्द्रो हि नीलः पयोदो मेघः, यस्तु स्वकाले सर्वानन्ददायी अन्नोत्पादकस्तापनाशकश्च सान्द्रः पयोदः एवमेव भगवानपि पृथिव्याः स्वर्गस्य धर्मस्य भक्तानां च सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वेष्टकर्त्ता '**सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूदि**'ति प्राकृतोपमानदोषः, अन्यथा बोधनं न सङ्गच्छते स्निग्धप्रावृड्घनश्याम इत्यर्थः। पीताम्बरधारित्वमपि भगवतः शृङ्गाररसात्मकत्वप्रकाशनाय। विवृतं च **सुबोधिन्याम्**। स्मृतिमात्रार्तिनाशनेन श्रीमदाचार्यचूडामणिना **बर्हापीडमित्यत्र** 'नटवरवपुरिति विशेष्यं पदम्, बिभ्रत्पदस्य बर्हापीडकर्णिकारवासोमालापदेन सम्बन्धः। रसो हि द्विविधः धर्मसहितः केवलश्च, केवलो नाट्यप्रसिद्धः, धर्मसहितः संभोगे, प्रकृते स्वामिनीनां मुखारविन्देषु स्वाधरसुधासम्बन्धः प्रभुणाऽग्रिमप्रयोजनार्थमवश्यं करणीयः स च वर्णनेनैव भवति। तच्च न सुधासंवलितनादान्तःप्रवेशं विना भवितुमर्हति 'वरः प्रत्यग्रभोक्ता, कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः, शृङ्गारस्तु संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः, श्रोत्रे तदुभयप्रतिपादके, तयोः कर्णयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वनिरूपितो रस उत्थितो भवति, तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पोताम्बरं वर्णयति, उद्बुद्धे रसे गोपिका वासो न गणयेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता, कनकवत्कपिशं पीतमिति, माया हि सा, यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुः ततोऽप्याच्छादिकामाह, कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीं च मालां बिभ्रदिति, वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती, एवं रसद्वयं तदुद्बोध आच्छादकं विक्षेपकं च रूपे निरूपितमिति', 'मालां बिभ्रद्वैजयन्तीमि'त्यत्र (अ०-२९) वैजयन्तीं नवरत्नखचितां स्वभाविकीमैश्वर्यप्रबोधिकां कीर्तिमयीं मालां बिभ्रत्, वनमेव मण्डयन्नलङ्कुर्वन् व्यचरत् लीलागतिं कृतवान्। एषा हि गतिस्तासां कामोद्बोधिका, स तासां कामपूरकः एकस्माद्वनाद्वनान्तरं गत इति विवृतम्। एतेन पीताम्बरवैजन्त्यलङ्कृतित्वं शुद्धब्रह्मलक्षणं गोपीजनवल्लभत्वं चेति निर्धारितम्। '**तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुरि**'ति

(अ.३३)श्रीशुकवचनेन मेघश्यामस्य भगवतस्तडित्तुल्यदिव्यकान्तियुक्तगोपीजनप्राणनाथत्वमपि मुख्यं लक्षणमित्यवधारितत्वात्तडित्सम्बन्धेनैव मेघस्य शोभाधिक्याच्च गोपीपतिरेव पूर्णो भगवान्, अन्ये वराहवामननृसिंहादयस्तस्यैवांशावताराः, **‘एते चांशकलाः प्रोक्ताः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’** इति श्रीभागवतवचनेनायमेवार्थोऽवधारितः। गोपीपतिरेव पूर्णो भगवानित्येतद्दर्शनान्तरे विशदीकुर्मः। प्रकृते घनश्यामरूपस्य शृङ्गाररूपत्वं पीताम्बरगोपीरमावेष्टितत्वं वनमालावैजन्त्यादिशोभाविशिष्टत्वं च नित्यसिद्धं मुख्यं लक्षणमित्यवधारितम्। यथा रमागोपिकादीनां विद्युत्तुल्यत्वेन घनश्यामरूपे सम्बन्धस्तथैव पीताम्बरस्यापि। अत एव **‘अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम्’। ‘सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि। पिशङ्गवासा वनमालया बभौ घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः’**(१-११) इति श्रीभागवते गीयते। विवृतं च श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणेन, ‘एवं सामान्यतः पुरीं तस्थान् भक्तांश्च निरूप्य भगवान् कथं विशेषतया न वर्णितः? इत्याकाङ्क्षायां उपमानाभावादित्युक्ते भक्तानां बुद्ध्या अभूतोपमया वर्णनीय इति सिद्धान्तं वक्तुमाह–सितातपत्रेति, सितातपत्रं च व्यजने च सितातपत्रव्यजनानि, प्रसूनवर्षैः सर्वतः प्रवृत्तैः, प्रसूनभेदात् पुरुषभेदाद्वा बहुवचनम्, पीताम्बरं नित्यमपि रूपवद्वर्णनायां हेतुत्वेन निरूप्यते, वनमालया उपलक्षितः सहितो वा। एवं सर्वसामग्र्यां सत्यां वनमालयैव बभाविति वा, यथा मध्ये नीलो मेघो भवति, उपरि सूर्यः, परितः द्वौ चन्द्रौ लोलौ, स्थिरा विद्युत्कटितटे, इन्द्रधनुर्द्वयमुभयतो मिलितम्, तदा भगवानिव भवेदिति अभूतोपमा। अपीच्यरूपं दर्शनं यस्य ‘प्रियः स्त्रीणामपीच्य’ इति श्रुतेः, सौन्दर्यपरीक्षायां सर्वत्र स्त्रीदर्शनस्य निकषत्वात्’ अपीच्यदर्शनं यस्येति सर्वसुन्दरः, अनेन लक्ष्म्याश्रयत्वं निरूपितम्, श्याममिति वैष्णवसिद्धान्तसिद्धमनेन भक्ताश्रयत्वं निरूपितम्, तडिद्वाससं स्थिरविद्युन्निभवस्त्रमनेन पूर्वविशेषणसहितेन सर्वकामवर्षकत्वं सूचितम्, किञ्च पुरुषोत्तमपीताम्बरलक्षणं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां साकारब्रह्मवादैकस्थापकेन **‘कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम्’** इत्यत्र (२-२-९) विवृतम्, कदम्बकिञ्जल्कवदर्धपीतारक्तयुक्तं अन्तभागे वा अन्ते मुक्ताफलसहितं रेखाकारं च, कदम्बकिञ्जल्कवत्सुवर्णदण्डाकारसूत्रनद्धमुक्ताव्याप्तं कृतार्थीकृताशेषजीवयुक्तवेदरूपम्, एतादृशं भगवतः पीताम्बरमिति प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां पीताम्बरस्य भगवत्स्वरूपसौन्दर्याणां वारकत्वं विवृतम्। सुखसेव्येन ‘त्रिभुवनकमनमि’त्यत्र ‘इदानीं रतिं प्रार्थयते’–‘त्रिभुवनकमनमिति **‘त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधाने। वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु**

मेऽनवद्या' (१–२) कदाचिदभेदादन्तर्यामिणि स्वरूपे वा रतिं प्रार्थयेदित्याशङ्क्याह—वपुर्दधान इति, यत्र प्राकृतानामपि प्रतीतिः शरीरीति तादृश एव मम रतीरस्तु, प्रमाणबलमनपेक्ष्य केवलं प्रमेयबलेनैव मम यत् कार्यं भवति तदेव भवत्विति केवलं प्रतीत्या यन्मतं तदेवानुवदति 'वपुर्दधान' इति, विषयसौन्दर्येणैव चित्तं प्रविशत्विति रूपवर्णनम्, त्रिभुवने त्रैलोक्ये तदेव कमनं लोकदृष्ट्यैव सुन्दरम्, न तु शास्त्रसंस्कारेण प्रीत्या तथाविधम्, तथा सति बुद्ध्या फलं तदल्पम् लोके तु वस्तुनः शक्त्या फलम्, तमालवर्णमिति तमालवद्वर्णो यस्य, औत्पत्तिको निरतिशयः सदैकविधस्तमालवृक्षेषु नीलवर्ण इत्यनेन वर्णनैतत् ज्ञापितम्- सर्वथा परहितजनकमिति, रविकरगौरवराम्बरमिति रविकरवत् गौरं वरमम्बरं यस्य भगवतः सर्वमुक्त्यर्थं प्रादुर्भूतस्य पीताम्बरमाच्छादकमिति दुष्टत्वमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाह—रविकरेति, सूर्यरश्मयो घटादौ पतिताः प्रकाशयन्त्येव न त्वाच्छादका भवन्ति; तथा पीताम्बरं परमानन्दं प्रकाशयत्येव न त्वाच्छादयति। तथा वेदोऽर्थं प्रकाशयत्येव, गौरमीषद्रक्तपीतम्, नीलो वर्णो वर्णान्तरेण प्रकाश्यत इति, वेदानां प्रार्थनयाऽस्मदावेष्टितो भगवान् तिष्ठत्विति, अस्त्वित्युक्ते पीताम्बरत्वमापन्नाः भगवन्तमाच्छाद्य तिष्ठन्तीति वररूपमम्बरम्, अनेन व्यापकताप्युक्ता, अप्राकृतत्वं च रविकरैर्वा गौरवरमम्बरमाकाशः, वपुरिति आकाशशरीरं ब्रह्म इत्युक्तं भवति। पूर्वविशेषणद्वयमाकाशपक्षेति स्पष्टम्, अलककुलावृताननमिति अलकाश्चूर्णकुन्तलाः तेषां कुलैरावृतमाननाब्जं मुखकमलमिति एतादृशं वपुर्दधाने तादृशोऽपि भक्तवत्सल इति विजयसखे सख्यपर्यन्तं दत्तवानिति, तत्र रतिः प्रीतिः अनवद्या अलौकिकी परमा प्रीतिरलौकिकी सर्वदुर्लभा भगवदेकनिष्ठेति। एवं पीताम्बरस्य कुत्रचिद्वेदरूपत्वं कुत्रचिन्मायारूपत्वं च कथं परस्परविरुद्धतया आचार्यैर्विवृतमिति नाशङ्कनीयम्, उभयविधस्यापि पीताम्बरस्य सत्वात् केवलरसलीलायां बिभ्रद्वासः कनककपिशमिति वेणुगीतवाक्यबोधितस्वमायामयपीताम्बरप्राकट्यं मुक्तिदानदशायां वेदमयपीताम्बरप्राकट्यं च श्रीभगवान्नियमेन करोतीत्याचार्येन्द्राशयोऽवगन्तव्यः।

ननु वनमालायाः कुत्रचिन्मायामयत्वं कुत्रचित्कीर्तिमयत्वं च मूल एव केन तात्पर्येण द्विधा वर्णितमिति चेदत्र ब्रूमः। न हि त्रिगुणात्मिकां मायां भगवान्वनमालात्वेन धत्ते। भगवल्लोकस्य केवलमायातीतत्वात्, किन्तु स्वरूपसामर्थ्यरूपायास्तस्या आनन्दरूपत्वात्। अत एव—**स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत्**, इति तस्या भगवत्कल्याणगुणात्मत्वं निरूपितम्। त्रिगुणात्मकप्रकृतौ

अनन्तगुणमयोत्वानुपपत्तेः। कीर्तिरपि गुणैरेव प्रकटिता भवतीति प्रकारद्वयकथनेऽपि न विरोधः, प्रकृतेरेव वनमालात्वपक्षेऽपि प्रकृत्याधिदैविकरूपत्वमेव वनमालायाः सेत्स्यति। तथैव पञ्चभूतत्वेन वर्णितायुधानामपीति न विरोधः। मायाद्याधारत्वस्य शुद्धब्रह्मलक्षणत्वात्। एवं मायाया वसनमालादिरूपनिरूपणेन भगवन्मूर्तेर्मायामयत्वं मन्यमानानां मतं निरस्तम्।

ननु तर्हि किमात्मिका भगवन्मूर्तिरिति चेदंशावतारेष्वप्यानन्दात्मिका। अत एव'प्रादुर्बभूवामृतभूः' इत्यादीनि वचनानि सङ्गतानि भवन्ति। अविकृतपरमानन्दस्वरूपस्यैव शुद्धस्य वामनत्वेन प्राकट्यम्। (८–१८) '**यतद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः। बभूव तेनैव स वामनो बटुः संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः**' इति वचनेन निरूपितम्। एवमेव नृसिंहवराहादीनाम्। तथापि धर्मी श्रीकृष्ण एवेति दर्शनान्तरे विशदीकुर्मः, प्रकृते घनश्यामरूपस्य शृङ्गारात्मकत्वेन परमानन्दमात्रत्वमेव सिद्धम्। '**आनन्दमूर्तिमुपगृह्य दृशात्मलस्थं हृष्यत्त्वचो जहुरनन्तमरिन्दमाधिम्। दोर्भ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिमजहावतितीव्रतापम्**' इति श्रीशुकवचात्। किंच–'**प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः**' इति मैत्रेयवचनाद् इन्द्रनीलतुल्यत्वमपि भगवल्लक्षणम् तत्रापि विवृतम्। दैवोद्धारप्रयत्नात्मना हरिन्मणिपर्वतः कश्चित् क्षीरसमुद्रे वर्तते। तथा शेषपर्यङ्के भगवान् अत एव शेषस्य मृणालतुल्यतेति। '**अहीन्द्रतल्पेति शयान एकः**', इत्यत्र अहीन्द्रतल्पे शेषपर्यङ्के स हि भगवच्छ्वासोत्थवायुपानेन प्रतिक्षणं तुङ्गः कोमलश्च भवति। अत एव बहुकालं शयानो भवतीति विवृतत्वात्। गुणोपसंहारन्यायेन शेषाङ्कशयनरूपमपि यशोदोत्सङ्गललितस्यैव स्वांशभूतमिति पुष्टिभक्तैरादरणीयम्। तादृशनारायणरूपस्यापि श्रीनन्दसूनुना अक्रूराय दर्शितत्वात् सर्वविधभगवद्रूपाणि कृष्णरूप एवान्तर्भूतानीति कृष्ण एव पुष्टिभक्तानामुद्धारकः। मत्स्यकूर्मरामादिस्वरूपदर्शनमपि कृष्ण एव ददातीत्यक्रूरस्तुतिनिरूपणेन श्रीशुकेन प्रकाशितत्वात्। सर्वविधो भगवान् कृष्ण एव। तदुक्तमाचार्यचन्द्रमसा प्रथमस्कन्धसुबोधिन्याम्—'**यस्यांशाः पुरुषादयः स भगवान् कृष्ण**' इत्यर्थः, अत्र हि चतुर्णामवताररूपाणां कृष्णरूपं स्थानम्, नारायणांशस्य केशवस्य सुतपापृश्निप्रसन्नस्य भगवतश्च तत्रैकमेव रूपं बहुरूपत्वेन विवक्षितमिति नारायणांशोऽनिरुद्धः, केशरूपी संकर्षणः, सुतपापृश्निप्रसन्नः प्रद्युम्नः। वर्षत्रयपरिमितबालकतुल्यः कृष्णशब्देन केवलपुरुषोत्तमश्च विवृत इति

विज्ञेयम् । द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यामपि—‘**प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि, मर्दनः क्लेशहानिः स्यादित्यानन्दः समागतः**’ (२-७-२६) तस्याः केशव्ययाय कलया बलभद्रेण सह सितकृष्णौ केशौ यस्य स वैकुण्ठस्थित एव समागत इति कश्चित्’। वस्तुतस्तु यः सितकृष्णकेशःस गोविन्दस्य कलया, संकर्षणरूपत्वात् संहाररूपतामसशक्त्या सितकृष्णरूपस्य संकर्षणस्य कलया कृष्णकेशरूपेणापीति वक्ष्यते, इदमप्येकं प्रयोजनं कृष्णकेशो यथावतीर्णो भवतीति, न तु तावन्मात्रं मर्दनक्लेशदूरीकरणासमर्थत्वात् ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागताविति वाक्यविरोधात् ‘तदा वां परितुष्टोऽहं अमुना वपुषे’ति वाक्यविरोधाश्च, तस्मान्मर्दनक्लेशाभावार्थं साक्षादानन्दमयः, पुत्रत्वेन वंशजननार्थं प्रद्युम्नः, धर्मरक्षार्थं अनिरुद्धो नारायणांशः भूभारनिराकरणार्थं सितकृष्णकेशः, जनानुपलक्ष्यमार्ग इति प्रद्युम्नो वंशकृत्, कर्माणि करिष्यतीति अनिरुद्धः, चतुर्णामपि कार्यचतुष्टयं भारव्ययाय चेति चकारेण सूचितम् । तैनेकरूपेणैव चतुर्मूर्तेरपि चरित्रं निरूप्यते । एकमेव चरित्रं मोक्षभक्ती निरूपयति, भूमिभारहरणं वसुदेवदेवकीकामनापूरणं धर्मरक्षा चेति । एवं चतुर्मूर्तिर्भगवान् जातः । अनेन सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतं समर्थितानि । इयं च दशविधा लीला कृष्णस्यैवेति अवतारोऽपि अयं भगवानवतरीति । एवं सप्रमाणमाचार्यचन्द्रेण निर्धारितत्वात् कृष्णोऽप्यंशावतार इति मतं निरस्तम् ।

ननु ‘तत्रांशेनावतीर्णस्ये’ति श्रीभागवतवचनस्य का गतिरिति चेदत्रोक्तम् । सुबोधिन्यां श्रीकृष्णज्ञानदेन (१०-१-२) ‘तत्र वंशे विष्णोर्व्यापकस्य सर्वत्रोद्गमने प्रयोजनाभावात् प्रपञ्चविलयप्रसङ्गाच्च, तत्रैव वंशे देवकीगृहदेशे मायोद्गमेन प्रकटितपरमानन्दस्य तावति देशे तेन प्रकारेण मायां दूरीकृतवानिति अंश एव स भवति । द्वितीयस्कन्धविवरणे चैतत् समर्थितम्, ‘**अदीनलीला हसितेक्षणोल्लसत्**’ इत्यत्र । शास्त्रापरिज्ञानात् अंशभगवत्पदाभ्यां लोको भ्राम्यति । अंशावतारप्रसिद्ध्या वा प्रश्ने तथोक्तम्, प्रद्युम्नांशेनेति केचिद्, वंशसम्बन्धस्तस्यैवेति, अवतरणं वैकुण्ठादागमनम्, तच्च तत्त्वद्वारापि भवतीति तन्निवारणार्थं साक्षात्त्वकथनाय विष्णोरित्युक्तमिति’ । किंच मूलरूपत्वमुभयं च कृष्णस्योपपन्नम् । तदुक्तं रासलीलैकतात्पर्येण—‘**वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजाम्**’ इत्यत्र (१०-१-७) तस्य कृष्णस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिर्भेदेन पुरुषरूपैः कालरूपैश्च अमृतं मृत्युं च प्रयच्छतः पुरुषोत्तमस्यैव मायामनुष्यस्य वदस्वेति सम्बन्धः । अनेन भगवता अत्रावतारे रूपद्वयं प्रदर्शितम्, मूलरूपमवताररूपं च, इदमेव मूलरूपमिति तन्माहात्म्यं वा, तस्येति रूपान्तरव्युदासाय माहात्म्यज्ञानाय वीर्याणीति,

अखिलेति प्रकारान्तरव्युदासायेति, टिप्पण्यां **श्रीविट्ठलनाथवचनम्**। एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इति भाव इति। वस्तुतस्तु **'कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति'** वचनात् श्रीकृष्णस्यावतारित्वमेव मुख्यमिति सिद्धान्तः। प्रादुर्भावकथनं तु प्रतीत्यभिप्रायेण। (१-१-२०) अत एव– **'कृतवान् किल वीर्याणि सह रामेण केशवः। अतिमर्त्यानि भगवान् गूढः कपटमानुषः'** इत्यत्र स्वानन्दतुन्दिलेन 'अतिक्रान्तं मर्त्यमेभ्य इति वीर्यश्रवणे हि पुनर्न मर्त्यशरीरसम्बन्ध इत्यर्थः। अथवा मर्त्यमतिक्रान्तानि आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादित्वात् तत्र हेतुर्भगवानिति न भगवदवतार इत्यर्थः। तर्हि कथं शरीरप्रतीतिस्तत्राह गूढः कपटमानुष इति, अयं लोके हि गुप्तः, स्वसच्चिदानन्दरूपतां न प्रकाशयति, तत्र हेतुभूतं विशेषणं कपटमानुष इति, कपटेन लोकानां बुद्धिमोहनप्रकारेण मानुषस्तदेव रूपं मानुषवत् प्रतिभासयतीत्यर्थ' इति विवृतम्। श्रीकृष्णविग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वम्, न तु तत्र देहिदेहभावोऽस्तीति फलितोऽर्थः। अत एव **तत्त्वसूत्रभाष्ये** स्वकीर्तिवर्धनेन 'यत्राधिष्ठानभजनमनपेक्ष्य स्वयमेव साकारं शुद्धं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं, स स्वयं पूर्णो भगवानुच्यते। एतदेव च श्रेष्ठयम्, सर्वतः पाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्भूय च लीलाः करोति, तेन यादृग्यादृक् लीलाविशिष्टं बाल्यपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीम इति। **दशमस्कन्धसुबोधिन्यामपि** (१६) **'कृष्णस्य गर्भंजगतोऽतिभरावसन्नमि'**त्यत्र 'ननु बालकस्य भगवतः को भारः.तत्रापि सच्चिदानन्दस्य, स्थूलकार्यस्यैव भारत्वात्। तत्राह गर्भं जगद्यस्येति, न केवलं भगवान् भाररूपः किन्तु भारयति चेति। **बबन्ध प्राकृतं यथा**त्यत्र (१०-९-१४×१५) अयं देहाकारेण भासमान एव भगवान् सच्चिदानन्दरूप इति। **यथा भ्रमरिकादृष्ट्ये**त्यत्र तत्र भगवान् ब्रह्मरूपः स्वयं तादृश एवाभिव्यक्तः नित्यस्वरूपगुणक्रियारूपः क्रमेण परं पुरुषाणां दृष्ट्या गृहीतः, तत्र ग्राहिकादृष्टिः स्वधर्मं तत्र योजयति। ततो ब्रह्मरूपमेव प्राकृतं सम्बन्ध्येव तत्रतत्र परिदृश्यमानं तथातथा कल्पयति यस्मात् भगवति नैते धर्मा युक्ताः स्वभ्रमादेव सच्चिदानन्दे प्राकृतत्वप्रतीतेरिति व्याख्यातं टिप्पण्यां भक्तशोकापहेन **श्रीविट्ठलनाथेन**। पुत्रत्वादिरूपः क्रीडार्थं स्वीकृत इति न भगवति प्राकृतगुणनिषेधेनाविद्यमानधर्मस्वीकारासम्भवात्। किं तु भगवत्स्वरूपमिव पुत्रत्वादिभावाः तत्तल्लीलाश्च नित्या एव तेषु लौकिकत्वनिराकरणाय **'न माते'**त्याद्युक्तमिति भावः। प्राकृतगुणनिषेधेन पुंत्रत्वादिधर्माणां सच्चिदानन्दात्मकत्वमुक्तम्, यथेतिश्लोकेऽपि एते भावाः

सच्चिदानन्दात्मका एव, तत्र स्वधर्मारोपात् प्राकृतत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिदृष्टान्तेन समर्थिताः,
स्वमतीयार्थकथनेऽन्तर्बहिर्भेदेनेति पुत्रत्वादिधर्माः स्वरूपान्तर्गतास्तत्र पूर्वो दृष्टान्तः,
स्वरूपं बहिःप्रकटं तत्र द्वितीयो दृष्टान्त इत्यर्थः, नैते धर्मा युक्ता इति आरोपित-
दोषधर्मा भगवति न युक्ताः, अतो नित्या एव त इति भाव, इति निरूपितत्वात्
लीलनित्यत्वं सिद्धम्। न चापि गोपवेषत्वं पुरुषोत्तमस्यागन्तुकमिति वाच्यम् 'गोपवेषः
पुरुषः स पुरस्तान्म आविर्बभूवे'ति गोपालतापन्युपनिषद्गतचतुर्मुखवचनेन
सृष्टिसामर्थ्यदानसमय एव गोपरूपप्राकट्यं भगवता कृतमिति अवगम्यमानत्वात्।
अत एव 'नित्याः सर्वे विहाराद्या आप्तकामस्ततस्त्वयमि'ति शाण्डिल्यवचन-
मुपपद्यते। किञ्च तापिन्युपनिषदि 'किं तद्रूपमि'ति सनकादिभिः प्रश्ने कृते ब्रह्मणोक्तं
'गोपवेषमभ्राभं कल्पद्रूमाश्रितमि'ति अत एव ब्रह्मणे कल्पद्रूमाश्रितं गोप-
कुमाररूपं भगवता प्रदर्शितम्, तदुक्तं श्रीभागवते—'सपद्येवाभितः पश्यन् दिशो-
ऽपश्यन् पुरस्थितम्। वृन्दावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं सदा प्रियम्, यत्र नैस-
र्गदुर्वैराः सहासन्नृमृगादयः। मित्राणीवाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिकम्'
(१०-१३-५९) 'तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधमि'ति
तदेवे रूपं 'नौमीड्यतेऽभ्रवपुष' इत्युपक्रम्य संस्तुत्य 'अहोभाग्यमहोभाग्यमि'ति,
(३२) पद्येन गोकुलवासिभाग्यमभ्यूह्य स्वाभिलषितं प्रार्थितवान्। 'तत् भूरिभाग्यमिह
जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकमि'ति 'नोद्धवोण्वपि
मन्यून' इति भगवता वर्णितः श्रीमदुद्धवोऽपि 'आसामहो चरणरेणु-
जुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मतौषधीनाम्' इति प्रार्थित-
वान्। वृन्दावनस्यानित्यत्वे प्राकृतत्वे वा चतुर्मुखोद्धवाभ्यां सर्वज्ञाभ्यां मैवं प्रार्थितं
स्यात्। ध्रुवं प्रति—'तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि। पुण्यं
मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः' इति श्रीनारदवचनमपि लीलानित्य-
त्वमवगमयति। 'ययौ मधुवनं रम्यं हरेश्चरणचर्चितम्' इति श्रीमैत्रेयवचनेनापि
लीलानित्यत्ववर्णनं स्थिरीकृतं भवति, अन्यथा तस्मिन् काले भगवदवतारप्राकट्या-
भावेन कथं हरेश्चरणचर्चितत्वं वक्तुं शक्यम्। किञ्च 'सान्निध्यं नित्यदा हरे'-
रिति नारदवचनेन कण्ठरवेण नित्यत्वकथनात्। 'व्यापिवैकुण्ठगतश्रुतीनाम्. श्रुत्वैत-
दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम्, केवलानुभवानन्दमात्रमक्षर-
मव्ययम्, यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः' इत्यादिवाक्यरीत्या
प्रदर्शितभगवत्स्वरूपाश्रयवृन्दावनमेव भूमावपि नित्यदाभिव्यक्तम्, तत्र भगवत्सान्निध्यस्य

नित्यत्वात् (वि०मं०३१०) सान्निध्यं नित्यदा हरेः, इति नारदवचनमुपपद्यते। ब्रह्मसंहितायां श्रीभगवद्वचनं 'प्रति निर्गुणायाश्च लीलायाः यद्यप्यन्तो न विद्यते, आविर्भावोतिरोभावोऽप्यस्ति केनापि हेतुना, गोलोके गोकुलोद्भूतश्वेतद्वीपादिकेलिवत्'। नित्यं सुसूक्ष्मरूपेण कल्पान्तेऽपि वर्त्तते। ये जीवाः कृपया विष्णोर्वीक्षिताः सुरसत्तम। भवन्ति रसमार्गीया नित्यलीलाभिकाङ्क्षिणः। तेषामाराधनायाथ प्राप्य भोग्यतया स्थितः। भगवान्निजरूपेण कोटिमन्मथमन्मथः। रसमार्गेण ये देवमीक्षन्ते परिशीलितुम्। तेषां भूमावपि निजं स्थानमाविष्कृतं मया। सुदर्शने महाचक्रे मायामयनिवारके। दुर्लक्ष्ये साधनैरन्यैर्विना प्रेमामृतौषधम्। स्थानेऽपि परमे कान्तप्रेमनिर्भिण्णचेतसाम्। निवासाय सदा यत्र किशोरो नित्ययौवनः। सदारासरसाविष्टो वेणुवाद्यधरो हरिः। मयूरपिञ्छाभरणः कोटिकन्दर्पसुन्दरः। गीयमानो मुदा युक्तो नित्यमुक्तवधूजनैः। सेविताङ्घ्रिसुधासारो नित्यानन्दगुणाम्बुधिः। मया सह विनोदार्थमेषामस्ति मनोरथः। तेषामिह ममावासो नित्यं वृन्दावने स्तुहि। द्विपरार्धावसानो यः कालःस्वावयवैरिह। नैव शक्तोऽभिभवितुं नित्यलीलारसोत्सवम्' इति नित्यसिद्धानामेव लीलानामेवाविर्भावे भगवता क्रमेण दर्शितत्वादेव नन्दस्य ममेदानीं पुत्रो जात इति ज्ञानमप्यनादीति भक्तबन्धुना विद्वन्मण्डने विशदीकृतम् 'जयति जननिवास' इति श्रीशुकवचनेन स्थानत्रयलीलानां नित्यत्वं 'ता वां वास्तुनी'त्यादि श्रुतिविवरणपूर्वकं सयुक्तिकं विद्वन्मण्डने भक्तबन्धुना निरूपितमिति नात्राधिकं लिख्यते। तत्र मधुवनस्य मधुरात्वमेव न वृन्दावनत्वमिति केषाञ्चिच्छङ्का स्यात्, तत्रेदमुच्यते तापिन्युपनिषदि पुरुषोत्तमलीलास्थानत्वेन मधुवनादिद्वादशवनानि निरूप्य मधुपुर्या विलक्षणत्वेन निरूपितत्वात् वृन्दाया मधुसंज्ञिकासुरपुत्रीत्वात् वृन्दावनस्यापि पितृनाम्ना निर्देशे मधुवनमिति नामान्तरम्। यद्वा—'व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालछद्ममायया, ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयान् शरीरिणाम्। स च वृन्दावनगुणैः वसन्त इव लक्षितः,' श्रीशुकवचनेन वृन्दावने भगवल्लीलोपयोगिवसन्ताविर्भावस्य नित्यत्वेनावधारित्वात् मधुवनमिति व्यपदेशो युक्ततरः, 'मधुपतिरवगाह्ये'त्यत्र पुष्टिक्षीराब्धिचन्द्रमसा वसन्ताधिपतिः शृङ्गारात्मेति विवृतत्वात्, 'अहो अलं श्लाघ्यतमं मधोर्वनम्' इत्यत्र वृन्दावनादिकमपि मधुवनमेव, मधुवनस्योत्कर्षे हेतुः, यस्मादेष

श्रियः पतिः चङ्क्रमणेन अञ्चति । चकाराज्जन्मना च वनं हि सुन्दरसुवर्णाद्यभावात् न श्लाघिष्ठं भवति, भगवति तु समागते लक्ष्म्यपि समागतेति लौकिकीमलौकिकीञ्च शोभां प्राप्नोतीत्यर्थः । चङ्क्रमणं चालसगतिः श्रीपतित्वेन गोपिकाक्रीडापि सूचितेति विवृतत्वाच्च' **'मथुरा भगवान्यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः'** । **'नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः'** इत्यादि श्रीभागवतवचनैः द्वारकामथुरालीलानां नित्यत्वं सिद्धमेव 'लीलान्तःपातिभक्तानामपि भगवत्प्रसादवशात् 'स एकधा च भवति, द्विधा भवती'त्यादिश्रुतिरीत्या नित्यबहुरूपवत्त्वात् श्रुतिभागवतप्रमाणानुरोधियुक्तीनां सम्भवाच्च लीलानित्यत्वे न कोऽपि विरोध इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृते तु भगवतः साहजिकं रूपं घनश्यामलक्षणं तदनुगुणपीताम्बरवैजयन्तीरमागोपीवेष्टितत्वमिति व्यवस्था सिद्धा । प्रमाणानां पूर्वमेव प्रपञ्चितत्वात् । तत्र श्रीवत्सलाञ्छनं किमात्मकं कीदृशमिति विशये कालमायातीताक्षरब्रह्मात्मकं सुवर्णरेखाकारं रोमराजिरूपं भगवद्दक्षिणस्तनसमीपवर्तीति विज्ञेयम् **'श्रीवत्साङ्कोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजते'** इति श्रीहरिवंशवचनात्। विवृतं च सुबोधिन्यां **सुखसेव्येन** **'श्रीवत्सलक्षणम्'** इत्यत्र श्रीवत्सो लक्ष्म यस्य श्रीवत्सः यस्य यल्लक्ष्म्या जनकं तत् भगवच्चिह्नं व्यावर्तकं, सा हि ब्रह्मानन्दो भवति । तस्या मूलं ब्रह्मैव यत् सर्ववेदप्रतिपाद्यं स भगवतोऽसाधारणो धर्मः, सर्वात्मकस्य भगवतः जगद्ब्रह्मकालादिलक्षणधर्मवतः ब्रह्मणो हि मुख्यं लक्षणं भवतीति **श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभम्**इत्यत्र श्रीवत्सो दक्षिणावर्तरोमरेखा वक्षसि यस्य इदमसाधारणं लक्षणम्, भ्राजत्कौस्तुभरत्नं यस्य शुद्धा जीवाः कण्ठे स्थिता इति वनमालायुक्तमिति कीर्तियुक्तमिति। **'दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् । श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्'** इत्यत्र दर्शनीयोऽतिसुन्दरः अत्याश्चर्यं हि परस्मै प्रदृश्यते। स्वस्यापि पुनः पुनः द्रष्टव्यो भवति श्याममिति रसात्मकतानिरूपिता, सर्ववेदयुक्तत्वमाह-पीतकौशेयवाससम्, इति एवं धर्मरूपतामभिरूप्य अर्थरूपतामाह-श्रीवत्सवक्षसमिति श्रीवत्सो वक्षसि यस्येति दक्षिणावर्तरोमरेखायां सुवर्णरेखावत्तेजोविशेषः श्रीवत्सशब्देनोच्यते वक्षसि जीवः सन्निहित इति तत्रैव भगवतार्थः स्थापितः। सुतरां दक्षिणस्तनो धर्मो भवतीति धर्मप्रतिष्ठित एवार्थो भगवता परिगृहीतः। अत एव तत्र जीवप्रतिष्ठामाह, भ्राजत्कौस्तुभेन युक्ता कन्धरा यस्येति पुरुषः काममय इति कामस्तन्निरूपणेन निरूपितः। मोक्षस्तु स्वेनैव दीयत इति प्रसङ्गादन्यदानमपि चतुर्भुजत्वेन निरूपयति, पृथुदीर्घेति-पृथवः दीर्घाश्चत्वारो भुजा यस्येति कृपया

ज्ञानमपि प्रयच्छतीति ज्ञापनार्थमाह–नवकञ्जारुणेक्षणमिति, नवकमलवद् अरुणे ईक्षणे यस्य, नवत्वेन कालाग्रासः कञ्जलत्वेन सात्विकतारुणत्वेन राजसता च ईक्षणस्य निरूपिता, तेन सरसा या दया ज्ञानदृष्टिर्भगवदीया भक्तिं साधयतीति पञ्चमोऽपि पुरुषार्थो निरूपित इति। एतेन कौस्तुभलक्षणमपि व्याख्यातम्, ‘कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्ति य’ इति श्रीभागवतवचनाववबोधितस्वात्मज्योतिःशब्दोऽपि भगवदंशभूतमुक्तजीवपरो विज्ञेयः। **‘गलशोभिकौस्तुभमि’**त्यत्र गले शोभायुक्तः कौस्तुभो यस्य, स हि सर्वजीवानां स्वरूपभूतः, ‘चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे’ इति वाक्यात्, क्रियाशक्तेर्ज्ञानशक्तिरुत्तमेति मुक्तजीवानां सरस्वतीस्थानप्रापणार्थं कण्ठे कौस्तुभस्थापनम्, जीवानामुभयविधत्वज्ञापनाय मध्ये स्थापनम्. केचन क्रियानिष्ठाः केचन ज्ञाननिष्ठा इति, शोभा द्विविधा, क्रियाकृता ज्ञानकृता च, जीवस्तु उभयधर्मयुत इति शोभायुक्त उक्तः। एवं ब्रह्मद्वयसम्बन्धं भगवति निरूप्य जीवानां तथात्वहेतुभूतां मायां भगवतः प्रदेशविशेषाऽऽवारिकां पीताम्बरं निरूपयति, पीतमम्बरं यस्येति, आकाशतनो रविकरसम्बन्ध एव शोभाहेतुर्भवतीति सान्निध्यमात्रदत्तश्रीकृष्णप्रेम्णा **श्रीमदाचार्यचन्द्रमसा** विवृतम्, जीवस्यापि ब्रह्मांशत्वेनाक्षरात्मकत्वमस्तीति ज्ञापयितुं ब्रह्मद्वयसम्बन्धं भगवति निरूप्येत्युक्तश्रीवत्सकौस्तुभयोरेव ब्रह्मद्वयत्वेन निरूपणमितिवाक्यार्थः। कौस्तुभवर्णप्रकारभेदादिजिज्ञासायां–**‘स्वर्णसूत्रपुटन्यस्तकौस्तुभामुक्तकन्धरः’। जयन्ति जगतां मातुः स्तनकुङ्कुमबिन्दवः। कुमुदाश्लेषसंक्रान्तकौस्तुभश्रीविडम्बिनः’** इत्यादिवचनैः स पद्मरागरत्नरूपः स्वर्णसूत्रपुटान्तर्गतत्वेन भगवत्कण्ठे विराजमान इति व्यवसितम्, **‘वर्णानां पद्मरागोऽस्मि’** इतिभगवद्वचनात् **‘कौस्तुभरत्नकन्धरमि’**त्यादिश्रीशुकवचनेषु सामान्यरत्नत्वेन निर्दिष्टस्यापि कौस्तुभस्य पद्मरागरूपत्वं सिद्धम्. ‘सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादि’तिन्यायात्। नचाप्ययमर्थोऽनुमानगम्यः। उक्तं च कण्ठीरवेण पञ्चरात्रे पारमेश्वरसंहितायां कौस्तुभाभिमानिपुरुषवर्णने ‘पद्मरागाचलाकारं कौस्तुभं रत्ननायकम्’ इति। कौस्तुभशब्दस्य योगार्थोऽपि तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यामाचार्यचन्द्रेण विवृतः। कन्धरगतेन च कौस्तुभेनेत्यत्र (१५–४१) कौस्तुभविनियोगमाह– कन्धरः कण्ठः कं शिरो धारयतीति सुखधारकश्च, तद्गतेन कौस्तुभेनाप्युपलक्षितः। कौ पृथिव्यां स्तोत्रेण भान्तीति ये मुक्ताः भगवद्भक्ताश्चैत्यतत्त्वात्मकाः, तेषां समूहः कौस्तुभम्, ते चानन्दधारके योजिताः, कौस्तुभं चेत् भगवान्न स्थापयेत् भक्तानां ब्रह्मानन्दो न स्यात्, चकारादन्यदपि कण्ठाभरणं लक्षयति, गोपिकादितत्त्वरूपमि’ति, एवमाचार्यपादैर्गोपिकास्वरूपकण्ठाभरणनिरूपणेन मथुरादिगमना-

वसरेऽपि गोपिकानां भगवतो वियोगो नास्ति, किन्तु विप्रयोगशृङ्गाररसानुभवार्थं लीलया वियोगः, सोऽपि कासाञ्चिदेव गोपिकानां स्थूलानामान्तररमणसिद्धिपर्यन्तत्वात् स्वल्पकालीन एव–'ततस्ताः कृष्णसन्देशैः व्यपेतविरहज्वराः, उद्धवं पूजयाञ्चक्रुः ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम्'।(४७-५४)'तल्लिप्सूंश्च सदा कृष्णः प्रेमानन्दैकरूपिणः। विधाय स्वीयनित्येषु समावेशितवांस्तथा' इत्यादिश्रीभागवतभागवतमाहात्म्यादिवचनैः, 'व्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतम्' इत्यादितापिन्युपनिषद्वाक्यैश्च तल्लिप्सुगोपिकानामपि नित्यलीलाप्राप्तिः सिद्धैव, विप्रयोगशृङ्गारानुभवस्तु नित्यलीलानुभवदशायामपि प्रतिक्षणं सम्पादनीय एव, तस्य परमफलत्वात् तदभावे संयोगरसः पुष्टो न भवेत्। अत एव–'ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः। अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः'(१०-३३-३९)इति श्रीशुकवचनं गीयते। विवृतं च रासलीलैकतात्पर्येण 'देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षूनि'त्यत्र (२६-३१) अग्रे गृहगमनाज्ञापनगृहस्थितिसम्पादनादिकं तु रसपोषायैव न गृहार्थमिति ज्ञेयमिति। 'वीक्ष्यालकावृतमुखमि'त्यत्र (२६-३९)अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितौ भवतीति विवृतम्, विप्रयोगशृङ्गारस्याप्यानन्दात्मकत्वात्तन्न वेद्मीत्यादिवचनरीत्या भगवानपि तद्रसमनुभवति, स्वामिनीनां तदनुभवः 'विहरति वने राधासाधारणप्रणये हरावि'त्यादिगीतगोविन्दप्रमाणेन विज्ञेयः। किरीटकुण्डलादिनानाभूषणशोभापरिज्ञानार्थम्–(१०-३-३९)'महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम्। उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिः विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत'।'विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्हगण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम्'। 'परार्घ्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्। काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणीहृदयाम्भोजविष्टरम्'। 'ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः,(८-३०)मणिधरःक्वचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः',(३५) 'जलदपटलचलदिन्दुविनिन्दकचन्दनबिन्दुललाटम्'। 'तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम्। तिलकगोरोचनं फालमुक्ताफलं कुटिलकुन्तलमुखं चकितनयनम्,' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलक' इत्यादिप्रमाणजातमनुसन्धेयम्। 'श्यामलमृदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम्, स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम्' श्रीजयदेववचनाद्यमुनासवर्णत्वं भगवतोऽनुसन्धेयम्,(सर्गः ११)'मेदुरमुदिरसुवेशमि'तिवचनाज्जयदेवस्यापि मेघश्यामत्वमेव भगवल्लक्षणमभिमतम्, घनश्यामत्वं शुद्धब्रह्मण एव मुख्यलक्षणमिति भगववतोक्तम्,

तन्त्रे–श्यामाः स्युर्बहवो देवा जलदश्यामता तु मे, तथैव तापहारित्वादिति, श्रीमहाभारते च 'कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन'। इति भगवत्स्वरूपधर्मिसाम्यं स्वेन प्राप्तमिति भगवदवतारकाले मेघा जलधरा एव जाताः, न तु जलमुचः। भगवद्गाम्भीर्यगुणतौल्यं स्वस्यास्तीति सागरेण गर्जनं कृतमि'तिसुबोधिन्यामस्मदाचार्यचन्द्रमसा विवृतत्वाद्धर्मिरूपो भगवानेव स्वयं घनश्याम इति पूर्वमेव निरूपितम्, दृढीकृतं घनश्यामत्वादेव भक्तदुःखदूरीकरणं भगवतः साहजिकं कृत्यम्, विवृतं च पुरुषोत्तमावतारेणाचार्यशेखरेण सुबोधिन्यां 'तं विलोक्य घनश्याममि'त्यत्र केवलं रसात्मकत्वे दुःखसहितम् न पुरुषार्थत्वायेति घनश्यामता निरूपिता–मेघवच्छ्यामम्, स हि तापहारको भवति क्रियाफलदाता आप्यायकश्च। एवं गुणत्रयसहितो रसः भगवान् फलरूपो निर्दिष्टः, संसारं निवर्तयन् कर्म च सफलं कुर्वन् परमानन्ददातेति। 'ददृशुस्ते घनश्याममि'त्यत्र शुष्कानामाप्यायनार्थं घनवच्छ्याममिति नीलमेघो ह्याप्यायकः। अनेन देहक्लेशो निवारित इति विवृत्तम्–'श्यामावदातो झषराजकुण्डलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनाम्बुजः पुमान्' इत्यादिवचनैः 'नवाम्बुदानीकमनोहराय' इत्यादिश्रीप्रभुचरणवचनैश्च घनश्यामत्वमेव मुख्यं भगवल्लक्षणमिति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथचरणकमलपरागोपजीविना मुरलीधरदासेन कृते
परतत्त्वाञ्जने 'घनश्यामत्वरूप'भगवल्लक्षणनिरूपणं नाम
प्रथमं दर्शनम्।

श्रीकृष्णः।

परतत्त्वाञ्जने–द्वितीयं दर्शनम्।

पद्माक्ष पुरुषाधीश गोपीजनमनोहर। प्रसीद नन्दतनय भजनानन्ददायक।

अथात्र पद्माक्षत्वरूपं परब्रह्मलक्षणं निरूप्यते–स्वकटाक्षविलासेनैव भक्तोद्धारस्य भगवता नित्यदा क्रियमाणत्वात् पद्माक्षत्वमपि मुख्यं भगवल्लक्षणं विज्ञेयम्, आदित्यविद्यायां सूत्रकारेण (१९) तथैव व्यवस्थापितत्वात्। तस्य 'यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिनाम' इत्यादिश्रुतेश्च पुण्डरीकलोचन एव भक्तपापनाशनः। अत एव स्मृतिवचनम् 'अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा, यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः' इति श्रीविष्णुपुराणे। श्रीमदक्रूरवचनम्–'पापं हरति यत्पुंसां स्मृतं सङ्कल्पनायकम्। तत्पुण्डरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम्' इति भगवन्नयनशोभामोहिता

एव भगवति दृढभक्ता भवन्ति, तत्र निदर्शनभूताः स्वामिन्य एव, 'शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशे'ति ताभिरेव गीतत्वात्। (१०-२९) 'आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र' इतिगोपीवचनेन रसात्मकपुरुषोत्तमस्य परमसौम्यतनोःकमलाक्षत्वमेव मुख्यं लक्षणमित्यवसीयते,विप्रयोगशृङ्गाररसानुभवदशायामपि स्वामिन्यो भगवन्नयनशोभामेव विशेषेण भावयन्ति, अत एव—अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः। येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः'(४६-४८)इति ताभिर्गीतम्, श्रीशुकेन च 'उद्गायतीनामरविन्दलोचनम्', इतिगीतम्,पूर्णानन्दप्राप्तिरपि भगवन्नयनदर्शनाधीना। 'अपाङ्गेङ्गितसौभाग्यतरलीकृतचेतनः,' तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम्, स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम्। (गी-गो०स० ११) नीलोन्नतभ्रूविलासमदालसविलोचनः,' 'आकर्णरक्तसौन्दर्यलहरीदृष्टिसुन्दरः'।'मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली, बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डलयन् कनककुण्डललक्ष्म्या,' 'कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तन' इत्यादिप्रमाणैस्तथावगमात्, गोपिकानां भगवद्विरहदुःखमपि भगवन्नयनदर्शनेनैव गच्छतीति, विवृतं च भगवद्रूपैराचार्यैः 'कृष्णः व्रजमाव्रजदि'ति व्रजस्थानां महानन्दहेतुरुक्तः, तदैतावत्कालं विरहतापतप्तानां कथं तापं दूरीकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—कमलपत्राक्ष इति, कमलपत्रवदायते विशाले परतापापनोदे अक्षिणी यस्य, अनेन दृष्ट्यैव तापहारित्वमुक्तमिति—'ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत्'। 'कटाक्षैर्जीवयामास निर्जरान् निर्वृणांस्तथा' इत्यादिवचनैः रक्षापि भगवन्नयनाधीनेत्यवगम्यते। 'करुणामृतपूर्णाभ्यां लोचनाभ्यां विलोकय' इत्यादिवचनैर्भगवदवलोकनमेव भक्तानां मुख्यं फलमित्यवसीयते, भक्तेषु भगवत्प्रीतिरपि भगवन्नेत्रयोरेवाभिव्यज्यते, 'लोचनाभ्यां पिबन्निवे'ति श्रीरामायणवचनात्।'प्रीतो ह्ययमुञ्च तद्बन्धून् नेत्राभ्यां पुष्करेक्षण' इति श्रीभागवतवचनाच्च सर्वदुःखनिवृत्तिरपि भगवन्नयनदर्शनेनैव—'नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद् दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन'इतिसुनीतिवचनेन तथावगमात्। भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिरपि भगवन्नयनदर्शनेनैव। विवृतं च पुष्टिपद्मभानुना द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां 'भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवमि'त्यत्र (९-१५) दृगासवं दृगेवासवो मादको यस्य, भगवता दृष्टा आत्मानं न स्मरन्ति, अनेन ज्ञानस्य यत्प्रपञ्चविस्मारकत्वं तद्भगवद्दृष्टिरूपस्यैव नान्यस्येतिसूचितम्, अथवा भक्तेषु प्रसादः कामिषु माद इति, किञ्च 'प्रसन्नहासारुणलोचनाननम्,' प्रसन्नो यो हासः तद्युक्तमरुणवर्णं चारु मनोहरं

लोचनं यस्येति । किञ्च कमलाक्षत्वं परमसौन्दर्यज्ञापकम् । अत एव–**'उद्गायतीनामरविन्दलोचनम्'** इत्यत्र स हि कमलनयनः कोटिकन्दर्पसुन्दरः' इति विवृतं सहजसुन्दरेण श्रीमदाचार्यचन्द्रेण । अपरं च कमलतुल्यस्वनयनसौभाग्येनैव रमाभूम्यायुद्धारं भगवान् करोति, अत एव–**'तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणम्'** (१०–३ ९) इत्यत्र सहजस्मितेन आचार्यचन्द्रेण विवृतम्–अम्बुजतुल्ये कमलतुल्ये ईक्षणे यस्य, अम्बुजा वा लक्ष्मीरीक्षणे यस्य । अम्बुजाया इः कामः तदेव क्षणं सुखं यस्य, अम्बुजायां लक्ष्म्यां(ई)क्षणं सुखं यस्य, दयामृतादयोऽत्र मकरन्दा इति, **'भगवानेव सौन्दर्यसारसर्वस्वरूपानुरूपावयवमि'**ति श्रीशुकवचनात् **'गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्यरूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धमि'**ति (अ. ४४)पुरस्त्रीवचनाच्च । तत्रापि भगवन्मुखं मुख्यसौन्दर्याश्रयं 'द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं **स्मितावलोकारुणकञ्जलोचनम्, मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतम्'**(१०-३८-९)इतिभक्तवचनात्, 'कर्हि द्रक्ष्यामि तद्वक्त्रं सुनासं सुस्मितेक्षणमि'ति श्रीनन्दराजवचनाच्च, मुखारविन्देऽपि नयने प्रधानभूते दयामृतसेचके पूर्णानन्दप्रदे रासलीलानन्दपूर्णे वेणुगानसुखविवशीकृते । अत एव–**'मुकुलायमाननयनाम्बुजं विभोः मुरलीनिनादमकरन्दनिर्भरम् । मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलं मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम्'** इति लीलाशुकैर्गीतम् । स्वनयनसौन्दर्यलेशेनैव रूपयौवनसौन्दर्यगर्वत्वात् गोपीर्भगवान् वशीकरोति, अत एव 'पुष्करेक्षणे'त्येव ताभिः भगवान् स्तुतः, । किञ्चादेयदानदक्षत्वमपि भगवन्नयनयोरेव, 'पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकमि'तिपुरस्त्रीवचनात् । ततो निशामुखे प्रियागमनसम्पन्नेष्टावलोकनसेचनहसितवलितविवशतरलविलोचनयुगलविदितनिरवधिरसभावाङ्कुरास्त्वि'ति अस्मत्प्राणनाथवचनाच्च आयताक्षत्वमपि भगवल्लक्षणम् । विवृतं च पुष्टिचकोरचन्द्राचार्यचरणेन **'प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणम्'** इत्यत्र प्रसन्नं भक्तेभ्यः फलदानार्थं वक्त्रं यस्य, नलिनवदायते दीर्घे ईक्षणे यस्येति श्रीमहाभारतेऽप्युपसंहारे श्रवणफललाभार्थं सदा कमलायताक्ष एव स्मर्तव्य इत्युक्तम् । **'शृणुयान्मुदितो भूत्वा आस्तिको बुद्धिसंयुतः । वासुदेवं स्मरन्विद्वान् पुण्डरीकायतेक्षणम्'** इतिपद्मनाभसुलोचन इति गाङ्गेयवचनात् क्रूरदृष्ट्यभावत्वं भगवल्लक्षणमिति फलितम्, अन्यदेवानां कमलतुल्यनयनवत्त्वेऽपि भगवत्तुल्यनिरवधिकसौन्दर्यानुग्रहवात्सल्यादीनामभावात् पुण्डरीकाक्ष इति योगरूढं नाम न भवति, भगवतस्तु पुण्डरीकाक्ष इतिप्रसिद्धं नाम श्रुतीतिहासादिषु गीयते, तदंशगुणयोगात् ब्रह्मादीनामपि कमलाक्षत्वं युज्यते । वराहादिष्वपि अवतारेषु

कमलाक्षत्वं श्यामत्वं च स्वस्य भगवान् प्रदर्शयति—अत एव—'**तमालनीलं सितदन्तकोटया क्ष्मामुद्वहन्तं गजलीलयाङ्ग।** प्रज्ञाय बद्धाञ्जलय' (३-१३-३३) इत्यादिश्रीभागवतवचनानि श्रूयन्ते, पद्मनयनेति सङ्कीर्तनमात्रे भगवान् प्रसन्नो भवति, अत एव श्रीरामचन्द्रोऽपि चन्द्रकलावतंसेन श्रीरामायणे—'**पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप**' इत्यर्धश्लोकेन स्तुतस्तस्मिन् प्रीतोऽभवत्, **राजीवाक्षं महाद्युती**'तिश्रीरामानुजभरतवचनेन कमललोचनं भगवन्मुखं भक्ताः सदा भावयन्तीत्यवगम्यते। किञ्च भगवन्नेत्रयोर्भक्तदिदृक्षास्तीति, '**प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलम्बितः। पश्यन् पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सताम्**' '**सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः**' इत्यादिश्रीशुकवचनाकलनेन भगवन्नयनादीनामुपमानं नास्तीत्यवगम्यते, अत एव—'**चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणम्। सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम्**' इत्यादिकं गीयते, उपमानाभावेऽपि ध्यानसौकर्याय '**नलिनायतेक्षण**' इत्यादिलक्षणानि श्रीशुकेन वर्णितानि भक्तैरादरणीयानि, अत एव-आचार्यचन्द्रैरपि '**प्रफुल्लराजीवविलोचनाय**' इति भगवत्स्तुतिः कृता। भगवत्कटाक्षामृतमेव पीत्वा रमागोपीनारदप्रभृतयः सर्वे भक्ता उपजीवन्ति। पूर्णभक्ताः श्रीप्रह्लादादयोऽपि भगवन्नयनयोः पद्मदलतुल्यत्वमेव प्रतीयन्तीति, तत् पितामहेनोक्तम्—'**अन्तर्बहिश्यामलमञ्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपम्। प्रौत्रस्तव श्रीललनाललामं दृष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम्**' इति पद्माक्षत्वादेव वृन्दावनगतहरिणीप्रभृतयोऽपि भगवदीया बभूवुः। 'गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशा' (१०-३५-१९) इति श्रीभागवतवचनात् उग्रनेत्रत्वे तु भक्ता भीता भवेयुः, भगवांस्तु नित्यसौम्यत्वात् सदा पद्माक्ष एव, अत एव—'**वीक्षन्तेऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजम्, नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षितम्**' इतिश्रीशुकवचनं गीयते। अपि च भगवत्कटाक्षवीक्षिता एव भगवल्लीलाप्रवेशार्हा भवन्ति 'मयि प्रसादमधुरैः कटाक्षैर्वंशीनिनादानुचरैर्विधेही'तिश्रीलीलाशुकैर्गीतत्वात्, '**धन्येयमद्य धरणीतृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः। नद्योद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैः गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः**, इति स्वयं भगवताग्रजं प्रति गीतत्वाच्च परमानन्दमयः पुरुषोत्तमः पद्माक्षत्वेनैव हेतुना भक्तैराश्रयणीयः। अत एव सात्विकभक्तिनिरूपणाध्याये श्रीवैय्यासकिना—**गच्छन् पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे। भक्तिं परामुपगत एवमेतद-**

चिन्तयत् इतिगीतम्। द्विभुजत्वमपि रसात्मकपुरुषोत्तमलक्षणं 'दत्ताभयं च भुजदण्डयुगम्,' इतिस्वामिनीवाक्यात् नित्ययौवनस्वभावस्यैव पद्माक्षत्वमुपपद्यते, रमाकुचकुङ्कुमाङ्कितस्य गोपीनयनमधुव्रतपद्मस्य भगवतस्तदुभयं साहजिकं 'सन्तं वयसि कैशोर' इतिश्रीकपिलदेववचनात्। अतिबालरूपमारभ्य कैशोरावधिकान्येव भगवद्रूपाणि, 'किशोरौ श्यामलश्वेतावि'त्येतद्वाक्यनिरूपणानन्तरमधिकवयोरूपप्राकट्यस्य कुत्राप्यनिरूपणाद् द्वारकावैकुण्ठादिष्वपि किशोराकार एव भगवान् विराजते। लक्ष्मीतन्त्रे वैकुण्ठपतिवर्णने 'युवा कुमार' इतिरमावचनात्। व्यापिवैकुण्ठश्रुतीनां प्रदर्शितरासगोपालरूपस्यापि, 'नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम्। तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोराकृतिरच्युतः' इतिचतुर्मुखवचनरीत्या किशोरत्वाद्धेयप्रत्यनीकस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य ब्रह्मादिपूज्यत्वेऽपि वृद्धरूपाद्यभावन्नित्ययौवनस्वभावत्वेन पद्मनयनत्वमेव साहजिकं सौम्यवपुष एव, 'स्वकं रूपं दर्शयामासे'ति गीतोपनिषदि निरूपितत्वात्, 'हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम्,' इतितापिन्युपनिषदि चतुर्मुखं प्रति भगवद्वचनाच्च नित्ययौवनो हरिः पद्माक्ष एव। 'नयनं मधुरमि'ति पुष्टिप्रवर्त्तकाचार्यचन्द्रवचनात् गोपीचुम्बितनयन एव ध्येयः, चुम्बनानन्दपारवश्यादेव मधुरमिति गीतम्। 'विदग्धगोपालविलासिनीनां सम्भोगचिन्हाङ्कितसर्वगात्रम्' इति लीलाशुकवचनमप्यत्र मानम्। 'आपत्सु शरणः कृष्णः प्रभुरायतलोचन' इति हरिवंशगतगोकुलवासिवचनात् पद्माक्ष एवापन्निवारकः स्वप्रापकश्च। भक्तक्लेशदर्शने भगवन्नयनयोर्दयाम्बु स्रवति, तदुक्तं मैत्रेयेण–'यस्मिन् भगवतो नेत्राद्व्यपतन् हर्षबिन्दवः। कृपया सम्परीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम्' इति 'सरसा या दया ज्ञानदृष्टिः भगवदीया भक्तिं साधयतीति पञ्चमोऽपि पुरुषार्थो निरूपित' इत्यादिसुबोधिनीवाक्यैः पूर्वदर्शनोदाहृतैः पुष्टिभक्तिरपि पुरुषोत्तमनयनाधीनेति पद्माक्ष एव हरिः प्रेमभक्तिविषयः। 'पश्यति सस्मितचारितरामपरामनुगच्छति वामामि'तिगीतगोविन्दवचनेन (सर्ग० १-३-८) पूर्णानन्ददानमपि पद्मनेत्रकार्यमिति सिद्धम्, तस्मात् पद्मलोचन एव शरणागतैरनुवर्तनीय इति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविठ्ठलनाथचरणरजोध्यानपूतेन मुरलीधरदासेन विरचिते
परतत्त्वाञ्जने पद्माक्षत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम
द्वितीयं दर्शनम्।

श्रीकृष्णः।

परतत्त्वाञ्जने-तृतीयं दर्शनम्।

कृपासमुद्रो भगवान् यशोदानन्दनो हरिः।
गोपिकाप्राणनाथोऽस्मान् नित्यदाऽवतु माधवः।

अथास्मिन् दर्शने कृपासमुद्रत्वरूपं भगवल्लक्षणं विचार्यते-किं निर्हेतुककृपावान् भगवान् अहोस्वित् सहेतुककृपावानिति। आद्ये सर्वमुक्तिप्रसङ्गः। द्वितीयेऽन्यतुल्यतापत्तिः। अतोऽन्य एव पक्षः स्वीकरणीय इति चेदत्र ब्रूमः-सहजकृपालुत्वमेव हरेः श्रुतिभागवतवचनैः अवगम्यते, सापि कृपामुक्त्यर्हेषु भक्तेष्वेवाभिव्यज्यत इति न दूषणग्रासः। न हि पूजास्तुत्यादिस्वीकारमात्रेण भगवत्कृपाया निर्हेतुकत्वं भज्येत, सन्मार्गप्रवृत्तिमात्रस्यैव भगवत्कृपाकार्यत्वेन श्रुतिसूत्रैरवगतत्वात् प्रयोजककर्तुर्भगवतः कृपाऽभावे जीवानां भगवन्मार्गे प्रवेश एव न सङ्गच्छते।

ननु जीवाः प्रकृतिसंसर्गदुष्टा इति कथं भगवच्छरणागत्यर्हा भवन्ति, तेष्वपराधबाहुल्यात् भगवत्कृपा कथमभिव्यक्ता भवतीति चेत्तत्रेदं तत्त्वम्, न हि दीनदयालुर्भगवान् परतन्त्रेष्वज्ञेषु जीवेषु स्वविभूतिभूतेषु कदाचिदपराधचिन्तनं करोति। **‘न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया। कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति’** इतिश्रीरामायणवचनात्, **‘प्रकृतिरवतु नो विलासलक्ष्म्याः प्रकृतिजडाप्रणतापराधवीथ्याम्’** इतिश्रीलीलाशुकवचनाच्च। न हि स्वात्मभूतो भगवान् स्वांशान् कदाचिदुपेक्षते, उत्तारणसमर्थत्वात्, न हि भगवत्कृपा पुरुषान्तरकृपावन्निष्फला भवति, अनित्या वा भवति, भगवतो निसर्गसुहृत्त्वानन्दनिधित्वाच्च। **‘हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः। तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह,’ स वै प्रियतमो ह्यस्य यतो न भयमण्वपि,** इत्यादिश्रीनारदवचनैः निरुपाधिकेश्वरत्वेन सर्वजीवात्मभूतत्वेनाभयप्रदत्वेन च विदितस्य हरेः सहजकृपालुत्वं प्रख्यातमेव, न चापि कृपालुत्वे प्रलयकर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वकर्मफलभोगेन श्रान्तानां जीवानां विश्रान्तिदानार्थमेव प्रलयलीलाङ्गीकारस्य भगवता कृतत्वात् कृपालुत्वमप्रतिहतमेव, नापि नरकसृष्ट्या कृपालुत्वव्याहतिरिति वाच्यम्। नरकभयाभावे स्वर्गवैकुण्ठाद्यासक्त्या सन्मार्गमात्रे जीवानां प्रवेशो न स्यादिति तात्पर्येण सुखोदर्कत्वेनैव नरकादिसृष्टेर्धर्मव्यवस्थापकेन भगवता कृतत्वात्। अत एव-**‘लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं विनार्भके, तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोरि’**ति वचनं सन्तः पठन्ति। न वा तिमिराभावे

सूर्यस्य ख्यातिः, प्रतिकोट्यभावे निरूप्यमाणवस्तुनः ख्यातिरेव न स्यात्। नरकादिदुःखसद्भावे हि तन्निवर्त्तिकाया भगवत्कृपायाः ख्यातिरुपपद्यते। अत एव यथोचितकारिणा परमकल्याणेन निर्दोषपूर्णगुणविग्रहेणापहतपाप्मना भगवता स्वकृतसेतुपरीप्सया पापफलरूपनरकप्रतिकोटित्वेन पुण्यफलरूपः स्वर्गः प्रकटिततयैव भगवदज्ञानफलरूपसंसारप्रतिकोटित्वेन भगवज्ज्ञानभक्त्यादिफलरूपः स्वाधारवैकुण्ठः प्रकटितः। तत्र चतुर्मुखलोकस्यापि स्वर्गान्तःपातित्वमेव परं क्रममुक्तिस्थानत्वमप्यस्ति, श्रीवैकुण्ठस्य तु परममुक्तिरूपत्वमिति विशेषः। तत्र वैकुण्ठातिरिक्ता गतयः सर्वाः स्वर्गमहर्लोकादिभेदेन उत्तरोत्तरं तरतमभावमापन्ना अपि न ह्यबाधितनित्यरूपा भवन्ति। सकृदवशभगवन्नामकीर्तनेनैव नरकदुःखनिवृत्तेः श्रीभागवतादिप्रमाणसिद्धत्वाल्लघुसाधनरूपस्वनामकीर्तनादिद्वारा सर्वोद्धारकत्वमपि भगवतः परमकृपालुत्वख्यापकं भवति। नचापि केवलं भगवान् स्वनामसङ्कीर्तनद्वारानिष्टनिवृत्तिमेव साधयति, किन्तु स्वर्गवैकुण्ठादिगतीरपि जीवानां साधयति, अश्वमेधादियागकोटिभिरप्यलभ्यं फलं स्वप्राप्तिलक्षणं परमलघुसाधनेन स्वनामोच्चारणमात्रेण जीवानां साधयितुर्भगवतः कृपासमुद्रत्वे काऽनुपपत्तिः। उक्तं च भगवता श्रीभारते नारदं प्रति। 'अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यस्समाचरेत्। नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते। नम इत्येव यो ब्रूयात् मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः, तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद' इति, नारदीयपुराणे मृकण्डुमहर्षिणोक्तम्—'यन्नामश्रुतिमात्रेण महापातकिनोऽपि ये। यत्पदं परमं यान्ति दृष्टानां किमुताच्युत' इति, तत्रैव श्रीनारदवचनम्—'येन केनाप्युपायेन स्मृतो नारायणोऽव्ययः। अपि पातकयुक्तस्य प्रसन्नः स्यान्न संशय' इति पाद्मपुराणे श्रीभृगुमहर्षिवचनम्—'स्मरणादेव कृष्णस्य विमुक्तिः पापिनामपि' तस्य पादोदकं सेव्यं भुक्तोच्छिष्टं तु पावनम्,' इतिश्रीभारते भगवद्द्वैपायनवचनम्। 'सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्ते विशालान् त्रैलोक्येऽस्मिन् कृष्णनामाभिधानाद्' इति। एवमतिलघुसाधनेन स्वकीर्तनेन स्वपददातृत्वमपि भगवतः कृपाकार्यमेव। परमकृपालुत्वादेव भगवता वेदराशिः प्रकटीकृतः, मुद्गलनारदप्रभृतिस्वभक्तकृतनामकीर्तनश्रवणमात्रेण सर्वेऽपि नारकिनः समुद्धृताः। श्रीवैकुण्ठसञ्ज्ञितस्वपदप्रापिताश्च। कपटमात्रवेषेण विषरूपस्तन्यं दत्तवत्याः पूतनायाः मर्यादामुल्लङ्घ्य स्वसायुज्यलक्षणमुक्तिदानेन भगवत्कृपाया निस्समाभ्यधिकत्वं सिद्धम्। अत एव—'कं वा दयालुं शरणं व्रजेम' इतिश्रीमदुद्धवेनोक्तम्, शिशुपालपौण्ड्रकादीनां मुक्तिदानमपि केवलं भगवत्कृपाकार्यमेव। 'दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि

सिद्धिः। यां योगिनस्संस्पृहयन्ति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत' ३-२-१९ इतिश्रीमदुद्धववचनात्। कृपालुत्वादेव स्वप्रापकभक्तिमार्गे स्त्रीशूद्रश्वपचकिरातादीनामपि अधिकारं दत्तवान् भगवान्। अत एव—'ते वै वदन्त्यतिचरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः। येऽत्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षाः तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणाय' इतिचतुर्मुखवचनं गीयते, भगवदाविर्भावहेतुत्वमपि भगवत्करुणाया एव, कालकर्मगुणादीनां तत्र हेतुत्वासम्भवात्, अत एव शाण्डिल्येन सूत्रितं 'मुख्यं तस्य कारुण्यं तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवादि'ति श्रीउद्धवेन चोक्तम्—स्वशान्तरूपेष्वितरस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा, परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाग्निः' इति 'द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिताम्' इति चतुर्मुखवचनात् भगवत्कृपयैव भूमिस्वर्गादीनां धन्यत्वम्, 'वयं च सर्वे भवतानुपालिता विभावयामो भुवनानि सप्त', इतिचन्द्रकलावतंसवचनाच्छिवचतुर्मुखसनकादीनां धन्यत्वमपि भगवत्कृपयैव, दक्षादिकृतनिन्दां भगदनुग्रहबलान्न गणयामीति श्रीरुद्रेणोक्तम्—तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाऽखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये, यदि रचितधियं माविद्यलोकोपविद्धं जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण (४-७-२९) इति भगवदंशरूपकलात्वादेव शिवचतुर्मुखपुरन्दरकुबेरयमचन्द्रसूर्यवाय्वग्निवरुणप्रभृतिदेवानां नारदसनकसनन्दनव्यासपराशरमार्कण्डेयशुकप्रभृतिमहामुनीनामन्येषां सताञ्च निसर्गकृपालुत्वं श्रुतिपुराणादिषु गीयमानं सङ्गतं भवति, किञ्च, स्वभावकृपालुष्वेव जीवेषु मुख्या व्यापिवैकुण्ठादिलक्षणपदप्रापिका भगवत्करुणाभिव्यक्ता भवति, अत एव साधनेषु भगवत्कीर्तननमनस्तोत्रपूजनादिवत् भूतदयाया अपि विधानं सङ्गतं भवति, गीयन्ते च श्रीभागवते—श्रीनारदप्रह्लादमनुप्रभृतीनां महतां वचनानि—'दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येन केनचित्। सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः'। तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम्। भावमासुरमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः (७-६-२४)। महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया। समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् सम्प्रसीदति। सम्प्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः। विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति' इत्यादीनि। न हि भगवत्कारुण्यफलमल्पं भवति, अत एव वैकुण्ठेतरक्षुद्रफलदाने पुरन्दरादयो भगवता विनियुक्ताः, चतुर्मुखमहादेवयोर्भगवद्भजनोपदेष्टृत्वेन भगवन्मार्ग एव भगवता तावधिकृतौ, तथैव श्रीनारदसनकादयश्च व्यासरूपी भगवान् कृष्णवत्सलत्वेन महाभारतरचनादिना कृतमुपकारमपर्याप्तं मन्वानः प्रमेयबलपुष्टं श्रीभागवतशास्त्रं विरचय्य महादेवयोगांशसम्भवं

स्वपुत्रं ब्रह्मर्षिगणसेवितचरणं श्रीशुकमध्यापयामास, स च भगवान् शुकः विष्णुरातोद्धारेण स्वकारुण्यं महामुनिसभायां सम्यक् प्रकाशयामास। 'करुणयाह पुराणगुह्यम्' इतिसूतवचनाद् भगवदीयानामपि करुणा महतीति किमु वक्तव्यं भगवत्कृपाया महत्त्वम्। विनापि साधनं भक्तोद्धारकरणं कृपाया महत्त्वाभावे कथं सङ्गतं भवेत्? साधनकोटिभिरसाध्यमपि फलं कृपया क्षणेन भगवान् साधयतीति तदुक्तं दशमस्कन्धे (अ०–२९) 'जनो वै लोके एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः, उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन्' इति स्वानां स्वसङ्कल्पं विज्ञायाखिलदृक्स्वयम्, सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयद्, इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको विभुः, दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिस्सनातनम्' यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः,' (१०-२९-१२) इत्यादिना 'विवृतं चाचार्यचन्द्रेण, स्वस्य तथा साधनाभावेऽपि फलं भविष्यतीत्यत्र भगवदैश्वर्यमेव हेतुः' ज्ञाने उपायान्वेषणादौ च सामर्थ्यमखिलदृगिति सर्वमेव सर्वदैव स्वयमेव पश्यति, न तु करणाद्यपेक्षापि, अतस्तेषां सङ्कल्पसिद्धये सङ्कल्पनिर्वाहार्थमेवैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत्, किमेते साधनेन योजनीया, आहोस्विन्मर्यादामुल्लङ्घ्य फलमेव देयमिति, तत्र साधनप्रवृत्तौ तेषां क्लेशः स्यादिति कृपया द्वितीयमेव फलं कर्तव्यत्वेनाचिन्तयत्। एतस्मिन् लोके यो जायते स सामान्यत एव स्वगतिं न जानाति, स्वगतिज्ञानानन्तरं दोषनिवृत्तिपूर्वकं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं ततः क्रमेण यथाशास्त्रं साधनानुष्ठानम्, तत आत्मप्राप्तिः, ततो ब्रह्मात्मभावः, ततो भगवज्ज्ञानम्, ततः मत्स्थानदर्शनमित्येतावदेव तेषां जन्मकोटिभिरपि न भवति, यतः प्रथम एव पक्षे एते अनधिकृता इति। कथमिति हेतुमाह अविद्येति, * करुणायां परमां काष्ठामापन्नः दर्शयामास लोकं स्वम्, यत्र ते भगवन्तमेव

---

* वै निश्चयेन अस्मिन् लोकेऽतितामसे जातोमेध्यपर्यवसायी न स्वां गतिं जानाति। तत्र हेतुः अविद्याकामकर्मभिः। प्रथमतः पञ्चपर्वाविद्या जीवमावृत्य तिष्ठति, ततस्तत्सम्बन्धात् कामः, ततो नानाविधानि कर्माणि, तैरयं जायते, तेन मूलाशुद्धः कथम् उत्कृष्टां गतिं गच्छेत्। किञ्च उच्चावचासु गतिषु परिभ्रमनपि वर्तते। न तूत्तमं प्राप्य ततोप्यग्रे गच्छति, किन्तु अधमतां प्राप्नोति, अतः कारणविचारेण कार्यविचारेण वा न कोपि अस्याधिकार आत्मज्ञाने, तस्माद् यदेते वाञ्छन्ति तदेतेषामयोग्यमेवेति निश्चित्यापि प्रमेयबलमाश्रित्यापि किञ्चित् प्रदर्शितवान्—इत्याह इतीति। एवमनधिकारित्वं सञ्चिन्त्य भगवान् सर्वकारणसमर्थोऽपि मर्यादारक्षकः ततो महाकारुणिकश्च॥ (सुबोधिनी०)

पश्यन्ति, तत्र किमाश्चर्यं तस्य लोकं द्रक्ष्यन्तीति, भगवतो बहवो लोकाः सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह तमसः परमिति, प्रकृतेरप्युपरि ‘तम आसीत्ततोऽप्यग्रे व्यापिवैकुण्ठाख्यं तत् प्रदर्शितवान् मायोद्घाटनेन, तस्य स्वरूपमाह–सत्यमिति, अक्षररूपं तत्, यदा भगवानीश्वरत्वेन तेषां हृदये जातः तदा अक्षरमपि लोकत्वेनाविर्भूतम्, अन्यथा तस्य कृत्रिमत्वं स्यात्, स्वरूपं च तस्य सत्यं ज्ञानमनन्तं देशकालापरिच्छिन्नम्, अबाधितज्ञानरूपता अपरिच्छिन्नता चोक्ता, ‘यद्वैकुण्ठाख्यं सर्ववेदान्तप्रत्ययं यद् ब्रह्मैव ज्योतिरि’ति तत् स्वप्रकाशं कोटिसूर्याधिकप्रकाशरूपं सनातनमनादिसिद्धमिदमेतादृशमेव यद्धीति तत्तादृशं स्वभावत एवेति मन्तव्यं सर्वभवनसमर्थस्वरूपमेवेति। ‘ब्रह्मानन्दान्महानन्दो भजने वर्तते स्फुटः। तारतम्यं च विज्ञातुं प्रदृश्योद्धृतवांस्ततः, इति । किञ्च कृपयैव भगवान् दामोदरतां गतः । ‘स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः। दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयाऽसीत्स्वबन्धने’ इति श्रीशुकवचनात्। कृपयैव गोपिकानां भजनानन्ददानमपि–‘प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत्। ‘तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः। प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना’ इत्यादिश्रीशुकवचनैस्तथावगमात्। अर्जुनसारथ्यमपि कृपयैव भगवानङ्गीकृतवान्–निशाम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकम्पितम्’ इत्यादिवचनात्। गवामुद्धारादिकमपि केवलकृपाकार्यमेव वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा ही’त्यादिश्रीभागवतवचनैस्तथावगमात् । मृगपक्ष्यादीनामपि कृपयैव भगवान् सुलभोऽभवत्। ‘खगमृगाः सदयावलोकैरि’त्यादिभगवद्वचनैस्तथावगमात्, भक्तप्रतिकोटिषु प्रविष्टस्य भीष्मस्य सायुज्यदानमपि केवलकृपाकार्यमेव। तदुक्तं भीष्मेणैव–‘अथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकम्पितम्। यन्मेऽसून् त्यजतः साक्षात् कृष्णो दर्शनमागत’ इति। कृपयैव गजेन्द्रोद्धारो भगवता कृतः। ‘चक्रेण नक्रवदनं विनिपाट्य तस्माद्धस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोज्जहारे’तिश्रीविरिञ्चिवचनात् ‘तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसावतीर्य सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार’ ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं संपश्यतां हरिरमूमुचदुस्त्रियाणाम्’ (८-३) इतिश्रीशुकवचनाच्च। ‘वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्’ इति श्रीरामायणवचनात् दुष्टपालनमपि कृपाकार्यमेव । रामावतारे सुग्रीवादिवानरोद्धारोऽपि कृपाकार्यमेव ‘किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहाया’ इति श्रीशुकवचनात्, ‘यो रोचयत्सहमृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः’ इत्युद्धववचनात् ‘सुरोऽसुरो वाथ नरोऽथ वानरः सर्वात्मना यः स्वकृतज्ञमीश्वरम् ।

भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलां दिवम्’ इति पवनजवचनाच्च। कृपयैव वराहाद्यवताररूपप्रदर्शनमपि ‘जन्म कर्म च मे दिव्यम्’ इतिभगवद्वचनात् जीवानां क्लेशनिवृत्त्यादिकं करोति। ‘यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढ**भक्तियोगैः उद्ग्रन्थयो हृदि विधुर्मुनयो विरागाः’** इति सनकादिवचनात्। विवृतं चाचार्यचन्द्रमसा, यदा जीवात्मा सञ्चरन् बहुकालं बहून् क्लेशान् प्राप्नोति तदा भगवतः कृपोत्पद्यते, अयं स्वानन्दानुभवयोग्यः क्लेशं प्राप्नोतीति स क्लेशो भगवतैव जात इति कृपानुतापरूपेण निरूप्यते इति। ‘प्रणतवत्सल’ इतिश्रीशुकवचनात् प्रणामादिभक्तिप्रवणा एव भगवत्कृपापात्रा भवन्तीति राद्धान्तः। **‘प्रणताश्रयणं नृशरण्यं करुणावर्णवम्’** इतिश्रीनारदवचनात् अपारदयासमुद्रो भगवान् प्राणिमात्रबन्धुरिति भक्तैर्भगवदाश्रयणैर्विस्रम्भ एव सर्वदा कार्यः। **‘चिन्ताकाऽपि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति, भगवानपि पुष्टिस्थो न न करिष्यति लौकिकीं च गतिम्’। निवेदनं च स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः, सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति’** इत्यादिप्रभुचरणवचनजातमात्रमानम्।**‘हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः’**इति भक्तिवर्द्धिनीगताचार्यचूडामणिवचनादप्ययमर्थो दृढीकृतः।**‘इभराडिव भिन्नसेतुरि’**त्यादिवचनरीत्या गोपीजनोद्धारार्थं स्वकृतसेतुमप्यतिक्रम्यापारकृपां प्रकटितवतो नन्दराजकुमारस्य करुणा निरुपमेति ब्रह्मणापि वर्णयितुमशक्या। तथापि दीनबन्धोर्गोपीजनवल्लभस्य करुणामृतप्राप्तौ भक्तदैन्यमेकमेव मुख्यं साधनं नान्यत्। **‘न हि साधनसम्पत्या हरिस्तुष्यति कस्यचित्। भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम्’। ‘सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः। अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयद्’** इत्याचार्यचन्द्रवचनात्, किञ्च दयालुत्वेन भगवतो वरदेश्वरत्वं प्रसिद्धम्। तदुक्तम्—‘तन्नः प्रसीद वरदेश्वर’ इत्यत्र। ननु किं साधनं प्रसादे भवतीनामिति चेत्तत्राहुः-—वरदेश्वरेति, ये हि वरान् प्रयच्छन्ति ते लोकानां क्लेशं ज्ञात्वा, यतो दयालवः, अन्यथा तपसि क्रियमाणे वरं न प्रयच्छेयुः। तेषामपि त्वमीश्वरोऽतिदयालुः तद्द्वाराऽपि सर्वेषां दुःखशमनं करोषि, अतो वयं क्लिष्टाः, क्लेश एव साधनं तपोवदिति ‘प्रादुरासं वरदराडि’ति जन्मप्रकरणमध्यपातिभगवद्वचनस्याप्येवमेवार्थः। दययैव भगवान् वासुदेवदेवक्योः पुत्रोऽभूदिति भावः, किञ्च—कृपयैव स्वामिनीनां लीलार्हता सम्पादनं भगवता कृतम्। **‘वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः’** इतिश्रीशुकवचनात् साक्षाद् भगवत्स्वरूपानन्दं

प्रापितानां स्वामिनीनां स्वविहारजनितश्रममपि करुणासमुद्रो भगवान् स्वहस्तस्पर्शेन दूरीकरोति, परमानन्दं च तासु स्थापयतीति, 'तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः। प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना' इतिश्रीशुकवचनेनावगतत्वात्। भक्तबन्धोः पुरुषोत्तमस्य कृपासमुद्रत्वमेव मुख्यं लक्षणमितिसमञ्जसम्।

**इति श्रीविट्ठलनाथचरणरजोध्यानपूतेन मुरलीधरदासेन विरचिते
परतत्त्वाञ्जने कृपासमुद्रत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम
तृतीयं दर्शनम्।**

श्रीकृष्णः शरणं ममः।

परतत्त्वाञ्जने–चतुर्थं दर्शनम्।

मुरलीगानरसिक मुग्धगोपवधूप्रिय।
प्रसादं कुरु नः कृष्ण पूर्णानन्दप्रद प्रभो।

अथात्र मुरलीधरत्वलक्षणं भगवदीयं समर्थ्यते–मुरलीधर एव भगवान् पूर्णानन्दप्रदः। 'बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालम्। रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैः वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः' इतिश्रीशुकवचनात्, विवृतं च भगवता श्रीमदाचार्यचन्द्रमसा नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति रन्ध्रान्वेणोरिति, रन्ध्राः वेणोः सप्त, सुधा त्रिविधा देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वभोग्या च, तत्र हेतुः लोभात्मके अधरे स्थापिता तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेन सम्भवति। अतः श्रोत्रपेयैव सा, सा हि सर्वेषां भगवदीयत्वं सम्पादयति। आनन्द एव सा प्रकटा द्रवीभूता ब्रह्मानन्दादप्यधिका आनन्दसारभूता, सा न कथञ्चित्साधनतामापद्यते स्वतः। अतो नादब्रह्मणि तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तत्रापि तद्रन्ध्रेष्वमूर्तत्वात् पूरितेति रूपलीलाव्यञ्जकपूर्वार्धविवरणं प्रथमदर्शन एवोदाहृतमिति न पुनरत्र वितन्यते। रासपञ्चाध्यायीविवरणे भगवानपि 'ता रात्रीरि'त्यत्र 'मयेमा रंस्यथ क्षपा' इति या रात्रयो वरत्वेन दत्ताः स्त्रीणां रमणार्थाः ता रात्रीर्भगवान् परिगृह्य सर्वास्वेव रात्रिषु ता आधिदैविकीरारोप्य पूर्णत्वात्तासां पूर्णिमारूपाः कृत्वा

ऋतुमपि शरदमेव कृत्वा तस्यापि कार्यं पुष्पाण्येव कृत्वा रसोद्दीपकत्वेन सर्वां सामग्रीं विधाय पश्चाद्रमणार्थं स्वानन्दप्रकाशकं कामपितामहं मन उत्पादितवान्, कामस्य सङ्कल्पजनकत्वान्मनसः कामपितामहत्वम्, तत्र सर्वासु सङ्कल्पः स्वस्मिन्नपि बोधनीयः। तत्र वेणुरपि सहायं प्राप्स्यति। ततः कामवर्णनम्। अतस्तादृशं मनः कृतवान्, इतिश्रीकृष्णज्ञानदेन वर्णितत्वात् पूणानन्दरूपरासलीलायामपि वेणोरपेक्षा साक्षात् पुरुषोत्तमस्यास्तीति वेणुगोपालत्वमेव मुख्यं परब्रह्मलक्षणम्। उक्तं च तत्त्वसूत्रभाष्ये श्रीकृष्णज्ञानदेन। अपरं चाथर्वणोपनिषत्सु ‘ क्वचित् गोकुलवृन्दाकाननसञ्चारगोपरूपमनल्पकल्पद्रूमप्रसूनविरचितचित्रस्थलीककालिन्दीसलिलकल्लोलसङ्गिमृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभानुभावितवामांसलोलितमूर्धन्यमहामणिमुरलिकामुरवालिमिलदतितरलकरकमलयुगलाङ्गुलावभ्रावन्दविविधस्वमूर्छनामोहितव्रजवरनितम्बिनीकटाक्षकुवलयार्चितं निरूप्यत’(?) इति। अथर्वणगोपालतापिन्युपनिषदि सनकादीन् प्रति श्रीचतुर्मुखवचनं ‘गोपवेषमभ्राभं कल्पद्रूमाश्रितं’ तदिह श्लोका भवन्ति। ‘सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम्। द्विभुजं वेणुमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम्’ इति चतुर्मुखं प्रति श्रीभगवद्वचनम्। ‘वेणुशृङ्गधरं भुवे’ति भगवन्तं प्रति चतुर्मुखवचनम्- ‘वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्दिने। कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे। वल्लवीवदनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने। नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नम’ इति। किञ्च, वेणुद्वारैव भगवान् भक्तानात्मसात्कुरुते ‘ वेणुस्वनामोदितगोकुलाय ’ इति प्रभुचरणवचनात्, ‘नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदुवेणुमि’ति श्रीराधिकासखीवचनात्, ‘मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम्’ इतिश्रीशुकवचनाच्च, देवतोद्बोधनार्थं गवामाप्यायनार्थं स्वामिनीनां पूर्णानन्ददानार्थं च प्रभुर्वेणुकूजनं करोतीति श्रीकृष्णज्ञानदेन विवृतत्वाद् वेणुधरत्वमेव पूर्णब्रह्मलक्षणम्। अत एव चतुर्मुखेन–‘यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्’(१०-१४)इतिवर्णितम्, श्रीप्रभुः सजग्धिकेल्यामपि वेणुं न मुञ्चति, ‘बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः’(१०-१३) इतिश्रीशुकवचनात्। ‘नौमीडयतेऽभ्रवपुषे तडिदम्बराय’ इतिश्लोके वेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपाङ्गजाय इतिश्रीपद्मजेन निरूपितम्,–‘ वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीतकीर्तिम् ’ इति श्रीशुकवचनेनाप्ययमर्थोऽवधारितः, वेणुं क्वणन्तमिति शान्तरसः ब्रह्मामृतं प्रकटीकुर्वन् अनुगैरनुगीतकीर्तिर्यस्येति भक्तिरसः। एवं सर्वरसयुक्तं भगवन्तं पश्यन्तो-

ऽपि दिदृक्षायुतदृष्टय एव स्थिता इति विवृतमाचार्यचन्द्रेण । '**क्वचिद्वेणून् वादयत**' इत्यत्र वेणुर्बहुच्छिद्रवंशः तेषामवान्तरभेदा बहव इतिबहुवचनम् । शिरो व्यापारा अनेनोपलक्षिता इतिविवृतत्वात्, बाललीलायां वत्सपालनलक्षणायामपि बहुविधा वेणवो भगवता क्रमेण समयानुगुणं वाद्यन्ते। एतेन कृष्णरहस्योपनिषदि 'रुद्रो येन कृतो वंश इति' वेणोः शिवरूपत्वकथनम्, सम्मोहनतन्त्रे 'मुरली वेदरेचके'ति पार्वतिशिववचनेन नादब्रह्मरूपत्वकथनम् । **सैव सस्सास एवास्ति वंशी तत्प्रेमरूपिणी । श्रीकृष्णनखचन्द्रालिसङ्गाच्चन्द्रावली स्मृता**' इति भागवतमाहात्म्यकथनमध्यपातिकालिन्दीवचनेन राधिकाप्रेमरूपत्वकथनं च परस्परं चाविरुद्धमिति कुतर्कोपगतः, बहुविधवेणूनां परिग्रहस्य भगवता क्रियमाणत्वेन सप्रमाणमाचार्यचन्द्रेण व्यवस्थापितत्वात् । वेणुवादनानुगुणबर्हचूडत्वमपि मुख्यं भगवल्लक्षणम्-'**बर्हापीडाभिरामाय**' इतितापिन्युपनिषद्वचनात्, '**बर्हापीडमि**'तिश्रीशुकवचनाच्च '**नृत्यन्मयूरानुकरणम्**' इत्याचार्यचन्द्रेण विवृतत्वाद्रसात्मकपुरुषोत्तमस्य बर्हचूडत्वमपि मुरलीधरत्ववत् प्रधानलक्षणम् । अत एव-'**मयूरपिञ्छच्छविशोभिताय**' इत्याचार्यपादवचनम्, 'शिखण्डी'ति गाङ्गेयवचनमपि । किञ्च, क्षुद्रानन्दयोरधिकः परमानन्दः साक्षात् पुरुषोत्तमलीलात्मकः वेणुना लभ्यः । तदुक्तम् '**तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः** (१०-१५) इत्यत्र भगवता श्रीमदाचार्येण माधवो लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तुं शब्दब्रह्मसंवादार्थमुदीरयन्, वेणुरिति वश्च इश्च वे, स्वरूपानन्दविषयानन्दावणू यस्मात् स वेणुरुभयविस्मारकस्तद्वादने विषयिणो मुक्ताश्च सर्वे समुपायान्तीति एतेन वेणुवादनशीलः श्रीकृष्ण एव पूर्णो भगवानिति फलितम्, । ननु मत्स्याद्यवताराणामपि पुरुषोत्तमरूपत्वात् कथं कृष्णस्यैव पूर्णत्वमिति चेदत्र ब्रूमः। '**एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्**' इति वचनात् कृष्ण एव पूर्णो भगवान्, अन्ये मत्स्यवराहनृसिंहवामनादयः कृष्णस्यैव स्वांशावताराः, यद्यप्यंशावतारेष्वपि धर्मी भगवान् कृष्ण एव। अथापि तत्र तनुविशिष्टत्वात् श्रीकृष्णस्य दृश्यरूपस्यैव पूर्णब्रह्मरूपधर्मित्वमितिविशेषः । व्यवस्थापितं चाचार्यचूडामणिना तत्त्वसूत्रभाष्ये-'यत्रामौ संस्थितः कृष्णः त्रिभिः शक्त्या समाहितः' इति तेनास्यावतारस्य शेषावताराणां मध्ये श्रैष्ठ्यं निरूप्यते, श्रीभागवतेऽपि च '**एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्**' इति गीयते, पूर्वोक्तरीत्या तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्धारः सम्भवति, किञ्च ब्रह्मणो निरवयवत्वेन एकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तुमशक्यमिति प्राप्ते अभिधीयते । ' स त्वं मस्य

प्रियामूर्तिर्विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तम्' इति वाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वनामा भगवद्धर्मरूप एव कश्चनास्ति, यादृशेन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तुमिच्छति ताद्रूपं तत् प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयायःपिण्डे वह्निवत्तत्र कार्याणि करोति, यस्मिन्यस्मिन्नवतारे स सोंऽश इति उच्यते। तत्र विग्रहस्तत्राविर्भूतब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते, तत्र विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपसत्त्वात्मकत्वादाविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात् समुदितस्यैवावतारत्वेन गणनात् तत्रैकस्यैवांशस्य तद्रूपत्वं यत्तदेवांशत्वमिति, यत्राधिष्ठानभजनमनपेक्ष्य स्वयमेव साकारं शुद्धब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवानुच्यते। एतदेव च श्रैष्ठ्यं सर्वतः पाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेन चाविर्भूय लीलाः करोति। तेन यादृग्यादृग्लीलाविशिष्टं बाल्यपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टतत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीमः। न चैवं सच्चिदानन्दविग्रहोक्तिः सर्वत्र विरुद्धा भवेदिति वाच्यम्। सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वादविरोधात्, मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि तु विभूतिरूपाणि। एतच्च यथा तथा भक्तिहंसे प्रपञ्चितम्, तत्त्वं च 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति'न्यायेन भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वाद्धीनाधिकारिणामप्युपासकानां तत्तत्फलदानार्थमैश्वर्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव।

नन्वेकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वं भवतैवोक्तम्, अतो मत्स्यादिरूपेष्वपि नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं वक्तुं शक्यम्, किञ्चैवं निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यतीति सत्त्वाव्यवहितप्राकट्योक्तिरनुपपन्नेति चेन्नैवम्, सत्त्वाधिष्ठानस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपनोद्यत्वात्, तच्चोक्तम्—'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति। प्राकट्यं हि भक्तिनिमित्तकम्, सा तु बहुविधेति तदनुरूपं प्राकट्यमपि तथा, सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोऽपि तदर्थं तद्भावः प्रकटीभवति, ये तु भगवत्स्वरूपमात्रासक्तास्तदर्थं स्वयमेवातद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति, एतेनैव निराकारत्वशङ्काऽपि निरस्ता, एतेन सोपाधिस्नेहवदर्थमेव मत्स्यादिरूपप्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात् निरुपाधिस्नेहतद्वदर्थमेव श्रीव्रजनाथप्राकट्यस्यापि तथात्वात्, सोपधिस्नेहवतां विषय इदमेव च श्रैष्ठ्यम्। मत्स्यादिरूपं तु सोपाधितद्वतामेव तथा तादृक् तद्वतामर्थं एव प्राकट्यादित्यवसीयते। एवं सति गुणभेदस्य प्रयोजकत्वात्, सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो निष्प्रत्यूहमिति। एवं पूर्णस्यापि भगवतः मुरलीधरत्वमेव मुख्यं लक्षणमिति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथवचनामृतोपजीविना मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
'मुरलीधरत्वरूप'भगवल्लक्षणनिरूपणं नाम चतुर्थं दर्शनम्।

॥ श्रीमुरलीधरो जयति ॥

परतत्त्वाञ्जने-पञ्चमं दर्शनम् ।

गोपीजनप्राणनाथ गोकुलेश रमापते ।
वेणुगोपाल गोविन्द पाहि नः करुणानिधे ।

अथात्र गोपीजनवल्लभत्वरूपं भगवल्लक्षणं विचार्यते-किमागन्तुकमाहोस्वित्साहजिकमिति। तत्र नाद्यः। आगन्तुकत्वे व्यापिवैकुण्ठगतश्रुतिभिर्मूलरूपदर्शनप्रार्थने कृते भगवता नित्यरासलीलाविशिष्टस्वस्वरूपप्राकट्यं न कृतं स्यात्। पूर्वसिद्धगोपिकासम्बन्धं भगवतो ज्ञात्वैव श्रुतयः स्वयं पुरुषोत्तमलीलार्हगोपिकात्वं सम्प्रार्थ्य भगवत्प्रसादात् सारस्वतकल्पे श्रीभागवतरासपञ्चाध्यायरीत्या नित्यलीलान्तःपातित्वं लब्धवत्य इति बृहद्वामनगतचतुर्मुखवचनैरवगतत्वात्। लीलानित्यत्वस्य प्रथमदर्शन एव प्रमाणोदाहरणपूर्वक्तं निरूपितत्वाद् गोपीजनवल्लभत्वरूपं भगवल्लक्षणं साहजिकमेव, अत एव गोपालपूर्वतापिन्युपनिषदि 'कृष्णो वै परमं दैवतम्. गोविन्दान्मृत्युर्बिभेति, गोपीजनवल्लभज्ञानेनैतद्विज्ञातं भवति। गोपीजनवल्लभो भुवनानि दध्रे, स्वाहाश्रितो जगदेतत्सुरेता', इत्यादीनि वचनानि गीयन्ते। सुबोधिन्यामेवं 'शशाङ्कांशुविराजिता निशा' इत्यत्र श्रीकृष्णज्ञानदेन विवृतः। शशाङ्कांशुभिश्चन्द्रकिरणैर्लौकिकैर्या विराजिता निशास्ता एवं रेमे, पूर्वोक्तप्रकारस्तु सर्वदा लीलरूपः, स केनापि न विरुध्यते।

नन्वेवं रमणे को हेतुरिति चेत्तत्राह-स सत्यकाम इति सत्यः कामो यासां ताः सत्यकामाः ताभिः सहित इति ससत्यकामः, स इति तथा प्रार्थितो वा, एवमपि क्रीडायां कामः सत्य एव स्थापितः, न तु क्षीणः, असद्विषयको वा जात इति, अनुरता अबलागणा यस्य सर्वथा रतासु नित्यसम्बद्धासु स्वविवाहितासु न काऽपि शङ्का सर्वथा प्रपन्नासु च, अग्रे मर्यादाभङ्गः रसपोषायेति। किञ्च, गोप्यो द्विविधाः तल्लिप्सुरूपा नित्याश्चेति, नित्यास्तु श्रीराधाद्याः, तासां भगवत्सम्बन्धोऽनाद्यनन्तत्वेन नित्यः, तल्लिप्सुगोपीसम्बन्धस्य सादित्वकथनेऽपि न सान्तत्वम्। 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम्'। 'तल्लिप्सूंश्च सदा कृष्णः प्रेमानन्दैकरूपिणः। विधाय स्वीयनित्येषु समावेशितवांस्तथा। नित्याः सर्वेष्ययोग्येषु दर्शनाभावतां गताः'। 'ध्रुवासो अस्य कीरयो जनासः' इत्यादि-

श्रुतिभागवतादिवचनैस्तल्लिप्सुभक्तानामपि नित्यलीलाप्रवेशस्य श्रूयमाणत्वात्। 'अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः। वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः। वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः, 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्याम्'इत्याद्युद्धववचनैः भगवत्परिग्रहधन्यानां गोपीजनानां रमावद् भगवत्स्वरूपसुखपूर्णत्वेन भगवत्तुल्यत्वमेव न प्राकृतत्वम्, अत एव 'स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरि'त्यत्र, नन्वेते जीवाः, भगवानानन्दमयः, कथं वैषम्याद्रसोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह-प्रीतैरिति, ता अपि भगवत्सदृश्यो जाताः सर्वतः प्रीता इति, इतिश्रीकृष्णज्ञानदेन विवृतम्। अनेन गोपीनाथस्यैव भगवत उपास्यत्वं फलदत्वं चेतिसिद्धम्। अत एव श्रीभागवतमाहात्म्ये--'यत्र भागवतं पद्यं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा। तत्रापि भगवान् कृष्णो वल्लवीभिर्विराजित'इति गीयते, 'गोपीपतिरतिमार्गप्रवर्तकाचार्या' इत्येवं श्रीपुरुषोत्तमावतारस्यास्मन्नाथस्य श्रीवल्लभचन्द्रस्य नाम। श्रीपुण्डरीकवरदनिजांशरूपिणा श्रीविट्ठलनाथेन गीतम्, याः श्रुत्वा तत्परो भवेदि'ति वचनगानेन श्रीशुकोऽपि गोपीनाथभक्तिप्रवर्तक इति पुष्टिभक्तानामाशयः सफल एव भवति। गोपिकापतिलीलाध्यातारः कीर्तयितारः श्रोतारश्च गोपीशप्रसादाद् गोपीरूपमेत्य नित्यलीलासु प्रविशन्ति। 'स्त्रियो वा पुरुषा वापि भर्तृभावेन केशवम्। हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति बृहद्वामनपुराणे चतुर्मुखवचनात् सर्वात्मभावेन चेत्तथाभजनं करोति, भगवानप्यङ्गीकरोत्येवेत्यादिभक्तिबन्धुवचनान्युदाहृत्य कीर्तनस्यैव भगवल्लीलाप्राप्तौ मुख्यसाधनत्वमस्मत्कृतभगवन्नामदर्पणे विशदीकृतमित्यत्रोपरम्यते, किञ्च सर्वात्मभाववतीनां गोपिकानामेव नित्यसुरिणामपि दुर्लभं रासलीलारूपस्वस्वरूपात्मकपूर्णानन्ददानं भगवान् करोति नान्येषामिति, यो'नायं श्रियोऽङ्ग नितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः। रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठलब्धाशिषां य उदगाद् व्रजवल्लवीनाम्' (अ० ४७)। 'या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम्। कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् (श्लो. ६३)। क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावाः। नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षात् श्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः' (श्लो. ५९)। 'एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावा' इत्याद्युद्धववचनैः। (अ० ३३-१५) गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम्। गृहीत-

कण्ठयस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रीरे। (अ० २९) 'ताभिस्समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः। उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः' (अ० ३३) 'एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः। रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिः यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः' इत्यादिश्रीशुकवचनैः। (सुबोधिनी०) 'द्वात्रिंशेऽन्तर्गोपिकानां स्वानन्दं भगवान् हरिः। पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते'। अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्धृत्य कर्णयोः पुनर्निवेश्यते सम्यक् तदा भवति सुस्थिरः'।(सु. पृ. १७१) जीवमात्रस्य भगवानेव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणाम्, तथाचान्येष्वेव तासां सम्बन्धात्ताः सर्वा व्यभिचारदुष्टा एव। अतो बह्वेव वैलक्षण्यमिति वा भावः। अतः परं पुरुषेभ्योऽप्युत्कर्षमाह कृष्ण इति। सन्ति नारदब्रह्मादयो भक्ता भगवति भाववन्तस्तथाप्येष भावः क्व तेषु वर्तत इति भावः। चकाराद्व्यभिचारादिदोषरहितायां लक्ष्म्यामपि नायं भावः। एष इति स्वानुभव उक्तः। तेनान्यत्रैतत्सजातीयभावश्रवणस्याप्यभावात् कथमन्यत्रैषोऽस्तीति मन्तव्य इतिभावः। अथवा बर्हापिडे'-तिश्लोके गोपिकानामेव भावरूपस्तदर्थमेव कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य तद्भोग्यत्वेन प्रकटः कृष्णशब्दार्थ इति विवृतम्। तथा च ब्रह्मादीनां भावो यद्यप्यस्ति तथापि कृष्णे पूर्वोक्तलक्षणे क्व भाव इत्यर्थः। न हि कदाचिद्भगवान् तद्भोग्यत्वेन तदर्थं प्रकट इति भावः। विषयतो वैलक्षण्यमुक्त्वा स्वरूपतो वैलक्षण्यमाह–एष भावः क्वेति। अनुभवैकवेद्यो लोकवेदाप्रसिद्ध इत्यर्थः। प्रकारतोपि वैलक्षण्यमाह परमात्मनि क्वेति, आत्मा हि प्रियस्सर्वत्र, प्रियत्वस्य तदुपाधिकत्वात्। एतासां तु आत्मनस्सकाशात् परमोऽधिकः प्रियो यस्तस्मिन् भावः। तेन नात्मार्थं भगवान् प्रियः, किन्तु भगवदर्थं स्वात्मेत्यायाति। ब्रह्मादीनां तु भगवान्नियामकत्वेनात्महितकर्तृत्वेनैव प्रियोऽतो बह्वेव वैलक्षण्यमित्यर्थः, उत्पत्तितो वैलक्षण्यमाह-रूढभावः क्वेति, रूढस्सहजो लोकवेदाद्यजनित इत्यर्थः। अन्येषाँ तु तादृशभाववत्त्वाभावाद्वैलक्षण्यम्, किञ्च रूढभावपदेन प्रमाणतो वैलक्षण्यम्, एष भाव इति प्रमेयतः, परमात्मनीति साधनतः, कृष्ण इतिफलतश्च, अन्यत्र नैवं रूपत्वमुक्तम्। तथापि भगवतीश्वरत्वेन ज्ञानाभावाल्लौकिकत्वज्ञानस्य च जघन्यत्वात् कथं ब्रह्मादिभ्योत्रोत्कर्ष इत्याशङ्क्याह-नन्वीश्वर इति, अत्रायं भावः, फलाधिक्येनैवाधिक्यम्, न तु साधनप्रकारविशेषैः। तच्चैत्तास्वेव दृष्टं नान्येषु, एतदेवाह विदुषोपि ईश्वरत्वेन स्वरूपं विदुषोऽप्यनुभजतः शास्त्रार्थत्वेन ज्ञात्वा भजतः पुरुषस्य साक्षात् स्वयमीश्वरः किं श्रेयस्तनोतीति काकूक्तिः, किन्तु न तनोतीत्यर्थः। तेषां तु भगवज्ज्ञानवचनभक्त्यादिभगवद्धर्मैरेवाखिलपुरुषार्थसिद्धिः, न तु स्वयं भगवानागत्य किञ्चित्करोतीति तथा, अस्तु वा कदा-

चिद्भक्त्यतिशयेन गजेन्द्र इव पुरुषार्थदानम्, तथाप्यगदराज इव किं श्रेयस्तनोति अन्येषु, विवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वात् दृष्टान्तव्याजेनाह—अत्रायमर्थः । (अ ३३) 'एका तदङ्घ्रिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधाद्' इतिन्यायेन विरहानलसन्तापहृदयगतस्मररोगशमनाय यथैकैकमङ्गं भगवतः स्वहृदयादिदेशेष्वेतास्स्थापयन्ति, न तथा ब्रह्मादयः यत ईश्वरान्नित्यं बिभ्यत्येव, तत्राप्येतासु भगवतो न स्वातन्त्र्यं प्राधान्यं वा, किन्तु तासामेव, तदाह—उपयुक्त इतिपदेन, यथौषधस्य तापरोगनिवर्तकत्वेनैव उपयोगो न मुख्यत्वं पुरुषस्यैव मुख्यत्वं तथेत्यर्थः । यथा रोगनिवृत्त्यनन्तरमपि पोषकं रस्यं च यदि भवत्यौषधं तदा यथेच्छं भोगस्तस्य, तथात्रापि विरहतापोपशमनानन्तरं यथेच्छं भोग इति ज्ञापनाय राजपदम् । अथवा साक्षाद्यच्छ्रेयः तत्किं तनोत्यन्येषामिति योजना, इतररागविस्मारकत्वेनास्यैव रसस्य साक्षाच्छ्रेयोरूपत्वादेतदन्येषु तददानात् तथा, अथवा विदुषो जनस्य भगवान् श्रेयस्तनोतीति सत्यम्, तथापि किमनुभजतो विदुषः तथाकरणमिति । तत्रानुभजनं भगवद्भजनानन्तरं स्वभजनं 'विरचितचाटुवचनमि'त्यादिगीतोक्तन्यायेन । 'न ह्येवं ब्रह्मादिषु संभवति, अथवा, प्रतिपदं काकूक्तिर्ज्ञेया, तथाहि विदुषो जनस्य किमीश्वरः श्रेयस्तनोतीति, अयमर्थः, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हीश्वरः, न हि ब्रह्मादिष्वेवं रूपं प्रकटीकृत्य फलं ददाति, एतासु पूर्णकामत्वात्मारामत्वादीन् स्वरूपधर्मानप्यन्यथाकृत्वा ददाति, तेषु वाङ्मर्यादामपि नान्यथा करोतीति तथा, अनुभजतः किं तनोतीति पूर्ववत्, अन्यस्य यच्छ्रेयस्तनोतितत् किं विदुषस्तनोति किं त्वविदुष एव तज्ज्ञानानुरूपं श्रेयस्तनोतीत्यर्थः । स्वरूपस्यानन्दरूपत्वात्तस्य चानुभवैकवेद्यत्वेन वाक्चक्षुराद्यवेद्यत्वात् ब्रह्मादीनां च पुरुषत्वेन भगवददानाद् भगवद्भावनाभावात् साक्षात् स्वरूपानुभवाभावादविद्वत्त्वम्, एतासां तथात्वं प्रसिद्धम्, साक्षाच्छ्रेयोऽपि किं तनोतीति पूर्ववत् । विस्तारणं च तदेकपरचित्तत्वं तदर्थैकप्रयत्नत्वादिकम्, तदुक्तं 'तत्र मम हृदयमतियत्नमि'ति 'विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपी'त्यादिना, न ह्येवमन्यत्र करोतीति तथा, अगदराज इव किमिति पूर्ववदुपयुक्तः किं श्रेयस्तनोतीति । न हि ब्रह्मादीनामुपसमीपे एकस्मिन्नासने शयनादौ वा युक्तो भगवान् भवति, यतो भगवद्दर्शनमपि तेषां दुर्लभम्, एतासां तूपयुक्तस्तथेति बह्वेव तारतम्यमित्यर्थः । (श्लो० ६१) 'नायं श्रियोङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः' (सुबो०) एकान्ततो रतिर्यस्यां तादृशी लक्ष्मीस्तस्यामपि निरन्तरं रतिं प्रयच्छन्नपि न प्रसादं दत्तवान् । स्वर्योषितामपि इन्द्रोपेन्द्रादिभावापन्नोपि बहुभिस्सह रममाणोऽपि न दत्तवान् । नलिनवद् गन्धो रुक्कान्तिश्च यासाम्, तेन कमलभ्रमोऽपि तासु संभवति,

कमलप्रियश्च भगवानिति कमलखण्डे पूजित इव कदाचित्तासु तिष्ठेत्, तस्या अपि निषेधः अन्याः पुनस्तत्तदवतारेषु सम्बद्धा अपि कुतस्तत्प्रसादं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। स कः प्रसाद इत्याकाङ्क्षायामाह–रासोत्सव इति, अस्य भुजदण्डैर्गृहीतकण्ठैः लब्धा आशिषो याभिः। न हि कदाचिदप्यनेकानि रूपाणि कृत्वा रमणार्थमेवं रसाभिनिविष्टो भवति, तत्रापि व्रजवल्लवीभिः सह, तास्त्वसंवृताः दध्यादिविक्रये सर्वत्र पर्यटनपराः महतामपि प्रार्थनया कदाचिद् भगवानेकं रूपं गृह्णाति महति कार्ये, आनन्दश्च तासां सर्वोत्तमः सम्पादितः अनेकधा रसमुत्पाद्य, अतो ज्ञायते नैतादृश्यः काश्चन नाप्येतादृशः क्वापि भगवत्प्रसाद इति, **'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यामि'**त्यत्र (श्लो॰ ६२) अहमासां दासानुदासत्वेऽपि न योग्यः। यो यस्य चरणरजो वाञ्छति स तद्भवति, (तदीयो) योग्यो वा भवति। वृन्दावनं हि परमोत्कर्षापादकं भक्तिजनकं च। अहो इत्याश्चर्ये, नात्र ज्ञानाद्युत्कर्षोऽभिप्रेतः रजस्सम्बन्ध एव उत्कर्षजनक इति। (श्लो॰ ६३) किञ्च यत्सर्वेषां पूज्यमाराध्यं तत्तासां तापहारकत्वेन नियुक्तम्, तापे हि पूज्यस्पर्शोऽपि निषिध्यते पूजार्थमपि, तत्राप्यङ्गभावं प्राप्त इति विशेषतस्तदुत्कर्षमाह–या वै श्रियार्चितमिति। सर्वत्र फलरूपा लक्ष्मीस्तयापीष्टसिद्ध्यर्थमर्चितम्. न तु यथेष्टं विनियोक्तुं शक्यम्, किञ्च, अजादयो ब्रह्मादयः सनकादयश्चाप्तकामास्ते योगेश्वराः सिद्धादयः, ये सर्वं कर्तुं समर्थाः सर्वेऽपि पुरुषार्थाः प्राप्ताः वशीकृतसर्वसाधनाश्च, तेऽपि ततोऽप्युत्तमफलसिद्ध्यर्थं तच्चरणमानर्चुः। बहिरवस्थायामर्चनं भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषमाह, यदात्मनीति. यदात्मन्यप्यर्चितं ध्यानं कृत्वापि पूजितमित्यर्थः। तादृशमपि कृष्णस्य सदानन्दस्य फलरूपस्य तत्रापि तत्प्रसिद्धं स्वतन्त्रफलदातृ स्वतन्त्रभक्तिमार्गप्रवर्त्तकं भगवतः सर्वसमर्थस्य, एवं स्वतः सम्बन्धतोऽप्युत्कृष्टं रासगोष्ठ्यां कौतुकक्रीडायां स्वेच्छया(नर्तनं) कृत्वा श्रान्ताः सत्यः कमलादिकमिव व्यजनवायुमिव चन्दनमिव तन्मन्यमानास्स्तनेषु न्यस्य तापं जहुः। धाष्ट्र्यादिद्युक्तमेव तथा कृतवत्य इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं भगवतैव न्यस्तमित्युक्तम्, भगवानप्यत्यन्तवशस्तासां शीघ्रं तापापनोदनार्थं स्वयमपि शीघ्रं तत्स्तनेषु स्थापितवान्, तदाह न्यस्तमिति, ततस्तत्परिरभ्य स्वाधीनं कृत्वा तापं जहुरिति प्रमाणतः प्रमेयतश्च ता उत्कृष्टा इत्यर्थः। (श्लो॰ ६४) तासां नमस्कारेऽपि नास्माकमधिकारः। किन्तु नन्दव्रजस्त्रीमात्रस्य पादरेणुमेवैकभीक्ष्णशो वन्दे, अस्मदपेक्षयापि स रेणुर्महानेवोत्कृष्टः फलरूपश्चेत्यादरेण वन्दे। ननु कथमेवमित्याश्चर्यमुच्यते, इत्याशङ्क्य लोके तदुपपादयति, 'यासां हरिकथोद्गीत-

म’पि हरिकथापेक्षयापि हरिकथया वा सह ऊर्ध्वं गीतं यासां सम्बन्धि गीतं भुवनत्रयमेव पुनाति, गानमात्रेणैव पुनाति गङ्गातोऽप्युत्कर्षः, गुणानां साधकत्वं बाधकत्वं वा नास्तीति ज्ञापनाय त्रयमित्याद्याचार्यचन्द्रवचनैश्चावगम्यमानत्वाद्रासलीलादिविशिष्टं गोपीजनवल्लभाख्यमेव परब्रह्मभक्तैः संसेव्यमिति सर्वं समञ्जसम् ।

इति श्रीविट्ठलनाथैकशरणेन मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
श्रीगोपीजनवल्लभत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम
पञ्चमं दर्शनम् ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

परतत्त्वाञ्जने–षष्ठं दर्शनम् ।

निस्साधनफलात्मन् श्रीगोकुलेश रमापते ।
नन्दात्मज महायोगिन् पुरुषोत्तम ते नमः ।

अथात्र निस्साधनजनोद्धारकत्वरूपं परब्रह्मलक्षणं विचार्यते–किमिदं श्रुतिवचनगम्यं आहोस्वत् श्रीभागवतवचनगम्यमिति उभयप्रमाणगम्यमेवेतिराद्धान्तः । **‘नायमात्मा प्रवेचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्’, ‘केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा’। यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि’** इत्यादिश्रुतिश्रीभागवतभगवद्वचनैश्च तथावगमात् ।

ननु ‘केवलेन हि भावेने’तिवाक्ये भावस्य साधनत्वमुक्तमिति कथं निस्साधनजनोद्धारकत्वं भगवल्लक्षणमुपपद्यत इति चेदत्रोच्यते, गोपिकानां गवादीनां च भगवद्विषयको यो भावः स योगादिसाधनसाध्यो न भवति, किन्तु प्रत्यक्षविषयत्वेनाविर्भूतेन श्रीनन्दराजकुमारेण भगवता निर्व्याजकरुणामूर्तिना स्वस्वरूपबलेन स्वानुभवार्थं फलत्वेन दत्तः, अत एव–‘यन्न योगेने’तिवचनमुपपद्यते, किञ्च, **‘ येऽन्ये मूढधियो नागा नगा मृगा’** इत्यादिना निस्साधनोद्धारकत्वस्यैव सिद्धत्वान्न हि भावमात्रहीनवस्तुनश्चेतनत्वमुपपद्यते, सोऽपि भावः विषयसौन्दर्यादयस्तत एव जायन्ते, शास्त्रीयसाधनहीनत्वमेव निस्साधनत्वम् न पुनर्जडत्वम्, चेतनानामेव फलप्राप्त्यर्हत्वात्कृपासमुद्रो

भगवान् श्रीकृष्णः स्वस्वरूपबलेन तामसानप्युद्धरति, अत एवाचार्यचन्द्रमसोक्तम्-**'ये भक्ताः शास्त्ररहिताः स्त्रीशूद्रद्विजबन्धवः। तेषामुद्धारकः कृष्णः स्त्रीणामत्र विशेषतः'** इति तत्त्वसूत्रभाष्ये च-एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते, ताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा, तद्रहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरुच्यत इति, तेन मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां जीवानां भगवान् साधानद्वारा फलदः, पुष्टिमार्गे तु स्वरूपबलेनैवेति निस्साधनजनोद्धारकत्वमेव शुद्धब्रह्मलक्षणम्, अत एव पूतनामुक्तिदानमुपपद्यते, विवृतं च **'तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया'** इत्यत्र (स्क० २-७) तस्मात्प्रमेयबलेन सा मुक्तेति मन्तव्यम्, प्रमेयं च शुद्धं परब्रह्म, न केनाप्यंशन, तथासति तादृशस्य मुक्तिदानसमर्थत्वं न सम्भवति। अतः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यकरणान्मुक्तिदानाच्च साक्षात् पुरुषोत्तमः कृष्ण इति। (अ०२६) दशमस्कन्धसुबोधिन्यामपि 'भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः। अतो यः कश्चन येन केनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एवमुच्यते, ज्ञानभक्त्योस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः, आविर्भावश्चेदन्यथासिद्धस्तदा न ज्ञानभक्त्योरुपयोगः। अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतः मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, आविर्भावः स्वेच्छया, भक्त्या ज्ञानेन वा, भगवदवतारातिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः, अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम्, वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कूपनदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः। नृणां निःश्रेयसार्थायेति प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवानभिव्यक्तः। अत इयमभिव्यक्तिर्निश्रेयसार्थैव, अन्यथा न भवेदसाधारणप्रयोजनाभावात्, भूभारहरणादिकं चान्यथापि भवति। अतो निश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राकट्यम्। भगवांस्तु अव्ययत्वादविकृतत्वान्न कृतिसाध्यः। अप्रमेयत्वात् ज्ञानसाध्योऽपि न, देहादिभजनद्वारा भजनीयोऽपि भविष्यतीत्यपि न, यतो निर्गुणः। अतो भगवतः सेवकपूरणोयांशः कोऽपि नास्तीति भजनीयोऽपि न भवति। किञ्च, लीलार्थं यद्यप्यपेक्षेताऽपि, तथापि सर्वं तस्यैव, अतः साधनप्रकारेण, नान्यस्याप्युपयोगः, अतः स्वपरप्रयोजनाभावाद् यदि साधननिरपेक्षो मुक्तिं न प्रयच्छेत् तदाभिव्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात्, एवं सति येन केनाप्युपायेन य एव सम्बद्ध्यते तस्यैव मुक्तिर्भवतीत्याह-कामं क्रोधमिति, कामादयः षट्साधनानि भगवत्सम्बन्धे, **'न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे। योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते'** इत्यत्र यत्किञ्चिन्मोक्षे ज्ञानादिकमुपयुज्यते, एतत्सर्वं भगवत्येवास्ति, यदि ज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षो न भवेदिति ज्ञास्यति, तदा सिद्धत्वात् ज्ञानस्य, तदपि दास्यति, किञ्चान्यः

सन्देहं कुर्यादपि भगवतो माहात्म्यं न दृष्टमिति, भवता तु न कार्यः। (फ. प्र. अ. २६) गर्भ एव माहात्म्यदर्शनात्। किञ्च, निर्दुष्टं सर्वं सम्भवति, तत्र दोषाणां मूलं जन्म, तदभावे दोषाभाव इति तेनाजत्वान्निर्दुष्टः, अन्ये हि सर्वे जायन्ते, न तैस्तेषां मुक्तिः सम्भवति तुल्यत्वात्, किञ्च, यो हि साधनपरः स मुच्यते, तत्र साधनं मनः सर्वतो निवृत्तम्, तथा योगेन भवति, तस्य योगस्य च नियामको भगवानेव, यद्यन्यस्यापि मोक्षो भवेत्, भगवदिच्छयैव भवेत्, योगादिसाधनानां तन्नियम्यत्वात्, किञ्च, सदानन्दो भगवान् फलात्मा, यः कश्चिन्मुच्यते स एतमेव प्राप्स्यति, अतः साधनैरप्ययमेव प्राप्यः, सोऽत्र स्वयमेव सम्बद्ध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम्, किञ्च, एतत्परिदृश्यमानं सर्वमेव जगद्यतो विमुक्तिं यास्यति साक्षात्परम्परया वा सर्वानेव मोचयिष्यतीति, तदग्रे वक्ष्यति 'स्वमूर्त्ये'तिश्लोकद्वयेन, गोकुलं त्वद्व्यापृतं निशि शयानमि'ति वाक्यात् (फल प्र. पृ. २१) सर्वसाधनविमुखं सदपि प्रतिक्षणं स्वरूपे लीयते, अग्रिमाग्रिमलीलारसानुभवार्थम्, भगवान् परं पुनःपुनः पृथक्कृत्य तामनुभावयतीत्यचिन्त्याऽनन्तशक्तिमति न किञ्चिदाश्चर्यमिति आशयेनाह-'यत एतदि'ति। शुकस्त्वधुना लीलेतराननुसन्धानात् भावनया तत्रैव स्थित इत्येतदुक्तवान्, वर्तमानप्रयोगं कृतवान्, तामेव लीलामनुभवतीति सर्वमनवद्यमि'त्यस्मदाचार्यचन्द्रमसा विवृतम्, टिप्पण्यां भक्तबन्धुना श्रीविट्ठलनाथेन-'निस्साधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुले। अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि' इतिगीतत्वाद् गोकुलपतिरेव भगवान् भक्तैर्भजनीय इति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथप्रियेण मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने निस्साधनजनोद्धारकत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम षष्ठं दर्शनम्।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

परतत्त्वाञ्जने-सप्तमं दर्शनम्।

स्वयमुद्यम्य नः कृष्ण पाहि गोपीजनप्रिय।
नन्दराजकुमार श्रीपुराणपुरुषोत्तम।

अथात्र स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वरूपं भगवल्लक्षणं विचार्यते-किमिदं लक्षणं श्रीकृष्णस्यैकस्यैवोपपद्यते अहोस्विद्वामनरामनृसिंहादीनामन्येषां भगवद्रूपाणामुत विभूत्यवतारांशकलारूपचतुर्मुखादिदेवानामपीति, तत्र नान्त्यः। 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं

हरो हरति तद्वशः। विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्' (२-६-३१) इत्यादिश्रीविरिञ्चिवचनरीत्या पुरन्दरगौरीशवाणीशप्रभृतिदेवानामपि भगवत्प्रेरितबुद्धित्वेन लोकरक्षादिषु परमस्वातन्त्र्याभावात्। द्वितीयस्तु सङ्गतो भवति, रामनृसिंहादीनां कृष्णस्वरूपत्वात्, अथापीदं लक्षणं श्रीनन्दराजकुमारेणैव मथुरादिलीलास्वपि प्राधान्येन प्रकटितमिति श्रीकृष्ण एव श्रीशुकवचनेषु स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वेन निरूपितः। तत्रेदं लक्षणं गोपिकाभिरेव प्रथममनुभूतम्, नवनीतचौर्यलीलायां च एतस्यैव लक्षणस्य तत्र तत्र श्रीभागवते भक्तिमार्गपद्मभानुना श्रीशुकेन गीयमानत्वात्, न हि नवनीतचौर्यलीलां सर्वयज्ञभोक्ता भगवान् पूर्णकामस्सर्वलोकपावनः सर्वधर्मसंरक्षकः सर्वेश्वरः परमानन्दः गोपिकाप्रार्थनानन्तरं कृतवान्। (अ. ८) '**कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलम्। शृण्वन्त्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः**'। इत्यादिवचनैः स्वयमुद्यम्यात्मसात्करणस्यैवावगम्यमानत्वात्, नापि गावः स्वरक्षणप्रार्थनादिकं जानन्ति। तथापि स्वयमुद्यम्य तत्पालनस्य '**तृणचरानुगम्**' **चलसी यद्व्रजाच्चारयन्नि**'त्यादिवचनैरवगतत्वात्। न वा गोशुश्रूषणदधिविक्रयणादिलौकिकव्यापारव्यग्रा व्रजस्त्रियः भगवद्योग्यं रसमार्गं जानन्ति, किन्तु भगवतैव स्वयमुद्यम्य वेणुगानश्रवणादिना रसलीलार्हतां सम्पाद्य स्वासक्तिजननादिद्वारा स्वसात्कृता इति। '**सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम्**'। (अ. २२) '**वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत् करुणस्तेन तोषितः**' इत्यादिश्रीभागवतवचनैरवगतत्वात्। अयमर्थः सुबोधिन्यां स्वयमाचार्यचन्द्रेण सम्यग्विशदीकृत इति दिङ्मात्रमत्र प्रकाश्यते गोप्यत्वात्, भगवदुद्यमेन हि कालीयस्य ब्रह्मादिदुर्लभभगवच्चरणरजःप्राप्तिः गरुडभीतिनिवृत्तिश्चेति फलद्वयं सम्पन्नम्। वृक्षपक्ष्यादीनपि वृन्दावने स्वयमुद्यम्यैव भगवानात्मसात्कुरुते, 'वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव' इत्यादिवचनैस्तथावगमात्। भगवदुद्यमेनैव गोकुलवासिनां देवतान्तरसम्बन्धनिवृत्तिरिन्द्रस्य गर्वनाशः भगवन्मार्गे प्रवेशश्च। विप्रभार्या अपि स्वयमुद्यम्यैव भगवतात्मसात्कृतास्तत्पतयश्च। न हि सैरन्ध्री भगवद्योग्या भवति, तां स्वयमेव भगवानाकार्य चन्दनग्रहणव्याजेन रमासदृशीं कृत्वात्मसात्कृतवान्। न हि मालाकारभवनं राजमार्गे वर्तते, किन्तु विथ्यन्तरे, न वा तेन भगवान् पूर्वं स्वगृहागमनं प्रति प्रार्थितः, किन्तु स्वयमेव गत्वात्मसात्कृतवान् तमिति श्रीशुकवचनैरवगम्यते। स्वयमुद्यम्यैव पाण्डवसान्त्वनार्थमक्रूरं गोपिकादिसान्त्वनार्थमुद्धवं च प्रेषितवान्। एवमेव सृष्ट्यादिलीलास्वपीति विज्ञेयम्, अन्यथा कालकर्मादीनां प्रकृतिपुरुषमहदादीनां च भगवदनुग्रहाभावे कार्याक्षमत्वात् प्रकृतिलीनानां जीवानां करणकलेवरादिदानमपि स्वतन्त्रभगवत्कार्य-

मेवेति स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वमेव भगवतः साहजिकम्, प्रार्थनाद्वारा रक्षापक्षेऽपि प्रार्थनायां च बुद्धिप्रेरकत्वात् स्वयमुद्यम्य रक्षकत्वमेव श्रीकृष्णस्य मुख्यं लक्षणमिति सर्वं समञ्जसम् ।

इति श्रीविट्ठलनाथैकशरणेन मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
श्रीगोपीजनवल्लभत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम
सप्तमं दर्शनम् ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

परतत्त्वाञ्जने-अष्टमं दर्शनम् ।

वेणुगानसुधां कृष्ण स्वयमाहूय नः प्रभो ।
देहि गोपीजनप्रेष्ठ पुष्टयानन्दप्रदायक ।

अथास्मिन् दर्शने वेणुगानमाधुर्येण स्वयमाहूय पुष्टिसुखप्रदत्वरूपं भगवल्लक्षणं विचार्यते, किमेतल्लक्षणं नित्यमाहोस्वित् कादाचित्कमेवेति। तत्र न द्वितीयः भगवद्धर्माणामागन्तुकत्वाभावाद् भगवल्लीलायाः कालमायातीतत्वाच्च ।

नन्ववतारदशायां केषुचिज्जीवेष्वेव इदं स्वलक्षणमभिव्यक्तं करोति भगवान्, तत्रापि गोकुल एव श्रीकृष्णरूपेणैवेति कादाचित्कमेवास्य लक्षणस्य वक्तव्यमिति चेदत्रोच्यते-भगवल्लीलास्थानरूपगोकुलस्य कालमायान्तःपातित्वे कादाचित्कत्वमस्य लक्षणस्य वक्तुं शक्यम्, तदेव तु न सम्भवति, गोकुलनित्यत्वस्य प्रथमदर्शने विशदीकृतत्वात् ।

ननु भगवदाश्रयभूतस्य गोकुलस्य नित्यत्वेऽपि चिरकालीनभगवद्भजनपरिपाकजनितभगवत्प्रसादेन गोकुललीलान्तःपातित्वं प्राप्तेष्वेवास्य लक्षणस्य भगवता प्रकटीक्रियमाणत्वात्तादृशप्रसादस्यातिदुर्लभत्वाच्च कथमिदानीन्तनभक्तानामिदं लक्षणं स्वानुभवगोचरं भवतीति चेदत्र ब्रूमः-भगवत्करपद्मलालितवेणोर्भगवत्स्वरूपरूपत्वेन वेण्ववतारभूतश्रीविट्ठलनाथवचनामृतोपजीविनामिदानीन्तनभक्तानामस्मदादीनामपीदं भगवल्लक्षणं स्वानुभवगोचरमेव भवति, **'वेणुस्वनामोदितगोकुलाय नमोऽस्तु गोपीजनवल्लभाय'** इत्याचार्यचन्द्रवचनेन इदं लक्षणं गोष्वपि प्रकटितमिति विज्ञायते। इदानीन्तनभक्तानामपि भगवान् लीलासायुज्यं ददात्येव । भगवत्स्वरूपस्य नित्यत्वात्, 'पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः क्वापि नो गतः' इतिपाद्मे श्रीनारदवचनाच्च वेणुगोपालोपासकानां भक्तानां मनोरथपूर्तिमनेनैव लक्षणेनैव नित्यदा करोतीति बोधयितुमेव वेणुगीतरासपञ्चाध्यायीप्रभृतिकथावर्णनस्य श्रीशुकेन कृतत्वात्,

किञ्च। इदं स्वलक्षणं भगवता देवतास्त्रिषु गोमृगादिषु वृक्षलतादिषु पक्षिषु मेघेषु चतुर्मुखशिवादिषु गोपिकासु हरिणीषु च प्रकाशितमिति फलप्रकरणमध्यपातिगोपिकाकर्तृकगुणगानध्यायेन विशदीकृतत्वाद्, इदानीन्तनभक्तैरपि वेणुगानश्रवणसुखलाभार्थं 'चिन्ता कापि न कार्या'। 'सदा निरस्तकुहकमि'त्यत्र कलिकालादिप्रतिबन्धो भक्तोद्धारे भगवतो नास्तीत्याशयस्य सुबोधिन्यामाचार्यचन्द्रेण प्रकाशितत्वात्, 'कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हीतिनिबन्धवाक्याच्च वेणुगानमाधुर्येणाहूय पुष्टिसुखदानं भूतभविष्यद्वर्तमानलक्षणत्रिविधलक्षणत्रिविधकालीनभक्तानामपि भगवान् करोत्येव। अत एव लीलाशुकैस्तदेव 'लीलामुरलीरवामृतं समाधिविघ्नाय कदा नु मे भवेत्', इति पूर्वं स्वेनानुभूतभगवद्वेणुगानसुखं प्रार्थितम्, किञ्च, 'मुरलीरवतरलीकृतमुनिमानसनलिनमि'तिवचनादारूढसमाधिमतां समाधिनाशकं भगवद्वेणुगानसुखं भवति। 'ओङ्कारार्थमुदीरयन्विजयते वंशी निनादः शिशोः' इतिलीलाशुकवचनेन जिज्ञासुभक्तसमूहस्य स्वज्ञानोपदेशमपि वेणुद्वारैव भगवान् करोती'ति फलितम्, 'श्रीर्देवीवेणुमाश्रित्य रेमे कृष्णमुखाम्बुज' इति सतां वचनाद्ब्रह्मात्मकमपि वेणुं कदाचिद्भगवान् वादयतीति विज्ञेयम्, वेणुगीतादिषु निरूपितो वेणुः परमानन्दलक्षणभगवदात्मक एव, अन्यथा ब्रह्मानन्दस्य न्यूनतासंपादकत्वासम्भवात्, अयमर्थो विस्तरेण वेणुगीतविवरणे युगलगीतविवरणे च स्वयं पुरुषोत्तमेन श्रीमदाचार्यचन्द्रमसा विवृत इति नात्राधिकं लेखनीयमस्ति, 'वेणुनाह्वयति गाः स यदा ही'त्यादिवचनैर्दीनोद्धारादिकमपि वेणुगानकार्यमित्यवगम्यमानत्वात्, भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धनाशायापि भगवत्करपद्मलालितवेणुध्यानकीर्तनप्रार्थनादिकमन्तरान्यन्नापेक्षितमिति वेणुगोपाल एव भक्तैराश्रयणीयः। वेणुर्हि भगवत्स्वरूपप्रापकः पुष्टिभक्तानाम्, अत एवा 'यि मुरलिमुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द' इत्यादिभगवदीयवचनानि सङ्गतानि भवन्ति, तत्त्वसूत्रभाष्ये श्रीकृष्णज्ञानदेन 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि'त्यत्र पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषप्रवर्तकनिवर्तकवेणुशब्दाद् भगवन्निकटगतादनावृत्तिं पूर्वेणोक्त्वा मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपाच्छब्दात्तदुक्तसाधनादनावृत्तिर्द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्यविषयश्लिष्टोऽर्थ इतिनिरूपितत्वात् पुष्टिभक्तानां भगवत्करकमलमुखकमललालितवेणुरेव लीलाप्रापकः, सः एव श्रीवल्लभनन्दनत्वेनावतीर्यास्मानात्मसात्कृतवान्, किञ्च, वेणुगानानन्देन स्वयं भगवानेव परवशो भवतीति किमु वक्तव्यं वेणुगानोद्धृतानां भक्तानां धन्यत्वमिति 'वस्तुप्रस्तुतवेणुनादलहरीनिर्वाणनिर्व्याकुलमि'तिलीलाशुकवचनात्। अपरञ्च, अत्यानन्दे हि भगवान् वेणुगानं करोति'हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वमि'ति स्वामि-

नीवचनात्(अ.३५)भक्तसंमाननार्थमपि भगवान् वेणुगानं करोति,‘दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः,अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कूजितवेणुरि’ति स्वामिनीवचनात्(१०-३५-१०)। ‘नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदुवेणुमि’ति गीतगोविन्दवचनेन च वेणुगानमाधुर्येणाहूय पुष्टिसुखप्रदत्वमेव मुख्यं भगवल्लक्षणं सिद्धमिति जितं भगवता श्रीवेणुगोपालेन।

इति श्रीविट्ठलनाथैरात्मसात्कृतेन मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
वेणुगानमाधुर्येणाहूय पुष्टिसुखप्रदत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं
नाम अष्टमं दर्शनम्॥

* * *

श्रीगोपीपतिर्जयति।

परतत्त्वाञ्जने-नवमं दर्शनम्।

निर्दोषगुणरत्नाब्धे नित्यानन्द रमासख।
निजानन्दप्रद श्रीमन् मुरलीधर पाहि नः।

अथात्र निखिलकल्याणगुणरत्नाकरत्वरूपं भगवल्लक्षणं विचार्यते—किं भगवत एवैते गुणा आहोस्विदन्येषां वेति? तत्राद्यपक्षः सिद्धान्तिसम्मतः। द्वितीयपक्षे दूषणबाहुल्यात्, यदि ब्रह्मशिवपुरन्दरादयो भगवत इव सद्गुणपूर्णा भवेयुः तदा रमास्वयंवरे कथं तया न मानिताः स्युः।(८-८-२०) ‘नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जय’ इत्यादिवचनैरन्यूनतां प्रतिपाद्य पश्चान्निखिलसद्गुणरत्नाकरं भगवन्तं वृतवतीत्यष्टमस्कन्धे ‘एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयता गुणाश्रयम्, वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितमि’त्यादिना श्रीशुकेन (८-८-२३) निरूपितत्वाद् भगवत्प्रसादेन ब्रह्मादयोऽपि सद्गुणालङ्कृता भवन्ति, तस्मात् सहजसद्गुणसमुद्रत्वं पुरुषोत्तमस्यैकस्यैव एतावताऽलम्।

ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ‘हित्वेतरान् प्रार्थयतो विभूतिर्ययाङ्घ्रिरेणुं जुषतेनभीप्सोः’ इति श्रीभागवतवचनात्। किञ्च, ब्रह्मशिवादयोऽपि भगवद्गुणोपजीविन एव, ‘नान्तं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्या’ इति वचनात् मुक्ता अपि भगवद्गुणकथनैकपरा भवन्ति। असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भगवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतगुणितपरममङ्गलायतनगुणगणकथनोऽसीति, नापि भगवद्गुणानामियत्तास्ति, ‘यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धि’रितिद्रुमिलवचनात्। ते च गुणा भगवदात्मिका

वा आहोस्वित् भिन्ना इति विशये भगवदभिन्ना इत्येव राद्धान्तः। 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि'त्यधिकरणभाष्ये श्रीकृष्णज्ञानदेन तथैव समर्थितत्वात् हेयगुणराहित्यमपि ब्रह्मणो लक्षणमवगन्तव्यम्। **'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः'** । 'हेयाभावाच्च निर्मलमि'त्यादिश्रीविष्णुपुराणवचनाद्, गुणानां भगवदभेदोऽपि 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसावि'ति श्रीविष्णुपुराणवचनप्रमाणसिद्धः। ते च गुणाः कृपादयः भगवच्छब्दवाच्यत्वं पुरुषोत्तमस्य सम्पादयन्ति । **'यथा त्वं कृपया भक्त्या तेजसा यशसा श्रिया । जुष्ट ईशगुणैस्सर्वैः ततोऽसि भगवान् विभुः'** इतिश्रीभागवतवचनात् कल्याणगुणैरेव जीवापेक्षया भगवतो वैलक्षण्यमुत्तमत्वं च।

ननु मुक्तानां भगवद्गुणावेशादुत्तमत्वं सिद्ध्यतीति चेत्सत्यम्, तथापि न सर्वे गुणा मुक्तेष्वाविर्भवन्ति, किन्तु केचनैव, तेऽपि कलामात्रेणैव, अत एव 'नत्वन्यत् समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इतिपार्थवाक्यमुपपद्यते, 'युक्तं भगैस्स्वैरितरत्र चाध्रुवै'रित्यत्र भगवत्येव नित्याः पार्षदादिष्वपि यावद्भगवदिच्छा तावत्तिष्ठन्तीत्याचार्यचन्द्रमसा विवृतत्वान्नित्यमुक्तादयोऽपि भगवत्तुल्या न भवन्ति, किन्तु तद्दासा एवेति फलितम्, भक्तेष्वपि 'कृपालुरकृतद्रोह' इत्यादिभगवद्वचनरीत्या बहुसद्गुणसद्भावेऽपि मुक्तिदातृत्वपरमस्वतन्त्रत्वादिगुणानामसङ्गतत्वाच्छ्रियः पतित्वं गोपीपतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वोपास्यत्वादिभावानामभावान्निखिलकल्याणगुणरत्नाकरत्वं भगवत एव मुख्यं लक्षणम्, न चाप्यवतारेषु गुणसङ्कोच इति वाच्यम्–**'बहवो नृपकल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते। गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः। अन्तरात्मा च मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः'** इत्यादिश्रीरामायणवचनैरजहत्स्वभावत्वेन निखिलकल्याणगुणरत्नाकरो भगवान् रामचन्द्रोऽवतीर्ण इति व्यवसितत्वात्। **'ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम्'** इतिश्रीभागवतवचनेन वराहादिष्वप्यवतारेषु पूर्णगुणप्राकट्यं सिद्धमिति सहजसुगुणपूर्णत्वं भगवल्लक्षणमवगन्तव्यम्,। नापि गुणशून्यत्वं भगवल्लक्षणमिति वाच्यम्, जडतुल्यतापत्तेः तुच्छतुल्यतापत्तेश्च, न चाप्यौपाधिका गुणा भगवति सन्ति, सह सद्गुणपूर्णे भगवति प्रकृतिसम्बन्धाभावात् प्रकृतेरपि गुणान् भगवानेव ददाति। 'तत्प्रसादविवृद्धमानोरुमहिमा च योगनिद्रे'ति श्रीपराशरवचनात् । भगवल्लोकस्यैव कालमायातीतब्रह्मरूपत्वे साक्षाद्भगवद्गुणानां तदात्मकत्वमिति किमु वक्तव्यम्। भगवत्कल्याणगुणवर्णनं चिरकालेन सर्वैः सम्भूयापि कर्तुमशक्यमित्युक्तम्, सूर्यांशजेन कर्णेन श्रीभारते–**वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्यां**

वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः। महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणेः विष्णोर्जिष्णोर्वासुदेवात्मजस्य' इति। अथापि केचन गुणाः भगवत्प्रसादपुष्टेन श्रीभीष्मेण निरूपिताः महाभारते–**'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा। सन्नतिः श्रीर्धृतिः पुष्टिः तुष्टिश्च नियताच्युत'** इति। प्रथमस्कन्धेऽपि धर्मदेवेन 'सत्यं शौर्यं दये'त्यादिबह्वो गुणा निरूपिताः। **'अहमस्यानुजो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः'** इतिश्रीलक्ष्मणवचनेन शेषापेक्षयापि गुणाधिक्यं भगवति निरूपितम्–**'गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः**, 'शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम्,' इतिचतुर्मुखवचनेनाप्ययमर्थो दृढीकृतः, तत्र भगवत्कृपारूपगुणेनैव भक्ता उपजीवन्ति, उदारत्वादेव रासलीलान्तःपातित्वं पुष्टिभक्तानां भगवान् साधयति, वत्सलत्वाद् भक्तेषु दोषचिन्तनं न करोति, निसर्गसुहृत्त्वादेव स्वयमुद्यम्य रक्षति, शोभादिगुणान्विशेषेण गोपिकासु प्रकटयति, **'तत्रातिशुशुभे ताभिः'** इतिश्रीशुकवचनात्, सौभाग्यगुणेन स्वजनदुरदृष्टं वारयति, सौशील्यगुणेव जात्यादिहीनानामपि सुलभो भवति, गुहजटायुशबरीसुग्रीवाङ्गदाद्युद्धार एवात्र मानम्, परमौदार्यगुणेन कोसलदेशगततिरश्चामपि मुक्तिदानं भगवता कृतम्, प्रागल्भ्यादिगुणैर्मधुरावासिनो भगवतात्मसात्कृताः, माधुर्यगुणं भगवदीयं गोप्य एव जानन्ति। **'चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह।** इतिश्रीशुकवचनात्। गाम्भीर्यादिसमग्रगुणानां परिज्ञानमपि गोपिकानामेवास्ति भगवता सह परिचयाधिक्यात् तासु भगवत्कृपाधिक्याच्च, भगवल्लीलासायुज्यानन्तरमेव क्रमेण सर्वे भगवद्गुणा भक्ता अनुभवन्तीति। प्रकृते कृपादिसौन्दर्यसौगन्ध्यादिगुणानां परिज्ञानेन भगवाननुसर्तव्य इति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथप्रियेण मुरलीदासेन कृते परत्त्वाञ्जने निखिलकल्याणगुणरत्वाकरत्वरूपभगवल्लक्षणं नाम नवमं दर्शनम्।

परतत्वाञ्जने–दशमं दर्शनम्।

दीनचातकमेघ श्रीपुराणपुरुषोत्तम।
गोपीजनमनःकान्त प्रसीद यदुनन्दन।

अथात्र दीनचातकमेघत्वरूपं भगवल्लक्षणं परिशोध्यते,–तत्र के दीनाः, कथं तेषां चातकरूपत्वम्, कथं वा तेषु भगवानात्मनो मेघतुल्यत्वं प्रकटयतीति विशये सर्वात्मभावभजनपरा गोपीभावं प्राप्ता एव भक्ताः दीनाः, भगवद्धर्मैरपि तेषां

मनोरथपूर्तेरशक्यत्वाद् भगवदेकप्रतीक्षणकत्वाच्चातकत्वम्, अत एव टिप्पण्यां भगवत्स्वरूपभूतेन श्रीविट्ठलनाथेन निरूपितम्, व्यापकत्वेनात्मकत्वेनान्तर्बहिरस्त्येवेति श्रवणेऽपि बहिर्लोके प्रकटं यद्रूपं तदेवात्र मुख्यं नान्तरात्मादिरूपमित्यर्थः, मर्यादामार्गतो वैलक्षण्यात्, 'स्त्रियोऽत्र मुख्या' इति ज्ञापयितुं तत्रापि मर्यादायां यो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सम्मतः कामः स एवात्र भगवत्प्रापक इति च ज्ञापयितुं काम एवान्तःफलं यस्मात्तादृशी सेत्यर्थः। किञ्च मर्यादायां विहितभक्त्या भगवदाविर्भावः, अत्र तु कामवशादेव दैन्ये सति प्रकटे प्रभौ स्नेहः, सोऽपि तथा तच्छास्त्रानुसारी, न तु विध्यनुसारीत्यर्थः, 'एकाभ्रुकुटिमाबध्ये'त्यादिकथनात्(अ. ३२), तथाचात्र निस्साधनेभ्यो ब्रह्मादीनामपि साधनैरप्राप्यं भजनानन्दं तदधीनत्वमङ्गीकृत्य दत्तवानिति। तेन सर्वोत्कर्षत्वेन तथेत्यर्थः। यद्वाग्रे गजदृष्टान्तदानैर्भगवान् स्वयं कामवशात् भक्तानां समीपमागच्छतीति ज्ञाप्यते, तथाचोक्तरीत्या कामेनोद्भूते प्रिये स्नेह इत्यर्थः, न ह्येवमन्यत्र सम्भवतीति युक्तमादौ तत्कथनमिति भाव इति। एतेन सर्वात्मभावलक्षणभगवद्भजनयुक्तभक्तानामेव दीनचातकरूपत्वं नान्येषामिति फलितम्, न हि लौकिकदैन्ययुक्ताश्चातकवद् भगवदेकशरणा भवन्ति, शुद्धपुष्टौ भगवदितरसाधनस्याभावात् पुष्टिभक्ता एव चातकतुल्या भवन्ति, तेष्वेव स्वकृपामृतं भगवानभिवर्षतीति मेघतुल्यः। अत एव 'अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहमि'ति श्रीशुकवचनं गीयते। विवृतं चाचार्यचन्द्रेण–अदीनं यल्लीलाहसितं सर्वेभ्यो याचकेभ्यः सर्वफलदानेऽप्यसङ्कोचयुतमदीनं लीलाहसितेन युक्तं यदीक्षणं तेन उल्लसन्त्यौ यौ भ्रुवौ तयोर्भङ्गः तेन संसूचितः भूरि अधिकः अनुग्रहो येनेति भगवद्भावपुष्टानपि विप्रयोगशृङ्गारानुभवे दैन्यरसानुभवो नियतः। दैन्ये सति प्रकटे प्रभौ स्नेह इति प्रभुचरणवचनेन कामशास्त्रानुसारिदैन्ये सत्येव 'तासामाविरभूच्छौरिः' इत्यादिवचनबोधितपुष्टिपुरुषोत्तमाविर्भावनियमात् पुष्टिभक्तानामेव दीनचातकरूपत्वं श्रीनन्दराजकुमारस्यैव तत्र मेघत्वं चेतिराद्धान्तः। अत एव विद्वन्मण्डने प्रभुचरणैः श्रीमन्नन्दराजकुमारनवजलदो निजानन्दसुधां ववर्षेति निरूपितम्, 'सा विरहे तव दिना, सजलजलदसमुदयरुचिरेण; दलति न सा हृदि विरहभरेणे'त्यादिगीतगोविन्दवचनेऽपि दीनचातकमेघत्वं श्रीनन्दसूनोरेव मुख्यं लक्षणमिति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथदयामृततृप्तेन मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
दीनचातकमेघत्वरूपं भगवल्लक्षणनिरूपणं नाम दशमदर्शनम्।

॥ श्रीमुरलीधरो जयति ॥

परतत्त्वाञ्जने-एकादशं दर्शनम् ।

अमोघानुग्रहव्यग्र परमान्दविग्रह ।
प्रसीद गोपिकापुत्र श्रीकृष्ण करुणानिधे ।

अथात्रामोघानुग्रहैकस्वभावत्वरूपं पुरुषोत्तमलक्षणं विचार्यते-केष्विदं लक्षणं भगवान् प्रकाशयति किमेतदागन्तुकमाहोस्विन्नियतमिति च । तत्र न प्रथमः । भगवद्धर्माणां नित्यत्वाद् भगवतः पुरुषोत्तमस्य हेयप्रत्यनीकत्वाच्च, न हि क्रोधादयो भगवति नियताः किन्त्वारोपिता एव, तत्रापि भ्रान्तैरेव, 'क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः' 'क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव सम्मत' इत्यादिभगवत्क्रोधस्याप्यनुग्रहत्वावगमाद् अनुग्रहैकस्वभावत्वमेव भगवतः सिद्ध्यति, भगवत्क्रोधांशादाविर्भूतः गौरीपतिरपि कृपासमुद्रत्वेन शङ्कर इति भक्तैर्गीयते, तादृशपरमकारुणिकत्वं धूर्जटेरपि भगवदनुप्रवेशबलात् । मुख्यशङ्करत्वं पुरुषोत्तमस्यैव, अत एव कैलासपतिना हरिवंशे-'शङ्करोपि यतो देवस्ततः शङ्करतां गत,' इति गौरीपतिनोक्तम्, शिवशब्दवाच्यमपि नन्दसूनोरेव मुख्यम् । अत एव-शिवनारायणाच्युतसर्वगुह्यमयः शिवः, 'सर्वश्शर्व' इत्यादीनि भीष्मवचनानि प्रवृत्तानि, 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इत्यादिश्रुतयश्च । अनुग्रहैकस्वभावत्वं भगवतः श्रीशुकेन श्रीभागवते प्रत्युपाख्याने वर्णितम्, तत्र नवमस्कन्धे (अ.-२४-६१) 'कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् । अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद्यशः' । 'यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि (५८) । अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते' । दशमस्कन्धे, (अ.-१६) 'तदैव सामृतजला यमुना निर्विषाऽभवत् । अनुग्रहाद् भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः' । *अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः । भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत्' । तथानुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः । इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग कृष्णेनेक्ष्वाकुनन्दनः । अनुग्रहाय सम्प्राप्तौ मन्वानौ च जगद्गुरुम्' इत्यादीनि वचनानि श्रीशुकेन गीतानि । द्वितीयस्कन्धेऽपि-'अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम्' इतिगीतम् । एतद्धि श्रीकृष्णस्य मुख्यं लक्षणम्, स आत्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् । अनुग्रहायाविरास्तां नरनारायणावृषी' इत्यादिवचनैरनुग्रहार्थमेव मत्स्यादिभावा भगवता स्वीकृता इतिज्ञेयम् । ×'यो वै द्रोण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः । अनुग्रहाद्-

---

*• भा. १०-३३-३७ । × भा. १-८-१ ।

भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः’। ‘मया तेऽकारि मघवन् मखभङ्गोऽनुगृह्णता’। इत्यादिवचनैर्भगवदनुग्रहकार्याणि विज्ञेयानि। अनुग्रहैकस्वभावत्वाभावे शिलावर्षादिना गोकुलपीडकं देवेन्द्रं कथमात्मसात्कुर्वन् भक्तं कुर्यात्, तद्याच्ञ्यानुरोधं स्वस्य गोविन्दत्वं वा स्वीकुर्यात्, विद्विषामपि मुक्तिदानमनुग्रहैकस्वभावत्वादेव तस्मादनुग्रहैकस्वभावः श्रीकृष्ण एव भक्तैः सेव्य इति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथचरणकमलभृङ्गेण मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने अनुग्रहैकस्वभावत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम एकादशं दर्शनम्।

परतत्त्वाञ्जने-द्वादशं दर्शनम्।

प्रागल्भ्यादिगुणैर्भक्तप्रीतिसौख्याभिवर्धक।
पुण्डरीकाक्ष गोविन्द पाहि नः करुणानिधे।

अथ पुनर्निरूप्यते प्रागल्भ्यमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यसौशील्यादिरञ्जितस्वजनत्वमपि मुख्यं भगवल्लक्षणमिति अस्यापि लक्षणस्य भगवता श्रीकृष्णेन गोकुलमथुराद्वारकादिषु प्रकटितत्वेन श्रीशुकवचनैरवगतत्वात् कृष्ण एव पूर्णः पुरुषोत्तमः। ‘बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः। निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसम्पदः। तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निरीक्ष्य पुरवासिनः। तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे पुरुषोत्तमौ। (२२) ‘ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम्। तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव’। (४) ‘रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्’। ‘उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः’ (अ. २९-४३)। ‘भगवानपि गोविन्दो हत्वा केशिनमाहवे। पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावह’ इत्यादिवचनजातमत्र मानम्, अनन्तगुणनिधिर्भगवान् भक्तरञ्जनार्थमेव सर्वगन्धादिभावान् प्रकटयति, माधुर्यगाम्भीर्यादिगुणाः सर्वेऽपि स्वजनरञ्जनार्थमेव भगवता प्रकटीकृताः। तत्र भगवन्मार्गे प्रविष्टा गोपीगोपालनन्दयशोदाबलभद्रप्रभृतय एव भगवतः स्वजनाः वसुदेवदेवक्युद्धवाक्रूरमालाकारसैरन्ध्रीरुक्मिणीसत्यभामादिमहिष्यः सर्वेऽपि द्वारकावासिनः पाण्डवाः तदनुसारिणः अन्ये व्यासनारदसनकादिमहामुनयो ब्रह्मेशपुरन्दरादिदेवाश्चान्येऽपि भगवताऽङ्गीकृता भक्ताः, श्रीविट्ठलनाथप्रसादामृतपात्राश्च भगवत्स्वजनाः, तेषु सर्वेषु रसिकशिखामणिरद्यापीतः परं च

स्वमाधुर्यादिगुणैः परमानन्दं नित्यदा प्रकटीकरोति, नित्योत्सवत्वान्नित्यसुखत्वात्स्वजनसुलभत्वाच्च, लीलार्थभक्ता एव विशेषेण भगवद्गुणानन्दभोक्तारः, तत्रौदार्यं गोपिकासु प्रकटीकृतं भगवता तासां यादृशमानन्दं दत्तवान् तादृशं न केषामपीति, 'नायं श्रियोङ्गे'त्याद्युद्धववचनैर्व्यवसितत्वात्। माधुर्यादिकमपि तास्वेव प्रकटितम्—'तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम्। चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह' इतिश्रीशुकवचनाद् भगवतः सर्वाङ्गमधुरत्वाद् बाहुचुम्बनमुपपद्यते, सदानन्दत्वात् सर्वत्रैव समरसतेति विवृतमाचार्यचन्द्रमसा। तस्माद् गोपीपतिरेव भक्तैर्भजनीय इति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथरञ्जितेन मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने प्रागल्भ्यादिगुणरञ्जितस्वजनत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम द्वादशं दर्शनम्।

॥ श्रीपुरुषोत्तमो जयति ॥

परतत्त्वाञ्जने-त्रयोदशं दर्शनम्।

श्रीभागवतवेद्याय गोपीनाथाय ते नमः।
मुरलीगानलोलाय मुकुन्दाय महात्मने।

अथ श्रीभागवतवेद्यत्वरूपं भगवल्लक्षणं वितन्यते, 'वेद्यं वास्तवमत्र वस्तुशिवदमि'तिश्रीभागवतवचनात् श्रीभागवतवेद्यमेव पुरुषोत्तमस्य मुख्यं लक्षणम्, वेदे कर्मकाण्डे यज्ञमूर्तिः क्रियाशक्तिप्रधानो हरिर्निरूप्यते, उत्तरकाण्डे ज्ञानशक्तिप्रधानो ब्रह्मतनुर्हरिर्निरूप्यते, श्रीभागवते तूभयशक्तियुतः पूर्णः पुरुषोत्तम इति विशेषः। तदुक्तमाचार्यचन्द्रेण श्रीभागवततत्त्वदीपनिबन्धे—'यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे। अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते। वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि। समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्। उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम्। अविरुद्धं तु यत्तस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा' इति। अत्रायमाशयः, वेदार्थसन्देहनिरसने गीता प्रमाणभूता, गीतार्थसन्देहनिवारणे व्याससूत्राणि प्रमाणभूतानि। सूत्रार्थसन्देहनिवारणे व्यासस्य समाधिभाषारूपं श्रीभागवतं प्रमाणभूतमिति। तत्र वेदे 'अपाणिपाद' इत्यादिश्रुतिभिर्लौकिकपाणिपादरहितत्वं भगवतः निरूप्यते, आहोस्वित् सामान्यनिषेध इति सन्देहः, 'सर्वतः पाणिपादान्तमि'त्यादिश्रीकृष्णवाक्यैर्निरसनीयः, अनेन साकारमेव

शुद्धब्रह्मस्वरूपमिति फलितम्। 'ममैवांशो जीवलोक' इत्यादिगीतावाक्यैर्जीवस्य भगवत्स्वरूपांशत्वं निरूप्यते- उत व्यापकत्वमिति विशये 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' 'व्यतिरेको गन्धवत्' 'तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदि'त्यादिसूत्रैः परमार्थतोऽणुत्वमेव जीवस्य सिद्धमिति, स्वांशत्वमेव प्रतिपादितम्। सूत्रेष्वपि 'तत्तु समन्वयाद्'इत्यादिस्थलेषु प्रतिपादितमुपादानकारणत्वं शुद्धस्यैव ब्रह्मण इति दृढीकर्तुं 'मन्वयादितरतश्चे'त्यादीनि वाक्यानि समाधिभाषायां श्रीव्यासेनोक्तानि प्रमाणभूतानीति भावः। एतेन निखिलनिगमगुह्यत्वरूपं लक्षणमपि श्रीभागवतवेद्यत्वकथन एवान्तर्भूतमिति न पृथग्विचारणीयमस्ति। श्रीभागवतस्य निखिलनिगमसाररूपत्वात्, 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं' 'यत्स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकं' 'सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्, 'ब्रह्म सम्मितमि'त्यादिवचनैस्तथावगमात्। किञ्च, 'यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्न' इतिप्रथमस्कन्धे उपक्रम्य द्वादशे 'गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीते'ति सूतेनोपसंहृतत्वात् 'कीर्तनादेव कृष्णस्ये'ति (१२-४-५१)श्रीशुकेन उपसंहृतत्वाच्च श्रीकृष्णस्यैव श्रीभागवतवेद्यत्वं सिद्धम्। तस्यैव स्वरूपांशा मत्स्यवराहवामनादय इतिगुणोपसंहारन्यायेन कृष्णमाहात्म्यानुसन्धानार्थमेव श्रीभागवते रामाद्यवतारान्तरकथानिरूपणमपि। अत एव एकादशस्कन्धे 'कलौ कृष्णं यजन्तो'त्युपक्रम्य 'मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावदि'ति रामरूपेण तस्यैव प्रमाणविषयत्वनिरूपणात्। सर्वेऽवताराः कृष्णस्यैवेतिमतं सिद्धम्। अस्यार्थस्य पारमार्थिकत्वादेव 'नमस्ते रघुवर्याय' इत्यादिनाऽक्रूरेण व्रजनाथस्तुतिः कृता। एतेन नन्दराजकुमारत्वरूपमपि मुख्यं ब्रह्मलक्षणं श्रीभागवतवेद्यत्वनिरूपण एवान्तर्भूतम्, नन्दराजकुमारस्यैव मुख्यत्वाद् द्वारकामधुरादिलीलास्वपि नन्दसुतत्वेनैव भगवान् गीयते-'**रामकृष्णौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च**' इत्यादिश्रीशुकवचनैस्तथावगमात्। पाण्डवजनन्या अपि--'नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः' इति भगवान् स्तुतः। किञ्चा'यमंशभागेन' 'आविवेशांशभागेने'त्यादिस्थलेषु श्रीकृष्णज्ञानदेन निरूपितप्रकारेण वासुदेवादिव्यूहमूर्त्तीनामप्यंशरूपत्वं नन्दसुतस्यैव पूर्णपुरुषोत्तमत्वमिति। सिद्धान्तस्य भगवद्रहस्यपरिज्ञानार्हैः भगवत्प्रसादाज् ज्ञातुं योग्यत्वात्। पूर्णानन्दप्रदत्वरूपं नन्दराजकुमारत्वरूपं च भगवल्लक्षणं प्रथमचतुर्थदर्शनादिष्वेव निरूपितमभूदिति।

प्रकृते भागवतवेद्यत्वमेव पुनर्वितन्यते। तत्र प्रथमस्कन्धे रथारूढः श्रीकृष्णः प्राधान्येन निरूप्यते दारुकसारथिरर्जुनसारथिः पाण्डवगोप्ता वैष्णवगर्भरक्षकः श्रीशुकरूपी च। द्वितीयस्कन्धे हृत्पुण्डरीकविहारी व्यापिवैकुण्ठविहारी बह्ववताररूपो च चतुर्मुखनारदशुकादिगुरुः श्रीकृष्णो निरूप्यते। तृतीयस्कन्धे वृक्षमूलनिकेतनो मैत्रेयोद्धव-

गुरुर्योगिलीलायुक्तः श्रीकृष्णो निरूप्यते, अथ पुनः स्वात्मरतौ कृतक्षणः शेषशायी कालात्मा पद्मनाभो रमावैकुण्ठपतिः सनकादिवरदो वराहात्मा कर्दमवरदो गरुडासनः शुक्लनारायणः कपिलात्मा च श्रीकृष्णो निरूप्यते। चतुर्थस्कन्धे ब्रह्मेशादिस्वविभूतिपरिवृतो यज्ञनारायणात्मा ध्रुववरदः पृथुगृहीतचरणः प्रचेतसां वरप्रदश्चेति, चतुर्वारं गरुडासनः श्रीकृष्णो निरूप्यते बदरीनाथरूपी च। पञ्चमस्कन्धे ऋषभात्मा सङ्कर्षणहयग्रीवादिनवव्यूहात्मा ब्रह्माण्डात्मा च कृष्णो निरूप्यते। षष्ठे अजामिलमुक्तिदः दक्षवरप्रद इन्द्ररक्षको वृत्रमुक्तिदः सङ्कर्षणात्मा च कृष्णो निरूप्यते। सप्तमे प्रह्लादरक्षकनृसिंहात्मा सर्वधर्मरक्षकः श्रीनारदगेयः पाण्डवप्रियो निरूप्यते। अष्टमे गजेन्द्रवरदः मन्वन्तररक्षकः वामनकूर्मधन्वन्तरिमोहिनीमत्स्याद्यात्मा श्रीकृष्णो निरूप्यते। नवमेऽम्बरीषखट्वाङ्गादिराजपूजितः श्रीकृष्णो निरूप्यते, रघुपत्यात्मा भृगुपत्यात्मा स्वयं चेति विमर्शः। दशमस्कन्धे नित्यलीलाकर्ता स्वयं पुरुषोत्तमो निरूप्यते। एकादशे मायिकलीलाकर्ता ज्ञानद्वारा मुक्तिप्रदसङ्कर्षणात्मा च कृष्णो निरूप्यते। द्वादशे स्वकीर्तनमात्रेण सर्वोद्धारकः कल्किबदरीनारायणवटपत्रशाय्यादिरूपी शिवसूर्यादिमान्यः श्रीभागवतशास्त्राचार्यरूपी फलदश्च भगवान्निरूप्यत इति श्रीभागवतवेद्यत्वमेव मुख्यं भगवल्लक्षणम्, अतः श्रीभागवतमार्गेणैव भक्तैर्भगवान् संसेव्य इति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीविट्ठलनाथाज्ञाकिङ्करेण मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
श्रीभागवतवेद्यत्वरूपभगवल्लक्षणनिरूपणं नाम त्रयोदशं दर्शनम्।

॥ श्रीनन्दराजकुमारो जयति ॥

परतत्त्वाञ्जने—चतुर्दशं दर्शनम्।

प्रेममात्रैकसुलभ पुराणपुरुषोत्तम।
देवकीहृदयानन्द पाहि नः करुणानिधे।

अथात्र भगवल्लक्षणनिधिप्राप्तिसाधनं वितन्यते। भगवद्रूपनिधिप्राप्तौ श्रवणकीर्तनस्मरणप्रेमादिकमेव मुख्यमञ्जनम्। ‘शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः। हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम्। नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया। भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी। ततो रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये। चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति। एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः। भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्म-

नीश्वरे। अतौ वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा। वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादिनीम्' इत्यादिश्रीभागवतवचनैः कथाश्रवणमारभ्य भगवत्प्राप्तिपर्यन्तं हीनाधिकारिणामेकाप्रणाडिका निरूपिता, व्यासनारदसंबादरूपे मध्यमाधिकारिप्रकरणे मननसहितया श्रवणभक्त्या हृदि सञ्जातभगवत्साक्षात्कारानन्तरमेव सुखरूपकीर्तनभक्त्युपक्रम इति व्यवस्थासिद्धम्। विष्णुरातप्रभृतिभिर्गर्भं एव भगवत्साक्षात्कारयुक्तैरुत्तमाधिकारिभिः श्रवणकीर्तनादिकमपि फलत्वेनैव क्रियत इत्युत्तमाधिकारिप्रकरणमध्यपातिपरीक्षिद्वचनै'रलं गायत विष्णुगाथा' इत्यादिरूपैरवगम्यते, 'श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम्' परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम। आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम्' इत्याद्येकादशस्कन्धगतभगवद्वचनैरपि श्रवणादिभिर्भगवत्प्राप्तिः सिद्धेत्यवगम्यते। मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भवान्। अतिक्रम्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परम्' इतिभगवद्वचनेन कीर्तनादिकं भगवत्प्राप्तौ मुख्यं साधनमिति फलितम्, 'प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहगेहेन तावद्' इतिऋषभदेववचनात् प्रेम्णो मुख्यसाधनत्वं सिद्धम्, तस्यैव भक्तिशब्दवाच्यत्वात्। रासपञ्चाध्याय्यां 'भवदायुषान्न' इत्यादिगोपीवचनैः प्रतिपादितैव प्रीतिर्भक्तैः श्रवणकीर्तनादिना सम्पादनीया, तयैव भगवान् लभ्यः। भगवद्विषयकदृढानुरागोऽपि लभ्य इति भगवल्लक्षणनिधिप्राप्तौ भगवत्कृपासम्पादकं श्रीभागवतं मुख्यमञ्जनम्, तदुक्तरित्यैव भक्तैर्भगवानादरणीय इति सर्वं समञ्जसम्। शार्ङ्गपाणेः प्रसादेन परतत्त्वाञ्जनं शुभम्। रचितं भगवद्दासश्रवणानन्ददायकम्। भगवान् गोपिकापुत्रः परमानन्दविग्रहः। तुष्यतां करुणासिन्धुः स्वकीयप्रीतिवर्धकः। वनमालाधरः श्रीमान् वन्यपुष्पावतंसकः। मह्यं प्रसीदतु हरिर्गोपीमण्डलमण्डनः।

इति श्रीविठ्ठलनाथस्मरणधन्येन मुरलीधरदासेन कृते परतत्त्वाञ्जने
भगवत्कीर्तनश्रवणप्रेमादीनां भगवत्प्रापकत्वनिरूपणं
नाम चतुर्दशं दर्शनम्।

हृदिस्थः करुणासिन्धुः प्रेरकः पुरुषोत्तमः।
स्वतन्त्रस्स्वीयवश्योऽसौ तुष्यतां मे सदा हरिः।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

समाप्तमिदं परतत्त्वाञ्जनम्

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ગ્રંથ પરિચય અને નિવેદન

वाणी महानुभावानां क्व गंभीरा क्व मे मतिः ॥
तथापीयं प्रवृत्तिर्मे गोपीशकरुणाबलात् ॥ १ ॥

આ **પરતત્ત્વાંજન** નામે ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીસુબોધિની રૂપ સુધાસિંધુને મથન કરી પ્રકટ કરેલાં ૧૪ રત્ન રૂપ ૧૪ દર્શનો આપેલાં છે. એ દર્શનોને સારી રીતે નિરખવા અંજન આંજવું જોઈએ. સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન પરતત્ત્વ છે. એનું દર્શન કરવા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ અંજનરૂપ થઇ પડે એમ છે. એટલે આ ગ્રંથનું નામ **પરતત્ત્વાંજન** સાર્થક છે.

૧૪ દર્શનો આ પ્રમાણે છે:— (૧) ભગવાન ઘનશ્યામ છે. (૨) પુંડરીકાક્ષ છે. (૩) કૃપાસાગર છે. (૪) મુરલીધર છે. (૫) ગોપીજનવલ્લભ છે. (૬) નિઃસાધન જનનો ઉદ્ધાર કરનાર છે. (૭) પોતે ઉદ્યમ કરીને નિજજનોનું રક્ષણ કરે છે. (૮) બોલાવીને પુષ્ટિઆનંદ આપે છે. (૯) સર્વ કલ્યાણકારક ગુણોના રત્નાકર છે. (૧૦) દીનજન રૂપ ચાતકના મેઘ છે. (૧૧) સફલ અનુગ્રહ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. (૧૨) પ્રગલ્ભતા-મધુરતા-ઉદારતા-ગંભીરતા-સુશીલતા વિગેરે ગુણો વડે સ્વજનને રંજન કરનાર છે. (૧૩) શ્રીભાગવતથી જ વેદ્ય જાણવા યોગ્ય છે. (૧૪) કીર્તન-શ્રવણ-પ્રેમ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ ૧૪ પ્રભુનાં લક્ષણો મુખ્ય છે. એમ પ્રમાણપૂર્વક શંકા સમાધાન સાથે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપ્રમાણે ભગવન્માર્ગના સિદ્ધાંતને અનુસરી સિદ્ધ કર્યા છે.

વે. શા. સં. શુ. વિશારદ શાસ્ત્રી ચીમનલાલભાઇએ સુહૃદ્ભાવથી આ ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાની સૂચના કર્યાથી મને ભાષાન્તર કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. મેં યથામતિ અક્ષરશઃ એનું ભાષાન્તર કર્યું છે. એમાં જે કંઈ સરસતા લાગે, એ રાસેશ્વર શ્રીગોકુલચંદ્રના ચરણોનો પ્રસાદ, શ્રીમદાચાર્યચરણોની કૃપા અને ભગવદીયોની શુભાશિષ છે. અને ક્ષતિ જોવામાં આવે તે મારી અલ્પ મતિનું પરિણામ છે.

गोकुलेन्दुप्रसादेन स्वाचार्याणां कृपाबलात् ॥
विहितेनानुवादेन प्रसीदन्तु सदा हि ते ॥ २ ॥

સં. ૨૦૦૩ ભાદ્રપદ. શુકલ. ૭ સુવર્ણ જયન્તી મહોત્સવ પ્રસંગે આ અનુવાદ પ્રકટ થાય છે; તેથી અમોને આનંદ થાય છે.

મનીઆરવાડા
ખંભાત.

ભગવજ્જનકિંકર
ભદ્રશંકર જયશંકર શાસ્ત્રી.

પ. ભ. શ્રીમુરલીધરદાસજી.

પ. ભ. શ્રીમુરલીધરદાસજી શ્રી ગુંસાઇજીના સમકાલિન (૧) અને શ્રી ગુંસાઇજી પાસે અધ્યયન કરનાર કૃપાપાત્ર વિદ્યાર્થી હતા, સમ્પ્રદાય સિદ્ધાન્તના અનન્ય વિદ્વાન અને સુબોધિનીજી ભાગવતના સંપૂર્ણ અભ્યાસી તેમજ અણુભાષ્યાદિ આકર ગ્રંથોના ટીકાકાર હોવા છતાં શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુંસાઈજીમાં અનન્ય નિષ્ઠાવાળા સેવારસિક ભગવદીય થયા. તેમના પરિશ્રમના પરિપાક રૂપે આ પરતત્ત્વાંજન ગ્રંથ છે. સમ્પ્રદાયમાં તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેમના ગ્રંથોનું મુદ્રણ કરાવવામાં સંપ્રદાયે ઉપેક્ષા સેવી છે. વૈષ્ણવ પરિષદ્ તરફથી ફક્ત શ્રીમુરલીધરદાસજી કૃત શ્રીવલ્લભચરિત્ર અને શાંડિલ્યભક્તિ-સૂત્રભાષ્ય પ્રકટ થયું. તે સમયથી તેમનું નામ અને વિદ્વત્તા પ્રસિદ્ધ થઇ છે. દક્ષિણમાં મહારાજશ્રી પધાર્યા ત્યારે તાંજોર પ્રાંતમાંથી મુરલીધરદાસજી કૃત ગ્રંથો અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી એની તામિલ અક્ષરમાંથી પ્રતિલિપિ અ. સૌ. શ્રીઅકકાબાએ સ્વહસ્તથી ઉતારી પ્રેસકોપીના રૂપમાં જ તૈયાર કર્યાં.

ગ્રંથો —(૧.) પરતત્ત્વાંજન (૨) ભગવન્નામ દર્પણ (૩) ભક્તિસિદ્ધાંતમણિ (૪) સેવાકલ્પતરુ (૫) ભક્તિ ચિન્તામણિ (૬) ભગવન્નામવિભવ (૭) પરતત્વવિલાસ (૮) બ્રહ્મવિદ્યાભરણ (૯) શાણ્ડલ્ય ભક્તિસૂત્ર ભાષ્ય (૧૦) શ્રીવલ્લભચરિત્ર (૧૧) અણુભાષ્ય ટીકા. આ ગ્રંથો મળ્યા. પરંતુ આ ઉપરાંત ઘણા ગ્રંથો તેમના હોવા જોઈએ.

લેખનશૈલી:— પ્રતિપાદ્ય વસ્તુને અનેક પ્રમાણોથી અને વિશેષ કરીને શ્રીભાગવત ગીતગોવિંદ સુબોધિની ટિપ્પણીજી સુધી અને વિદ્વન્મડનના પ્રમાણોથી સદૃઢ કરીને ઉપપાદન કરે છે.

તેમને શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુંસાઇજી ઉપર અનન્ય ભક્તિ શ્રદ્ધા છે. આરંભમાં મંગળાચરણ શ્રીગુંસાઇજીનું અને ઇતિશ્રીમાં પણ "श्रीविठ्ठलनाथचरणपरागोपजीविना मुरलीधरदासेन" આ શબ્દથી તેમજ આગળ ચાલતાં "श्रीविठ्ठलनाथप्रियेण—तथा श्रीविठ्ठलनाथाज्ञाकिंकरेण" "श्रीविठ्ठलनाथवचनामृतोपजीविना" વિગેરે વિશેષણ યોજી શ્રીવિઠ્ઠલનાથપ્રભુચરણમાં અનન્ય ભક્તિ સિદ્ધ કરે છે આવા વિદ્વાન ભગવદીયના ગ્રન્થોનું પ્રકાશન સત્વર થાય એમનું ચરિત્ર લખાય એમ વિનવી વિરમીએ છીએ.

ગો. વા. શ્રીમાન્ શા. મણિલાલ ચુનીલાલના સ્મરણાર્થે તેમના ભાઈ ગોવિન્દલાલ ચુનીલાલ ભગત ઢાલની પોળ અમદાવાદવાલા તરફથી આ ગ્રંથના મુદ્રણમાં દ્રવ્ય સાહાય્ય આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રીવલ્લભચરણરજોભિલાષી,
ચીમનલાલ શાસ્ત્રી.

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

શ્રીપરતત્ત્વાઞ્જન

શ્રીમુરલીધરદાસજીવિરચિત

(પ્રથમદર્શન)

गोपीशगुणगातारं प्रेमानन्दरसाप्लुतम् ।
ध्यायामि नित्यदा नाथं विट्ठलं वल्लभात्मजम् ॥ १ ॥
श्रीविट्ठलप्रसादेन परतत्त्वाञ्जनं शुभम् ।
प्रकाशयामि गोविन्दनिधिप्रापकमद्भुतम् ॥ २ ॥
महानिधिरयं कृष्णो महर्षिगणपूजितः ।
तत्राञ्जनं भागवतं शुकप्रोक्तं सनातनम् ॥ ३ ॥
श्रीभागवतशास्त्रज्ञाः स्वानन्दनिधिमच्युतम् ।
भजन्ति नन्दतनयमुदारं पुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥
भजनानन्ददातारं परमानन्दमच्युतम् ।
प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षं भक्तचातकवारिदम् ॥ ५ ॥
कोटिकन्दर्पलावण्यं श्रीभागवतसंस्तुतम् ।
प्रपद्य करुणापूर्णं लिखामि तदनुग्रहात् ॥ ६ ॥

ગોપીશના ગુણને ગાનાર પ્રેમાનંદ રસમાં મગ્ન શ્રીવલ્લભપુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુચરણનું સદા ધ્યાન કરૂં છું (૧) શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુચરણની કૃપાથી કલ્યાણકારક અદ્ભુત ગોવિંદરૂપી નિધિને આપનાર પરમતત્ત્વાઞ્જન નામના ગ્રન્થને પ્રકટ કરૂં છું (૨) મહર્ષિગણથી પૂજાયલા મહાનિધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રરૂપી તત્ત્વનું દર્શન કરાવનાર શ્રીશુક કથિત સનાતન શ્રીભાગવતરૂપી આ અઞ્જન છે. (૩) શ્રીમદ્ભાગવતતત્ત્વને જાણનારા સ્વાનંદનિધિ, અચ્યુત, ઉદાર નંદપુત્ર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને ભજે છે. (૪) ભજનાનંદનું દાન કરનાર, પરમાનંદ, અચ્યુત, પુણ્ડરીકાક્ષ, ભક્તરૂપી ચાતક ને મેઘ સમાન એવા ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું (૫) કોટીકંદર્પલાવણ્ય અને શ્રીભાગવતથી સ્તુતિ કરાયલા કરુણાપૂર્ણ ભગવાનને શરણે જઈને તેમના કૃપાબળથી આ ગ્રન્થ હું લખું છું. (૬)

શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પરમતત્ત્વરૂપ છે.

અહિં આ વિચાર કરવામાં આવે છે; કે સમગ્રવેદનું ગૂઢ તત્ત્વ પૂર્ણાનંદનું દાન કરનાર પરતત્ત્વ કેવું છે ? તે કયા સાધનથી મળે છે ? તેનું શું સ્વરૂપ છે ? પ્રથમ શ્રીનંદરાજકુમાર ભગવાનનું ઘનશ્યામપણું વિચારીશું. પછીથી ભગવાનના નેત્ર કમલરૂપ છે, ભગવાન કૃપાના સમુદ્રરૂપ છે, ભગવાન મુરલીને ધારણ કરનાર છે, ભગવાન શ્રીગોપીજનવલ્લભ છે, ભગવાન નિ:સાધનજનોનો ઉદ્ધાર કરનાર છે, સ્વયં ઉદ્યમ કરી પ્રમેયબળથી રક્ષણ કરે છે. વેણુગાનના માધુર્યથી ભક્તજનોને બોલાવી પુષ્ટિસુખનું દાન કરે છે. સમગ્ર કલ્યાણ ગુણના સમુદ્રરૂપ છે. દીન ભક્તરૂપી ચાતકના મેઘસમાન, અમોઘ અનુગ્રહને કરનાર છે. અત્યંત ચાતુર્ય, માધુર્ય, ઉદારતા, ગંભીરતા, સુશીલતા ઇત્યાદિ ગુણોથી ભક્તજનોને આનંદ આપે છે, શ્રીમદ્‌ભાગવતથી જ જાણી શકાય એવા છે. ભગવાનના આ સ્વાભાવિક ગુણોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. બીજું ભગવાનના ગુણ અને લીલાના શ્રવણકીર્તનથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ એમનું લક્ષણ છે અને એજ સિદ્ધાંત છે એમ શ્રીશુક શ્રીમદાચાર્યચરણ અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથ પ્રભુચરણના વિચારોથી સમજાય છે.

ભગવાન એજ સત્ય નિધિ.

જેમ દ્રવ્યના ભંડારનું દર્શન કરવાને માટે દ્વારનું ઉદ્‌ઘાટન કરવું પડે છે તેમ ભગવાનરૂપી નિધિનું દર્શન કરવાને યોગમાયાના દ્વારને ઉઘાડવાની જરૂર છે. આ દ્વાર ઉઘાડવાનું સાધન ભગવાનનું કીર્તન શ્રવણ છે. આ અંજનથી ભગવાનના દર્શન થાય છે. ભગવાન ઉદ્ધવ પ્રત્યે કહે છે કે ‘જેમ અંજન આંજવાથી નેત્ર સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોઇ શકે છે તેમ મારી પવિત્ર ગાથા (કથા) ના શ્રવણ નામોચ્ચારણથી આત્મા ઉજવલ બને છે. અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરી શકે છે.’

એક મહાનુભાવી કહે છે ‘કે ભગવન્ ! આ નેત્ર વડે મારા ધનરૂપ આપના ચરણકમલનાં કયારે દર્શન કરીશ ?” વેદ પણ કહે છે કે “આ હિરણ્યનિધિથી ઢંકાયલા બ્રહ્મક્ષેત્રને ઉપર ઉપરથી જોનારા નથી જોઈ શકતા, નથી સમજી શકતા.’ શ્રીમહાપ્રભુજી આ ભગવાનરૂપી નિધિને માટે આપણને બહુ સુંદર માર્ગ દર્શાવે છે. ‘પ્રભુ આપણા સર્વસ્વરૂપ છે, નિધિરૂપ છે, આપણું કર્તવ્ય તે કરી લેશે, પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે એવું સમજી ભકતે નિશ્ચિન્ત રહેવું.’ આ શ્રીમહાપ્રભુજીના વચનામૃતનો વિચાર શ્રીવ્રજરાયજી દર્શાવે છે કે—

ભગવાનમાં ભાવ એ ખરો નિધિ છે.

ભક્તનું સર્વ કાર્ય ભગવાન્ કરી લે છે. અર્થ-ધન-હંમેશાં સંતાડવું જોઇએ. તેનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. પ્રભુ નિજસ્વરૂપ રૂપ અર્થને રક્ષે છે. ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે, તેથી પોતે જ કર્તવ્ય-રક્ષણાદિક કરે છે. ભકતોને કરવાનું રક્ષણાદિક કાર્ય

આપ જ કરી લે છે. માટે ભકતે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. જેમ અર્થનું રક્ષણ કરવાને આપણે યત્ન કરીએ છીએ, તે જડ હોવાથી તેને રક્ષણની જરુર છે, પરંતુ ભગવદીયોને તો ભગવાન્ જ અર્થરૂપ થયા. (પ્રભુ ભાવાત્મક છે) ભાવાત્મક ધનને ગુપ્ત રાખી રક્ષવું જોઇએ, તે ગુપ્ત રાખી રક્ષવાનું કાર્ય પણ ભગવાન્ જ કરી લે, ભકતે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. (મારો ભાવ વધશે કે નહિ! ભાવ નષ્ટ તો નહિ થાય! ઇત્યાદિ ચિન્તા ન જ કરવી.) 'નિવેદિત ભકતે કોઈ પણ જાતની ચિન્તા ન જ કરવી.' એવી શ્રીમદાચાર્યચરણની નવરત્નીય આજ્ઞા છે. અર્થને આપણે સારી રીતે સંતાડીએ તો જ ચોરોથી નિશ્ચિન્ત થવાય. ભાવરૂપ અર્થને પણ બહિર્મુખ ચોરોથી રક્ષવાની જરૂર છે, તે રક્ષણ પણ પ્રભુ જ કરી લેશે માટે ભકતે તેની ફીકર ન જ કરવી. અર્થ તો સર્વથી ગુપ્ત રાખવો જોઇએ, માટે ભાવરૂપી અર્થ સર્વગુપ્ત રાખવા માટે શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્લોકમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ ભક્તને કહ્યું કે- 'તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું', તમારું (ભાવરક્ષણકરવાનું) કાર્ય હું કરી લઈશ.' આવી રીતે ભાવની વાત ગુપ્ત રીતે સમજાવી. અથવા પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે. માટે ભક્તનું સર્વ કાર્ય આપ જ કરી લેશે. હંમેશાં ભકતે એમ ધારી નિશ્ચિન્ત રહેવું

ભાવનું દાન પ્રભુજ કરે છે.

જેમ દ્રવ્યથી જ સર્વસામગ્રી મેળવી શકીએ છીએ; તેમ સર્વસમર્થ પ્રભુ જ ભક્તના સ્વભોગયોગ્ય અલૌકિક દેહ, યૌવન વિગેરે સામગ્રી તૈયાર કરી દેશે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વભકતોના અર્થરૂપ છે. માટે આપ જ ભક્તની અલૌકિક સામગ્રીરૂપ બની જાય. અમારા રસોદધિના ચન્દ્ર શ્રીપ્રભુચરણે રસસર્વસ્વ કાવ્યમાં આ વાતનો ચિતાર આપ્યો છે.[1] હે સખિ અવસ્થા વિના જ તે સમયે દેવમોહિનીને પણ મોહ પમાડે એવું નવયૌવન થયું. આ કુમારિકાને નવયૌવન સ્ફુટ થયું એ ગુણ તેના અંગનો ન હતો કે તેના વ્રતનો ગુણ ન હતો, તેમ જ અન્યે કર્યો પણ ન હતો, એ તો વિચિત્ર રસભાવયુક્ત પ્રિયના કટાક્ષથી જ એ ભાવ ઉદ્ભભવ્યો હતો.' હે[2] સખી! તેમનું નવયૌવન વય જ એવું છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશકય છે. તો પછી એ અલૌકિક શ્રીઅંગનું તો કહેવું જ શું! એ કુમારિકાઓએ ઉદાર રસોદધિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રથી એવા રસની પ્રાપ્તિ કરી છે કે–જે શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ અતિ દુર્લભ છે.' જે જે રસરૂપ અર્થ આધિદૈવિક લક્ષ્મીજીને પણ દુર્લભ છે; તે અર્થ ધનથી શી રીતે

---

(१) विनैव समयक्रमं सखि तदा यदासिदतिस्फुटं नवलयौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम्। तदङ्गगुणो न तद्व्रतकृतोन्यदीयोपि वा विचित्ररसभावितप्रियकटाक्षगोयं परम् ॥

(२) वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वाच्यं सखि विग्रहाद्यशेषम्। रसरूपमतीन्दिरादुरापं रसमापुर्यदुदारतो रसाब्धेः ॥

મળી શકે. પ્રભુ રસસ્વરૂપ અર્થને ભકતોમાં સિદ્ધ કરે છે. માટે ભગવાન જ અમારા-ભકતોના અર્થસ્વરૂપ છે. તે જ અમારું સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરશે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ સર્વાત્મભાવપૂર્વક સદા ભગવદ્‌ભજન કરવું. તેથી પ્રભુ પણ ભકતોના અર્થસ્વરૂપ હોવાથી સર્વ ભજનસામગ્રી સિદ્ધ કરશે જ.

ભાવરૂપી રસ.

શું વ્રજકુમારિકાઓ જ આ ભાવને પાત્ર હોવાથી જ તેમનામાં જ આ ભાવને સિદ્ધ કરશે, એમના જેવી યોગ્યતા અન્યમાં નથી માટે અન્યમાં ભાવને નહિ સિદ્ધ કરે ? આવો પ્રશ્ન આપણને થાય છે. પરન્તુ એક રીતે આવા રસની યોગ્યતા જીવની ન જ હોય, પણ જીવ સર્વાત્મભાવથી ભજે તો ભગવદનુગ્રહથી સર્વાત્મભાવ થતાં ભગવાન્ પણ રસસામગ્રી-અલૌકિકદેહ વિગેરેની-સિદ્ધિ કરશે જ. પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપ શ્રીમદાચાર્યચરણે ભ્રમરગીતના વિવરણમાં આજ આજ્ઞા કરી કે ‘યદ્યપિ આ રસ દુર્લભ છે; તથાપિ તેની આશાએ ભજન જ કરવું.’ જે વસ્તુ સર્વથા દુર્લભ જ હોય તેવી વસ્તુની શ્રીમદાચાર્યચરણ તે મેળવવા ખોટી આશા કેમ રખાવે ? શ્રીગોપીજનનાં પ્રેમકુમુદબન્ધુ શ્રી ગુસાંઇજીએ વિદ્વન્મંડનમાં અને રસસર્વસ્વમાં આ વૃત્તાન્ત આલેખ્યું છે. (વિદ્વન્મંડન) ‘જો સર્વાત્મભાવથી ભજે તો જરૂર ભગવાન્ અઙ્ગીકાર કરે છે.’ હે[1] સખિ ! જેના ઉપર પ્રભુનો મહાનુગ્રહ થાય તેનામાં આ પ્રિય-નાથ-ગોપીજનોનો ભાવ પ્રાયઃ ત્વરાથી સિદ્ધ કરે છે-જીવને સ્વોપભોગયોગ્ય દેહનું દાન કરે છે. આવું ઉત્તમ ફલ જીવને તે પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળી શકે. યદુકુલોદધીન્દુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પણ આજ આજ્ઞા કરે છે ‘જે મને જેવી રીતે શરણે આવે છે-ભજે છે-તેને હું તેવી રીતે જ ભજું છું.’ અથવા, સમર્થ લીલામાં કર્તવ્ય જે વ્રજસુંદરી-સંબંધિ ભજનાદિક, તે પણ આપણા દર્શન માટે કરશે જ. માટે ભકતે સદૈવ નિશ્ચિન્ત રહેવું. તેવા પ્રકારની લીલાના દર્શન માટે પણ ચિન્તા ન જ કરવી. પ્રભુ પોતે જ આપણને તેવી લીલાના દર્શન થાય તે સારૂ લીલા કરશે, લીલાનો અનુભવ કરાવશે પ્રભુ ભક્તને આધીન છે’ જે જેને આધીન હોય તે તેનો મનોરથ સિદ્ધ કરે જ.

જરૂર ખાત્રીથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તમનોરથ ભગવાન્ જરૂર પૂરશે. તેણે ચિન્તા ન જ કરવી ‘સર્વવિષયોને ત્યજીને જેમ ગોપીજનો ભગવાનને ચરણશરણ થયાં’ તેમ જેમણે ભગવદર્થ સર્વવિષયોને ત્યજ્યાં છે તેમનું મનોરથપૂરણ ભગવાને કરવું જ જોઇએ. ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે કે ‘જેમણે[2] મારે માટે લોકવેદના ધર્મ ત્યજ્યા છે તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરું છું, તેમને જેમ મારી લીલાનાં દર્શન થાય છે, તેમને મારી સ્વરૂપાત્મક લીલામાં-મારામાં-જ સ્થાપું છું.

જેમ લોકમાં આપણા મનોરથો ધનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ; જો ધન ન હોય તો ગરીબના મનોરથ જલતરઙ્ગવત્ હંમેશાં નિષ્ફળ જાય છે, તેમ અત્ર

શ્રીમત્પ્રભુચરણના સેવનથી જ ભક્તના મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. માટે અર્થરૂપ ભગવાન્‌ને જ સેવવા. જેમ અર્થ વિના આપણે લોકમાં પણ રમણાદિ અને ભોગ ભોગવી શક્તા નથી. તેમ અત્ર અર્થનાં આધિદૈવિકરૂપ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વિના ભગવાન્‌ની સાથે રમણ અને ભોગ ન જ સિદ્ધ થાય. આ આધિદૈવિક લક્ષ્મીસંપત્તિ પણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલ પ્રભુ જીવમાં પ્રકટ કરે છે, જ્યારે પ્રભુ શ્રીયુક્ત બની જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરે ત્યારે રમણ અને ભોગ ભોગવાશે. ભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભગવચ્છરણે રહેનારી લક્ષ્મીજી પ્રવેશ કરે છે. તેથી ભગવાન્ જ અર્થરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત ભૂલાવવો ન જ જોઈએ. કારણ કે સર્વત્ર ભગવદાજ્ઞાથી જ એ આધિદૈવિક લક્ષ્મીએ શ્રીવ્રજજનોમાં પ્રવેશ કર્યો.' એવું શ્રીગોકુલનાથના વાણ્યધિપતિ શ્રીમદાચાર્યચરણે ફલપ્રકરણમાં વચનામૃત કર્યું છે.

ભાવની ગુપ્તતા—આ ભાવ બહુ ગુપ્ત હોવાથી "ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે," એવું કહી પરોક્ષ રીતે ગુપ્તતાથી શ્રીમદાચાર્યે ભાવનું નિરૂપણ કર્યું. આથી વધારે લખવાની શી જરૂર છે? ભગવાન્‌ના ચરણકમલના પરાગપાનથી રસમત્તોના હૃદયમાં પ્રભુમુખચંદ્રના ઉદયથી જ આપોઆપ ભાવસમુદ્રના તરઙ્ગો ઉછળશે.

આ પ્રમાણે શ્રીવ્રજરાયજીએ ભગવાનને પ્રમેયબળથી રક્ષણ કરનાર અને નિધિસ્વરૂપ કહ્યા કે જે નિધિ કદાપિ પણ નાશ ન પામે એવો અનંત, અક્ષય, ચોરભય રહિત, જડથી વિલક્ષણ, સ્મરણમાત્રથી લભ્ય છે. એમ ભગવાનરૂપી નિધિ મેળવનારને માટે આ માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ કર્યું. મહાભારત આ વાતને ટેકો આપે છે કે સર્વથી આદ્ય, ક્ષર અક્ષરરૂપ થયેલાં એવા ભગવાનના દર્શનનો લાભ થાય એજ પરમ ભાગ્ય છે. કારણ કે એ બ્રહ્મરૂપ નિધિ છે. ભગવાનરૂપી નિધિના દર્શન માત્રથી આશ્રિતજનો કૃતાર્થ થાયછે જ. લૌકિક ધનના દર્શન માત્રથી કૃતાર્થ થવાય નહિજ. લૌકિક ધન તો ભોગના ઉપયોગમાં આવે. પરંતુ પરમપુરુષાર્થરૂપ ભગવાન જેવા અર્થની આગળ તેની શી વિસાત? મોટા પુરુષો લૌકિક ધનનો ત્યાગ કરીને કહે છે કે અમારે ધન, ધનના આપનારાઓ, અને કામનાઓનું શું પ્રયોજન છે? અમારે તો એ ધન જોઈએ છે કે જે ધર્મફલને આપનાર છે. સન્માર્ગમાં યોજેલું લૌકિક ધન સાર્થક થાય છે અને એ ધનનો ઉપયોગ અંબરીષ અને પ્રહ્લાદની માફક ભગવત્સેવાના સાધનમાં જો જોડાય તો ફલદાયક થાય જ, નહિ તો બાધક થાય. ભગવદ્રૂપી ધન, શિવ અને સનક જેવા નિવૃત્તિમાર્ગના ગુરુઓ પણ અત્યંત આદરથી યાચે છે, કારણ કે ભગવાન અકિંચનદાસના ધનસમાન છે, એમ કુંતીજી કહે છે.

પ્રશ્ન--નિવૃત્તિમાર્ગીય ભકતો બહુ હોય છે, તે જો ભગવાન્‌રૂપી ધનનો ઉપયોગ કરે તો લૌકિક ધનની માફક આ અલૌકિક ધન ખૂટી જાય કે નહિ?

ઉત્તર—ના. ભોગથી લૌકિક ધન ખૂટે પણ અલૌકિક સચ્ચિદાનન્દરૂપ ધન ખુટી જતું નથી. પ્રભુરૂપી મહાધન નિધિ અવ્યય છે. તેમાં ન્યૂનાતિરેક થતો નથી. ભગવાન્ અર્થરૂપ છે. એમ ભકતો જાણે છે.

ભગવાન્ ભૂષણરૂપ છે.

ભગવાનને ભૂષણરૂપ પણ ભકતો જાણે છે. શ્રીવ્રજભકતો કહે છે કે હે પુરુષભૂષણ! અમને હાસ્ય આપો. યુધિષ્ઠિર અને રાજમાર્ગમાં રહેલ સ્ત્રીરત્નો ભગવાન્‌ને નિરખી કહે છે કે આ પુરુષોના મુકટ ઉપર ભગવાન્ ઉદાર હાસ્યની છટાથી ભકતોને બહુજ સુખ આપે છે. મૈત્રેય શુક વિગેરે પણ ભગવાન્‌ને સુશ્લોકમોલિ "પુણ્યશ્લોક શિખામણિ" એવા વચનોથી ભૂષણરૂપ કહે છે. સ્વાતિરૂપી સપત્નીએ (શોક્યે) મુક્તાફળ (મોતી)ને ઉત્પન્ન કર્યાં તો તે સપત્ની ઉપરના રોષથી રોહિણીએ પણ આ નીલમણિને પેદા કર્યો. આ નીલમણિએ શ્રીગોપીજનના સ્તન ઉપર સ્થાન મેળવ્યું છે. (સ્વાતિ અને રોહિણી બન્ને (તારક) નક્ષત્ર છે. એકે મોતી કર્યા તો બીજીએ નીલમણિ પેદા કર્યો. એ કોણ-શ્રીરોહિણીજીના સુતરૂપ નીલવર્ણમણિ-રૂપ પ્રભુ શ્યામસુન્દર છે.)

"શ્રીદેવકીજીના જઠરરૂપી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થએલ ઈન્દ્રનીલમણિને (આનકદુંદુભી) શ્રીવસુદેવજી પાસેથી પુત્રીરૂપી મૂલ્ય આપી શ્રીનન્દરાયજીએ ખરીદી લીધો છે. ગોપાલની પંક્તિરૂપી હારમાં ચંચળ બની રહેલ ગોપીજનના અલંકારરૂપ મધુર ઈન્દ્રનીલમણિ મારા હૃદયમાં સદા બિરાજો"—(આ ઈન્દ્રનીલમણિ કોણ? તે વાંચક જ ઓળખી કાઢજો.)

શ્રીકુલશેખર કહે છે કેઃ-ભક્તને દુઃખરૂપી સર્પોનો નાશ કરવામાં ગરુડમણિ, ત્રૈલોકયના રક્ષામણિ, ગોપીજનના નેત્રરૂપી ચાતકને મેઘમણિ, સૌન્દર્યના મુદ્રામણિ, ક્ષાન્તામણિ, રૂકિમણીજીના ઘનકુચદ્વંદ્વના ભૂષણમણિ, દેવના શિરોમણિ એવા ગોપાળચૂડામણિ અમોને શ્રેયનું દાન કરો.

ગર્ગાચાર્ય શ્રીકૃષ્ણને નામકરણ સંસ્કાર કરવા શ્રીનન્દરાયજીને ઘેર આવ્યા શ્રીનન્દરાયજીને કહે છે કે આ બાલક નિધિ છે. તેમનું સાવધાનપણાથી સંરક્ષણ કરજો.

પરમ ભગવદીય શ્રીઉદ્ધવજી ભગવાનને ભૂષણના પણ ભૂષણ અનુભવતા હતા. અર્થાત્ ભગવાનનું શ્રીઅંગ સર્વ વસ્તુના સાર અને ઉત્તમ સૌભાગ્યનું સ્થાન છે. ભગવાન્ રસજ્ઞ છે. સર્વગન્ધ, સર્વકામ છે. એમ બ્રહ્મા વેદસ્તુતિમાં પણ કહે છે. સર્વ સૌન્દર્યના નિધાન, સર્વ સૌગન્ધ્યાદિના સ્થાનભૂત છે. ભકતે આપેલા ચન્દનને સ્વીકારી રસાત્મક પ્રભુ રસ પ્રકટ કરે છે. જેમકે-દશમસ્કંધમાં કહે છે કે ભગવાનના રૂપમાધુર્ય, સુંદર હાસ્ય, સુંદર અવલોકન વડે આનંદ પામતા માલાકારે સુગંધીદાર પુષ્પની માળા આપી અને વાયકે

(દરજીએ) વિચિત્ર રંગવાળા સુંદર વસ્ત્રો પ્રભુને તૈયાર કરી આપ્યાં. આ પ્રમાણે ભકતે આપેલા અલંકારો ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલા હોવાથી અધિકાધિક શોભાને પુરુષોત્તમ પ્રકટ કરી પોતાનું રસસ્વરૂપ દર્શાવે છે. જે રસિક છે તેજ રસને પોષે છે. જ્યારે ભગવાન ગોપીજનોના મધ્યમાં બિરાજ્યા તે સમયનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે-ગોપીજનોના મધ્યમાં બિરાજેલા ભગવાન સુવર્ણમણિના મધ્યમાં મરકટમણિ બિરાજતો હોય એમ શોભે છે. પુરુષ જેમ પોતાની શક્તિવડે શોભે છે તેમ આ ભગવાન શોભવા લાગ્યા. અનેક પ્રકારના સુંદર વેશને ધારણ કરનાર આ ભગવાન જ્યારે મથુરામાં પધાર્યા ત્યારે શણગારેલા શ્વેતકૃષ્ણ બાલગજ હોયને એમ શોભવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતની અંદર ભગવાનની નિરતિશય શોભાનું વર્ણન છે. ભગવાન્‌ને અંગરાગ જ્યારે મથુરાજીમાં કુબ્જાએ આપ્યો ત્યારે તે અંગ મેઘશ્યામ વર્ણ કરતાં જુદોજ વર્ણરૂપે શોભા આપતો હતો. આ પ્રમાણે અનેક રીતે અલંકૃત થઇ શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના અનુચરો સાથે મથુરામાં પ્રણામ કરનાર શરણાગત ભક્તને વરદાન આપતા ચાલતા હતા. આ સર્વ શુકવચનોથી સમજાશે કે ભકતે કરેલા શૃંગારથી શોભાને પ્રકટ કરી રસસ્વરૂપ ભગવાન્ ભકતોના હૃદયમાં રસ પોષે છે.

ભગવાન્ નિત્ય ઉત્સવરૂપ છે.

ભગવાન્ સ્વયં વ્યાપિવૈકુણ્ઠ વિગેરેમાં નિત્ય ઉત્સવરૂપ છે, "ગોપીજનોએ શું તપ કર્યું હશે કે આ નરલોકના મહોત્સવરૂપ ભગવાન્ રામકૃષ્ણને નિરખે છે. આ ભાગવતવાકયથી સિદ્ધ થાય છે. નિત્યોત્સવ, નિત્યસખ્ય, નિત્યશ્રી, નિત્યમંગળ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર છે. અખણ્ડોત્સવરૂપ ભગવાન્ સ્વલોકમાં પધાર્યા. જ્યાં ભગવાનના મખ વિગેરે મહોત્સવરૂપ હોય ત્યાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ મહોત્સવરૂપ હોય એમાં કહેવું જ શું ? આવા કલ્યાણરૂપ-પુરુષોત્તમના ધ્યાન-જપ પાઠ કરતા જીવને શું નથી! સર્વ કંઇ છે. એમ વૈશમ્પાયન કહે છે, અને વિષ્ણુપુરાણના "**સ્મૃતે**"**ત્યાદિ** વચનથી પણ ભગવાનન્‌ને ઉત્સવરૂપ કહ્યા છે.

ઉત્સવના ગુણઃ—ઉત્સવથી લૌકિક-ઇતર-રસ ભૂલી જવાય છે ભગવદ્ગુણગાન કરનારને ભગવાન્ પરમાન્દનું દાન કરે છે. અને તેનાથી પણ દેહાધ્યાસાદિ દૂર થઇ જાય છે. આ ગુણ ભકતોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. "ભગવાન્ વ્રજમાં રહ્યા ત્યારે વ્રજકતોએ તેટલા દિવસો ભગવત્સંબંધિની વાર્તાથી ક્ષણની માફક દિવસો ગાળ્યા. "ઉદ્ધવજી પણ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં વ્રજભકતોના મધ્યમાં રમ્યા" "વિશ્વમૂર્તિ ભગવાન્‌ના ગુણગાનરૂપી અમૃતથી પરિપ્લુત થઇને (**મૈત્રેય**) શ્રીયુમનાના તટ ઉપર રહી પછી ગયા." આ પ્રમાણે ઘણા ભાગવતવાકયો સાર્થક થાય છે.

ભગવાન્‌ની કથા અને ભગવાન્ એક જ સ્વરૂપ છે. ઐશ્વર્યાદિ છ ધર્મ ભગવાન્‌માં છે એવાજ કથામાં પણ છે. એવું ગોપીગીતમાં " **तव कथामृतम्** " શ્લોકમાં કહ્યું છે.

ભક્તો કહે છે. ભગવાન્ મેઘસમાન છે—જેમ મેઘ બહુ ગંભીર છે. ઉદાર છે. જીવન આપનાર છે. ભાગવતમાં " ઘનમેઘસમાન, " " મેઘચક્રમાં તડિત્‌ની માફક વ્રજભક્તો શોભે છે " મેઘશ્યામ વિગેરે ઘણાં વિશેષણોથી ભગવાન્‌ને મેઘશ્યામ વર્ણવ્યા છે.

ભગવાન્ શ્યામ શાથી ? શું તમોગુણનું એ શ્યામપણું છે ? ના ? ભગવાન્‌નો શ્યામવર્ણ કોઇ-ઉપાધિથી હોય તો એવી શંકા થાય, પરન્તુ જ્ઞાનાનન્દમય આ લોક છે. લૌકિક-પ્રાકૃત નથી. ભાગવતમાં આ પ્રસંગ કહ્યો છે. " પહેલાં પ્રાકૃત પ્રલય થયો અવ્યક્તમાં વ્યક્ત સમાઇ ગયું. ત્યારે કાલમાયાથી અતીત ચિન્માત્ર બ્રહ્મ બાકી રહ્યું વ્યાપિવૈકુણ્ઠનામનો બ્રહ્માનન્દમય લોક નિર્ગુણ અનાદિ અન્ત છે. તે કેવળ અક્ષરમાં જ છે. " " શ્રુતિઓને પણ તેમની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિપર પોતાનો લોક દર્શાવ્યો. તેમાં અનુભવાનન્દ અક્ષરના મધ્યમાં રહેલ કામદુઘ વૃક્ષોથી ભરેલું વૃન્દાવન દર્શાવ્યું. જ્યાં તમથી પર સત્ય-જ્ઞાન-અનન્ત સનાતન બ્રહ્મજ્યોતિરૂપ પોતાનો લોક ગોપોને દર્શાવ્યો. " " જે તે સમાધિસ્થ નિર્ગુણ મૂર્તિઓ જોઇ શકે છે. " " **विश्वतः पृष्ठे** " ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ ભગવદધિષ્ઠાનભૂત વ્યાપિવૈકુણ્ઠ વૃન્દાવનને ત્રિગુણાતીત સચ્ચિદાનન્દરૂપ કહે છે. ભગવાનનું ધામ આવું નિર્ગુણ છે, તો ભગવત્સ્વરૂપ ગુણાણીત નિરુપધિક અજન્ય હોય જ.

બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત આકાર નથી, અલૌકિક આકાર છે.

સઘળા કાર્યધર્મો કારણમાં હોય જ એવો નિયમ નથી. ઘડાનો કંબુગ્રીવાદિ આકાર માટીમાં રહેતો નથી. કારણતા ધર્મો કાર્યમાં આવે છે, જેમકે—ઘડામાં માટી છે. આ પ્રમાણે જડ જીવને ભગવાનના સદંશ અને ચિદંશરૂપ વર્ણવામાં શ્રુતિસૂત્રોનો વિરોધ આવતો નથી. " **अस्थूलम्** " ઈત્યાદિ શ્રુતિથી અને **प्राकृतैतावत्त्वम्** ૩-૨-૨૩ બ્રહ્મસૂત્રથી પણ બ્રહ્મમાં પ્રાકૃતગુણો નિષેધ કરી અપ્રાકૃતગુણોનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે કેવલ નિર્ધર્મક-નિરાકાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વેદને સંમત નથી. પણ અલૌકિક ધર્મ, અલૌકિક આકારવાળું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. એમ માનવું એજ શ્રુતિ સમંત છે. " ભાગવત સર્વ વેદતરુનું ફલ છે. " " ભાગવત સર્વવેદઇતિહાસના સારરૂપ છે. સર્વ વેદાન્તના સારરૂપ છે. " આવા ભાગવતથી સર્વવેદનું રહસ્ય કહેનાર શ્રીભાગવતગુરુ શંકરાવતાર શુકદેવે " **श्यामं हिरण्यनिधिम्** " ભગવાન્‌ને શ્યામહિરણ્ય નિધિરૂપ કહ્યા છે. " આ સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ ભગવાન્ અધોક્ષજને મનુષ્યબુદ્ધિથી મનુષ્ય જાણી શકતા નથી. "

શ્રીમદ્‌ભાગવતમિષ્યતે શ્રીમદ્‌ભાગવત વેદકલ્પવૃક્ષનું ગળેલું ફલ છે. સર્વવેદ અને ઇતિહાસોમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો સારનો સાર–તત્ત્વનું તત્ત્વ છે. સર્વવેદાન્તન સારનેજ ભાગવત કહે છે. એ શ્રીભાગવતના પરમગુરુ શ્રીશુકદેવજી છે. એમણે "श्यामं हिरण्यपरिधिम्" શ્યામસુંદર સુવર્ણની પરિધિવાળું શુદ્ધ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિશ્ચય કર્યું છે. "तद्ब्रह्म परमं साक्षात्" તેજ અધોક્ષજ સર્વોત્તમ ભગવાન્ સાક્ષાત્ પર બ્રહ્મ છે. દુષ્ટ બુદ્ધિના મરણધર્મવાન્ મનુષ્યો તેમને મનુષ્ય બુદ્ધિથી જુવે છે. તેઓ પ્રભુને જાણતા નથી" એમ કહ્યું છે. દીનબંધુ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરજીએ વિદ્વન્મંડનમાં "धर्मिग्राहकप्रमाणैर्विग्रहस्य ब्रह्मत्वम्" ધર્મીને પ્રતિપાદન કરનારાં પ્રમાણોથી તથા અનુમાનોથી પ્રભુનાં શરીરનું પણ ભગવદ્રૂપતા દર્શાવી છે. જે જે વિરુદ્ધ ધર્મ–આવવું, જવું વિગેરે જોવામાં આવે છે. તે દુર્જનોને દેખાડવા પુરતાજ–અસુરોને મોહ કરવા માટેજ છે. "अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता० अज्ञत्वं पारवश्यं च० ભગવાનના ગુણો, આકાર, ચિત્ શરીર વિગેરે મોહ ન થાય માટે જ છે. નિર્દોષ છે. મુક્ત જીવોને નિદોષપણું કહે છે, તો પ્રભુને સર્વ રીતે દોષ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે." એમ બ્રહ્માંડ પુરાણમાં કહ્યું છે. અજ્ઞાનતા, પરવશતા, દ્વૈત, ભેદ, પ્રાકૃત દેહ તથા દેહત્યાગ વિગેરે જે કંઇ જોવામાં આવે છે. તે સર્વ અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. ભગવાન્ તો સદાયે નિર્દોષ–કંઇપણ દોષરહિત પૂર્ણગુણ છે." એમ બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહે છે.

ભગવાન્ શૃંગારરસરૂપ છે

બ્રહ્મવાદમાં સાંખ્યની પેઠે પ્રકૃતિ અને ગુણનું કારણપણું નથી.

સર્વ ભવનસમર્થ બ્રહ્મ જ સર્વનું કારણ છે. સહજ અનંત શક્તિમાન્ પુરુષોત્તમ પોતાની કૃપાથી પ્રકટ થયેલી પ્રકૃતિને આધીન નથી. પોતાના જ સત્ ચિત્ અને આનંદમય ગુણોથી સત્તાદિ ગુણોને પ્રકટ કરે છે. સત્‌માંથી સત્ત્વગુણ, ચિત્‌માંથી રજોગુણ અને આનંદમાંથી તમોગુણ. એમ દ્વિતીય સ્કંધના શ્રીસુબોધિનીમાં વ્યાસમતરૂપ કમળના સૂર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યે વ્યવસ્થા કરી છે. તમોગુણરૂપ લૌકિક પદાર્થોમાં શ્યામરૂપ પ્રકટ કરવાની શક્તિપણ ભગવાનના પ્રવેશબલથી જ આવી છે. પુરુષ અને કાલાદિમાં ભગવાનનો પ્રવેશ નહિ હોવાથી તેઓમાં તેવી શક્તિ હોતી નથી. केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां संक्षोभयन् सृजति કેવળ આત્માના નિશ્ચયથી ત્રિગુણાત્મિકા પોતાની માયાને ક્ષોભ કરતા થકા સૃષ્ટિ કરે છે." એટલે બ્રહ્મ જ સર્વનું કારણ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. જેમ જેમ શંકા કરવામાં આવે છે. તેમ તેમ સર્વનું અત્યંત કારણ બ્રહ્મ જ સિદ્ધ થાય છે.

આનંદ એ શૃંગાર રસસ્વરૂપ હોવાથી "श्यामो हि शृंगाररसः" એ ન્યાયે ભગવાન્ શ્યામસુંદર છે. પુષ્ટિભક્તિરૂપ ચાતકના મેઘરાજસમાન શ્રીઆચાર્યચરણે શ્રીસુબોધિનીમાં ' श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया–વિશાળ શ્યામ વક્ષઃસ્થલમાં શોભતાં લક્ષ્મી વડે" એમ લક્ષ્મી વિના કયાંયે પણ શોભા નથી એમ કહે છે. તે લક્ષ્મી ચંચલ છે, તેના રમણ માટે શ્યામ શૃંગારરૂપ વિશાળ–આલિંગનયોગ્ય વપુ ધારણ કર્યું. લક્ષ્મીને તેમાં પોતાનો આનંદ છે, તેથી તેમના વક્ષઃસ્થલમાં–હૃદયમાં પોતાનું આસન કર્યું. હૃદયમાં જ સર્વને સુખ થાય છે. ભગવાનનાં હૃદયમાં સર્વ સુખ–સર્વ આનંદ રહેલો છે. ત્યાંથી જ પ્રભુ સર્વને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પણ એક કથન માત્ર જ છે. ખરૂં જોતાં બ્રહ્માંડમાં ભગવદ્રૂપ આનંદ જ સ્પષ્ટ રહેલો

છે. તેથી જ સર્વ સુખ થાય છે. શ્યામ કમલના દલના જેવા શ્યામ, નીલ-શ્યામ કમલ સુંદર, કોમલ, અને આનંદદાયક છે. પ્રભુ પણ તેવા જ સુંદર કોમલ અને આનંદમય-રસરૂપ છે. તેથી જ વિદ્વન્મંડનમાં "युग्यो योग्यो० યોજવાને યોગ્ય, સર્વમાં યોગ્ય શ્યામમેઘ સમાન શ્યામ શ્રીકૃષ્ણ, વીજળી જેવા શ્રીવ્રજવનિતાઓને સંયોગલાયક, સમાનશીલ અને વ્યસનવાળા સખા છે. એટલે જ ભાગવતરૂપ સમુદ્રના ચંદ્ર શ્રીશુકદેવજીએ "तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः-મેઘના સમૂહમાં વીજળીઓની પેઠે શોભતાં હતાં" એમ કહ્યું છે. ભક્તરૂપ ચાતકોનું આકર્ષણ કરવા માટે ભગવાન નીલ મેઘ સમાન શ્યામસુંદર થયા છે. શ્રીભાગવતસમુદ્રને મંથન કરવામાં સમર્થ આચાર્યચરણે "सान्द्रपयोदसौभगम्" એ વાક્યનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવ્યું કે. "सान्द्र એટલે ગાઢ-શ્યામ, पयोद એટલે મેઘ, જેમ મેઘ વર્ષા સમયમાં સર્વને આનંદ આપે છે. તાપને શાંત કરે છે. તથા ધાન્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે શ્યામસુંદર પ્રભુ પણ પૃથ્વીને, સ્વર્ગને, ધર્મને અને ભક્તોને સર્વ દુઃખ દૂર કરી સર્વ ઇષ્ટ સુખ-આનંદ આપે છે. "सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूतत-સર્વ સ્થાનમાં પરિપૂર્ણ ગુણયુક્ત છતાં બહુ ઉપમાવાન્ ભગવાન્ છે. એમને પ્રાકૃત-લૌકિક ઉપમા આપવી દોષરૂપ છે અને કંઈપણ ઉપમા-તુલના ન આપે તો સુંદર રીતે બોધ ન થાય; જેથી સુંદર વર્ષાકાલના મેઘ સમાન શ્યામ એમ અલૌકિક મેઘની ઉપમા આપે છે.

ભગવાનનું પીતાંબર ધારણ પણ શૃંગારરસનો પ્રકાશ કરવા માટે છે. આગળ શ્રીસુબોધિનીમાં "बर्हापीडम्०" એ શ્લોકમાં "नटवरवपु" એવું વિશેષ્ય છે. તેમાં રહેલું 'बिभृत्' પદ **બર્હાપીડ-કર્ણિકારવાસ અને માલા.** એ પદોની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. રસ ધર્મસહિત અને કેવળ એમ બે પ્રકારનો છે. કેવળ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે અને ધર્મસહિત રસ સંભોગમાં છે. આ પ્રકરણમાં સ્વામિનીઓનાં મુખારવિંદોમાં પ્રભુએ આગળનું પ્રયોજન સિદ્ધ થવા સ્વઅધર સુધાનો સંબંધ અવશ્ય કરવાનો છે. એ રસ વર્ણન કરવાથી જ સિદ્ધ થાય. સુધાયુક્ત નાદનો અંતઃપ્રવેશ થયા વિના સુધાસંબંધ થઈ શકે નહિ, માટે વેણુનાદ પ્રકટ કરે છે.

વર એટલે પ્રથમ ભોક્તા, કર્ણિકાર પુષ્પ શૃંગાર રસને ઉદ્દીપન કરનાર છે. શૃંગારરસ સંયોગ અને વિપ્રયોગરૂપ હોઈ બે પ્રકારે છે. બન્ને કાનમાં કર્ણિકાર પુષ્પ શૃંગારરસનું ઉત્થાન કરે છે. તે રસ ગુપ્ત હોય, તો જ તેનું રસત્વ સિદ્ધ થતું હોવાથી પીતાંબરનું વર્ણન કરે છે. રસ જાગ્રત થતાં ગોપિકાઓ વસ્ત્રને નગણે, માટે વ્યામોહ કરનાર કનક તુલ્ય-સુવર્ણ સમાન પીળું વસ્ત્ર છે. તે વસ્ત્ર જ માયા છે. એટલે જ્યાં વસ્ત્રની આકૃતિ જ સ્પષ્ટ ન જોઈ શકાય, ત્યાં વસ્ત્રથી ઢંકાયલો રસ કેમ જ પ્રકટ થાય, તેથી વસ્ત્રરૂપ માયા રસને આચ્છાદન કરનાર ઢાંકનાર કીર્તિમયી વનમાલા અને નિશ્ચય વિજયને પ્રકાશ કરનારી વૈજયંતીમાલા એ બન્ને બન્ને પ્રકારના રસનો ઉદ્બોધ થવામાં આચ્છાદનરૂપ અને વિક્ષેપ કરનાર અન્તરાયરૂપ બને છે. "मालां बिभृत् वैजयन्तीम्" (अ. २९) એ શ્લોકમાં નવરત્નથી જડેલી, સ્વાભાવિક ઐશ્વર્યને દર્શાવનારી કીર્તિમયી વૈજયન્તીમાલાને ધારણ કરનાર નટવર વનને જ શૃંગારરૂપ કરતા-શોભાવતા લીલાપૂર્વક ગતિ કરે છે. આ ગતિપણ વ્રજાઙ્ગનાઓના કામને ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી સર્વ કામને પૂર્ણ કરનાર શ્રી નટવર પધારે છે. એમ વિવેચન કર્યું છે.

આથી પીતાંબર અને વૈજયંતી માલાથી અલંકૃત-શોભતા ચિહ્નવાળું અને ગોપીજનોને વલ્લભ-પ્રિય એવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું.

"तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः" એ શ્લોકમાં શ્રી શુકદેવજીએ મેઘ-શ્યામ સુંદર પ્રભુનું વીજળી જેવાં દિવ્ય કાંતિમાન ગોપીજનના પ્રાણનાથપણું પણ મુખ્ય છે, એમ નિશ્ચય કરવાથી વિજળીના સંબંધથી મેઘની શોભા અત્યંત થાય તેમ શ્રીગોપીના પતિ જ **પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. વરાહ-વામનાદિ અવતારો** અંશ કલાકાર છે. "एते चांशकलाः प्रोक्ताः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" એ વચનથી પ્રભુની અંશ કલાઓ છે, અને શ્રી કૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન્ જ છે. એટલે ગોપીપતિ પ્રભુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે. આ સંબંધમાં આગળના દર્શનમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરીશું. આ પ્રકરણમાં ઘનશ્યામરૂપ, શૃંગારરૂપ, પીતાંબર, ગોપી અને લક્ષ્મીથી વીંટાયેલા, વનમાલા અને વૈજયંતી માલાથી વિશેષ શોભાયમાન નિત્યસિદ્ધ એવા ભગવાનના મુખ્ય લક્ષણનો નિશ્ચય કર્યો. જેમ લક્ષ્મી અને ગોપીજનોનું વીજળી સાથે સમાનપણું કહીને તેની સાથે ઘનશ્યામરૂપનો સંબંધ છે. તેવો જ પીતાંબરનો શ્યામસુંદર વ્રજવર સાથે સંબંધ છે 'अपीच्य-दर्शनं श्यामं, सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः० (ભા. ૧-૧૧-૨૭) અત્યંત સુંદર દેખાવ, શ્યામ, વીજળી જેવા પીતાંબરધર અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણને નિરખ્યા. ધોળું છત્ર, રત્નમય વીજણાથી વાયુ ઢોળાતા, માર્ગમાં પુષ્પના વરસાદથી વધાવાતા, પીળાં વસ્ત્રને ધરતા, રંગબેરંગી વનમાલાથી એકીસમયે મેઘ-સૂર્ય-ચંદ્ર-ઈન્દ્ર ધનુષ અને વીજળીઓથી યુક્ત હોય તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ શોભ્યા." એમ કહ્યું છે. પહેલાં પુરમાં રહેતા ભક્તોનું નિરૂપણ કર્યું. પરંતુ વિશેષ રીતે પ્રભુનું વર્ણન કર્યું નહિ. કારણકે પ્રભુનું વર્ણન શું થઈ શકે? એ અવર્ણનીય છે અને અનુપમ છે. ભગવાનને કોઈની ઉપમા જ ઘટી શકતી નથી. માટે કોઈ સમય પણ જેવો સંયોગ થાય જ નહિ એવી અભૂતોપમા આપીને ઉપરના શ્લોકમાં પ્રભુનાં સ્વરૂપને વર્ણવ્યું છે. જ્યારે મધ્યમાં શ્યામ મેઘ હોય, તેના ઉપર સૂર્ય હોય, ચારે તરફ લટકતા એ ચંદ્ર હોય, કટિમાં સ્થિર વીજળી હોય, બે ઈન્દ્ર ધનુષ બન્ને તરફ મળેલાં હોય, આ સર્વ એકીસમય એકત્ર થાય, ત્યારે ભગવાનની સમાનતા થઈ શકે. માટે એમને "अपीच्यदर्शनम्"-અત્યંત સુંદર જેમનું દર્શન છે. સ્ત્રીઓને જે અત્યંત પ્રિય હોય તેને શ્રુતિમાં અપીચ્ય એટલે સુંદર કહેવાય છે. સુંદરતામાં સ્ત્રીઓ કસોટીરૂપ છે. સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે એવા અત્યંત સુંદર-સર્વ સૌન્દર્ય માત્રથી પણ અતિસુંદર છે. આવું સૌન્દર્ય લક્ષ્મીના આશ્રયરૂપ જ હોય, પ્રભુનું શ્યામપણું વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્તથી સિદ્ધ જ થયું છે. એથી ભક્તજનના આશ્રયરૂપ પણ તે છે. સ્થિર વીજળી સમાન વસ્ત્ર, એમ કહી પૂર્વ વિશેષણ સહિત સર્વ કામોને વર્ષાવનાર પ્રભુ છે, એમ સૂચવ્યું.

પુરુષોત્તમના પીતાંબરનું લક્ષણ—દ્વિતીય સ્કંધ શ્રીસુબોધિનીમાં "कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् (ભા. ૨-૨-૯) કદંબ પુષ્પના પરાગસમું પીળા લાલ રંગનું વસ્ત્ર, છેડામાં મોતી ભરેલાં એવું, રેખા રેખાવાળું, તેવા જ સુવર્ણના દંડાકારના સૂત્રથી બાંધેલું, મોતીઓથી ભરપૂર, બધા કૃતાર્થ જીવોથી યુક્ત વેદરૂપ, એવું ભગવાનનું પીતાંબર છે, તેમ પ્રથમસ્કંધ શ્રીસુબોધિનીમાં પીતાંબરને સૌન્દર્ય ઢાંકનાર કહ્યું છે. સુખથી સેવન કરવા યોગ્ય શ્રીમહાચાર્ય ચરણે "त्रिभुवनकमनम्०" (ભા. ૧-૧૧) તમાલસમ રંગનું સૂર્યકિરણના જેવા ગૌર અને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રવાળું, કેશોથી વીંટાયેલા મુખકમલવાળું, ત્રણે ભુવનમાં પરમ સુંદર, શરીર ધારણ કરનાર, અર્જુનના સખા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં મારી શુદ્ધ રતિ-નિર્મળ પ્રીતિ હો." એ શ્લોકમાં ભીષ્મે અન્તર્યામી સ્વરૂપમાં નહિ, પરંતુ બહાર પ્રકટ ધારી-પ્રાકૃત પુરુષોને જેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. એવા સ્વરૂપમાં રતિની પ્રાર્થના કરી છે. પ્રમાણ બલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કેવળ પ્રમેય બલથી ય મારું કાર્ય થાઓ. પોતેએમ માન્ય કરે છે તેનો જ અનુવાદ

અહિં કરે છે. સ્વરૂપની અત્યંત સુંદરતાથી ચિત્ત તેમાં પ્રવેશ પામે છે, એમ સમજીને સ્વરૂપ વર્ણન કરે છે. ત્રણે ભુવનમાં એ જ એક સુંદર છે. સર્વ લોકની દૃષ્ટિએ સુંદરતર છે. શાસ્ત્રના સંસ્કારથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતાં તેવી રતિ–સ્નેહ થાય, એમ નહિ. કેમકે શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતું ફલ અલ્પ છે અને વસ્તુની શક્તિથી ઉત્પન્ન થતું ફલ મહાન્ છે–શ્રેષ્ઠ છે. તમાલ જેવો વર્ણ–રંગ જેમનો છે, તમાલમાં જે શ્યામ રંગ છે. તે ઉત્પત્તિ સાથે જ થયેલો, અને અતિશય સદ્રૂપ, એક જ પ્રકારનો છે. એટલે સર્વ રીતે પરતું હિત કરનાર થાય છે. સૂર્યના કિરણ સમાન ગૌર અને શ્રેષ્ઠ અંબર–વસ્ત્ર જેમનું છે. એ સર્વની મુક્તિ માટે પ્રકટ થયેલા પ્રભુનું પીતાંબર આચ્છાદન–ઢાંકણરૂપ બને છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો ઘડાઓમાં પડતાં પ્રકાશ કરે છે. આચ્છાદન કરતા થતા નથી, તેમ **પીતાંબર** પરમાનંદને પ્રકાશ કરનારૂં છે. તેને આચ્છાદન કરનાર–ઢાંકી દેનાર નથી. વેદ અર્થને જ પ્રકાશ કરે છે. અહિં જે ગૌર કહ્યું, એટલે કંઇક પીળું અને રાતું મિશ્ર કેસરી રંગનું સમજવું. શ્યામ રંગ બીજા રંગોને પ્રકાશ આપે છે. પીતાંબર વેદરૂપ હોવાથી તે વેદોની પ્રાર્થનાથી અમારા વડે વિંટાતા પ્રભુ વિરાજો. પીતાંબરપણું પામેલા વેદો ભગવાનનું આચ્છાદન કરીને રહેલા છે. તેથી વરરૂપ અંબર છે, એમ કહી ભગવાનની વ્યાપકતા દર્શાવી, અથવા સૂર્ય કિરણોએ ગૌર–કેસર રંગનું શ્રેષ્ઠ અંબર–આકાશરૂપ શરીરધારી બ્રહ્મ એમ પણ સૂચવ્યું છે. પહેલાનાં બન્ને વિશેષણો આકાશનાં સ્પષ્ટ છે. “अलककुलावृताननम्” અલક એટલે છૂટા કેશના સમૂહથી વીંટાયેલું મુખકમલ. એવું શરીર ધારનાર પ્રભુ ભક્તવત્સલ છે. અર્જુનના સખા, તેમના સખા થઈને પોતાની વત્સલતા પ્રકટ કરે છે. તે પ્રભુમાં પ્રીતિ–નિર્દોષ અલૌકિક–અપ્રાકૃત એકનિષ્ઠાવાળી સર્વને દુર્લભ રતિ–પ્રીતિ પરમભક્ત ભીષ્મ યાચે છે.

આ પ્રમાણે પીતાંબરને કોઇવાર વેદરૂપ, કોઈવાર માયારૂપ, એમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ રીતે શ્રીમદાચાર્યચરણ દર્શાવે છે, તેનું શું કારણ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે:–એ બન્ને રીતે પીતાંબર છે. કેવલ રસાત્મક લીલામાં સુવર્ણસમ પીળું, વેણુગાનના નાદ સુધારસનો બોધ કરતું પોતાનું માયામય પીતાંબર પ્રકટ કરે છે અને મુકિતદાન સમયે વેદમય પીતાંબર પ્રકટ કરે છે. એમ એઓશ્રીનો સુંદર આશય છે.

વળી વનમાલા કોઈવાર માયામયી અને કોઈવાર કીર્તિમયી જણાવે છે. મૂલમાં જ એમ બે પ્રકારે શા માટે વર્ણવ્યું? તે સંદેહ દૂર કરે છેઃ—ત્રિગુણાત્મિકા માયાને ભગવાન માલારૂપે ધારણ કરતા નથી. કારણ કે ભગવાનનો લોક એ માયાથી પર છે. આ માયા જે નિજ સ્વરૂપના સામર્થ્યરૂપ છે, અને કેવલ આનંદરૂપ જ છે. “स्वमायां वनमालाख्याम्-પોતાની માયા–સ્વસામર્થ્યરૂપ માયા નાના પ્રકારના ગુણરૂપ–ભગવાનના કલ્યાણમય અનંત ગુણરૂપ છે. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ–માયા અનંત ગુણમયી કદાપિ નથી. કીર્તિ પણ ગુણો વડે જ પ્રકટ થાય. એમ બન્ને રીતે કહેવામાં વિરોધ નથી. પ્રકૃતિ–માયા, એ પક્ષ લઈએ તોપણ એ માયા આધિદૈવિકીપણાએ વનમાલા થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે પૃથ્વી–જળ–તેજ–વાયુ–આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો પણ આધિદૈવિકરૂપે ભગવાનના આયુધો છે. એટલે ત્યાં પણ વિરોધ નથી. કેમકે માયા વિગેરેના આધારરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ માયાને વસ્ત્ર–વનમાલા વિગેરે રૂપે વર્ણવવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ માયામય છે, એમ માનનારાઓના મતનું ખંડન થઈ જાય છે.

ત્યારે શું ભગવાનની મૂર્તિ શું પરમાત્મારૂપ જ છે? હા; એમાં પૂછવાનું જ શું! એટલું જ નહિ પણ તેમના અવતારો પણ આનંદમય આત્મસ્વરૂપ જ છે. તેથી જ “प्रादुर्बभूवामृतभूः–

જન્મમરણ રહિત ભગવાન પ્રકટ થયા.” વિગેરે વચનોની સંગતિ થાય છે. “यत्तद्वपुर्भाति०–(૮–૧૮) અલંકાર અને આયુધોથી અવ્યક્ત, તથા ચિદ્‌ઘન વડે વ્યક્ત સ્વરૂપ ધરનાર શ્રીહરિ પોતાના માતાપિતાના જોતાં જ દિવ્યગતિ નટની પેઠે બટુ વામન બની ગયા.” એ ભાગવતના વચનમાં અવ્યક્ત ચૈતન્ય ઘન એવા શુદ્ધ સ્વરૂપથી જ વામનદેવનું પ્રાકટ્ય નિરૂપણ કર્યું. એમ જ નૃસિંહ વરાહાદિ અવતારોનુ પણ જાણી લેવું. તોપણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો ધર્મિસ્વરૂપ છે. એમ અન્ય દર્શનમાં દર્શાવીશું. આ પ્રકરણમાં ધનશ્યામ સ્વરૂપ શૃંગાર રસરૂપ હોવાથી તે પરમાનંદ રૂપ સિદ્ધ કર્યું છે. “आनन्दमूर्तिमुपगुह्य०—રોમ રોમ જેમને આનંદ થયો છે એવાં શ્રીગોપીજનોએ આનંદમૂર્તિ ભગવાનને દૃષ્ટિ વડે હૃદયમાં સ્થાપન કરી, શત્રુની પેઠે દમતા આધિનો–દુઃખનો ત્યાગ કર્યો, અને એ હાથે વક્ષઃસ્થલમાં દૃઢ આલિંગન કરી તીવ્ર તાપને દૂર કર્યો. એ શુકદેવજીનું વચન પણ શ્યામસુંદર શ્રીકૃષ્ણને પરમાનંદ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે. **આથી ગોપીજન વલ્લભ ઘનશ્યામ સ્વરૂપ પરમાનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.**

ઇન્દ્રમણિ રૂપ ભગવાન “प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः—નીલમણિના પર્વતની શોભાને તિરસ્કાર કરતા એવા ભગવાન એમ (ભા. ૩–૮) મૈત્રેયજીના વચનથી ઇન્દ્રનીલ મણિની તુલના પણ ભગવત્સ્વરૂપમાં સિદ્ધ છે. દૈવીજીવોને ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીઆચાર્યચરણોએ આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીમાં વિવેચન કર્યું છે કે,–ક્ષીર સમુદ્રમાં નીલમણિનો કોઈક પર્વત છે. તથા શેષની શય્યા પર ભગવાન વિરાજે છે. તે શેષ કમલ દંડ સમાન શ્વેત છે. “अहोन्द्रतल्पेऽतिशयान एकः–શેષ શય્યા પર પોઢતા તે એક જ ભગવાન્ છે. તેમના શ્વાસમાંથી ઉત્પન્ન થતા વાયુનું પાન કરતા તે શેષ ક્ષણે ક્ષણે ઉંચા અને કોમળ થાય છે. તેથી બહુ સમય તે પર પ્રભુ સુખરૂપે શયન કરે છે. એમ વર્ણવ્યું. ગુણોનું આકર્ષણ કરી શેષ પર શયન કરનાર શેષશાયી ભગવાન પણ યશોદાના ઉત્સંગમાં ખેલ કરનાર શ્રીકૃષ્ણના અંશરૂપ હોવાથી પુષ્ટિ ભક્તોએ આદર કરવા યોગ્ય જ છે. એવું નારાયણનું સ્વરૂપ નંદરાજકુમારે અક્રૂરજીને દર્શાવ્યું તેવાં સર્વ પ્રકારનાં ભગવાનનાં સ્વરૂપો શ્રીકૃષ્ણમાં જ અંતર્હિત રહેલા છે. આથી પુષ્ટિ ભકતોને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પરમ ઉદ્ધારક છે, મત્સ્ય–કૂર્મ–વામન–રામ વિગેરે સ્વરૂપોનું દર્શન શ્રીકૃષ્ણ જ આપે. પણ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપનું દર્શન તેઓ આપી શકે નહિ. કારણ કે તે સર્વ અવતારોનું પરમ કારણ અવતારી પરિપૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. અક્રૂરજીના સ્તુતિ પ્રસંગમાં શુકદેવજીએ એમ જ નિરૂપણ કર્યું છે. એટલે સર્વ પ્રકારે ભગવાન તો શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પ્રથમસ્કંધ સુબોધિનીમાં આચાર્યચરણોએ “यस्यांशाः पुरुषादयः स भगवान् कृष्णः–જેના અંશો પુરુષ વિગેરે અવતારો છે, તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વોપરિ છે. અહિં ચતુર્વ્યૂહાત્મક અવતારોનું મુખ્ય સ્થાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ જ છે. નારાયણના અંશરૂપ કેશવ સ્વરૂપનું, સુતપા અને પ્રશ્નિના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુનું એ શ્રીકૃષ્ણનું જ બહુરૂપે કથન કર્યું છે. નારાયણના અંશરૂપ **અનિરુદ્ધ**, કેશરૂપી **સંકર્ષણ**, સુતપા અને પ્રશ્નિ ઉપર પ્રસન્ન થનાર **પ્રદ્યુમ્ન** છે. અને ત્રણ વર્ષની વયવાળું શ્રીબાલકૃષ્ણનું સ્વરૂપ કેવલ પુરુષોત્તમ જ છે. એમ સમજવું.

સીત કૃષ્ણ કેશનું રહસ્ય– कट : परमानंदो यदा भूमेरतदैव हि मर्दन : क्लेशहानिः स्यादित्यानन्द : समागतः—(૨–૭૨–૬। જ્યારે ભૂમિમાં પરમાનંદ પ્રકટ થાય, ત્યારે જ દુષ્ટોની અને ક્લેશની હાનિ થાય છે. તેથી ભૂતલ ઉપર પ્રકટ આનંદ પધારે છે. ક્લેશનો વ્યય કરવા માટે કલારૂપ બલભદ્ર સાથે શ્વેત અને કૃષ્ણ–ધોળો અને કાળો એમ બે કેશ જેમને છે તેવા વૈકુંઠવાસી

ભગવાનનું ભૂતલ પર આગમન થયું છે એમ પણ કોઇક કહે છે. વસ્તુતઃ ગોવિંદકલાથી જે ધોળા અને કાળા કેશરૂપ તે સંકર્ષણનું રૂપ છે. સંહારરૂપ તામસશકિત વડે સિત કૃષ્ણરૂપ **સંકર્ષણની કલાથી કૃષ્ણ કેશરૂપ પણ તેજ કહેવાય છે.** જો કૃષ્ણકેશનું અવતરણ થયું હોય તો તેટલા જ માત્રથી દુષ્ટનું દમન અને કલેશ દૂર કરવાનું થાય નહિ. "ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ.-તે બન્ને ભગવાનના અંશો અહિં આવ્યા, ત્યારે આ શરીરથી તમારા બન્ને ઉપર હું પ્રસન્ન થયો હતો. એ ઉપરનાં વચનોનો વિરોધ આવે. માટે દુષ્ટના દમન કરવા અને કલેશનું નિવારણ કરવા સાક્ષાત આનંદમય ભગવાન પ્રકટ થયા છે.

વ્યૂહરહસ્ય—પુત્રપણે વંશ ઉત્પન્ન કરવા **પ્રદ્યુમ્ન,** ધર્મનું રક્ષણ કરવા નારાયણના અંશ રૂપ **અનિરુદ્ધ**, ભૂમિના ભારને દૂર કરવા શ્વેત-કૃષ્ણ કેશ **સંકર્ષણ** મનુષ્યોના આશ્રયરૂપ થશે, માટે **પ્રદ્યુમ્નવંશ** કરનાર છે. અનેક પ્રકારે કર્મ કરશે માટે **અનિરુદ્ધ** છે. ચારેનાં ચાર કાર્ય ભાર દૂર કરવા સારૂં છે, એમ સૂચન **કર્યું.** એક **વાસુદેવ** સ્વરૂપથી ચારેમૂર્તિના ચરિત્ર નિરૂપણ કરે છે. એક જ ચરિત્ર ભકિત અને મુકિત આપે છે. એમ જણાવે છે. ભૂમિના ભારનું હરણ, વસુદેવ અને દેવકીની કામનાઓને પૂર્ણ કરવી, અને ધર્મની રક્ષા કરવી, એટલા માટે **ચતુર્મૂર્તિ** ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આથી સર્વ વાકયોનું સમર્થન કર્યું છે. આ સર્ગ-વિસર્ગ વિગેરે દશ પ્રકારની લીલા શ્રીકૃષ્ણની જ છે. અવતાર પણ તેમનો અને અવતારી પણ પોતે જ છે, અને પોતે જ સ્વયંપૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. આ પ્રમાણે શ્રીઅચાર્યચરણોએ સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ અંશાવતાર છે. એવા અભિપ્રાયનું ખંડન થઇ જાય છે.

અંશશબ્દ રહસ્ય "तत्रांशेनावतीर्णस्य-અંશ વડે અવતાર પામેલા શ્રીવિષ્ણુનાં વીર્ય મને કહો કહો એ ભાગવતના (૧૦-૧) વચનની શી ગતિ થશે? એ સંશયનો નાશ કરવા શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાનનું દાન કરનાર આચાર્યશ્રીએ શ્રીસુબોધિનીમાં દર્શાવ્યું છે કે, સર્વવ્યાપક-વિષ્ણુ-શ્રીકૃષ્ણનું સર્વ સ્થાનમાં પ્રાકટ્ય નહિ, પણ તેટલા જ પ્રદેશમાં-**શ્રીદેવકીજીના ઘરના એક દેશ માત્રમાં પ્રાકટ્ય** છે; સર્વત્ર પ્રાકટ્ય હોય તો પ્રલય થવાનો પ્રસંગ આવે, માટે તેટલા જ સ્થાનમાં માયાને દૂર કરી, પ્રકટ પરમાનંદનો પ્રાદુર્ભાવ છે. તેટલા અંશની માયા દૂર કરવાથી અંશ વડે પ્રાકટ્ય કર્યું. એ અંશ વડે પ્રકટ થયા એમ નહિં. अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसत्. એ શ્લોકના સુબોધિનીમાં દર્શાવ્યું, કેઃ—"સર્વ યાચકોને સર્વ ફળનું દાન કરવામાં જેમને જરાપણ સંકોચ ન થાય તેને **અદીન** કહેવાય છે. એવા અદીન લીલાપૂર્વક હાસ્યથી યુકત જેમનું ઈક્ષણ છે—અવલોકન-જોવું છે તે વડે શોભાયમાન બન્ને ભ્રૃકુટિઓ-ભમ્મરોના ભંગથી અત્યંત અનુગ્રહ કૃપા કરનાર એવા, ભકતોની ચિંતાને લીધે પ્રકટ થયેલા રાજાધિરાજ દેવના દેવ મહાન ઈશ્વરનું દર્શન કરવું જોઈએ." અહિં રાજાધિરાજ મહાનમાં મહાન પ્રભુનાં દર્શન કરવાં એ ભગવાનનાં ૨૪ અવતારો પૈકી ૨૪ વિશેષણોમાં આ વિશેષણ પ્રભુના પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને જ છે. એજ મહાનમાં મહાન રાજરાજેશ્વર છે. અંશરૂપ નથી, એમ સ્પષ્ટ તાત્પર્ય છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી **અંશ** અને **ભગવાન** પદથી લોકો ભ્રમિત થાય છે અંશાવતાર એમ પ્રસિદ્ધિને લીધે પ્રશ્નમાં તેમ કહ્યું. કેટલાક અંશથી એટલે પ્રદ્યુમ્નાંશથી એમ જણાવે છે. તે વંશ-સંબંધને લીધે કેટલાક અંશ કહે છે પરંતુ તે તેમ નથી. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જ શ્રીકૃષ્ણ છે.

અવતરણ એટલે વૈકુંઠમાંથી આવવું. તે તો તત્ત્વદ્વારા પણ થાય. છતાં અહિં તેમ નથી. સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમ કહેવાને સારું જ મૂલમાં **વિષ્ણુ** પદ મૂકેલું છે. "बीर्याणि

तस्याखिलदेहभाजाम्. ૧૦-૧-૭) સર્વ દેહધારીઓનાં અંતરમાં પુરુષરૂપે અને બહાર કાલરૂપે રહેલા, અમૃત અને મૃત્યુને આપનાર માયામનુષ્ય પુરુષોત્તમ તે શ્રીકૃષ્ણનાં વીર્ય-પરાક્રમ અમને કહો.” આ શ્લોકમાં આવનારના બેરૂપ દર્શાવ્યાં એક મૂલરૂપ, અને બીજું અવતારરૂપ, આ મૂલરૂપ અને તેનું માહાત્મ્ય જાણવાને તેમનાં પરાક્રમ કહો, એમ કહ્યું. ‘પ્રાણીમાત્રની હૃદયગુહામાં અને બહારપણ કાલરૂપે રહેલા તે પુરુષોત્તમનાં’ એમ કહી મૂલરૂપનું કાર્ય અને અવતાર કાર્ય, એમ બન્ને કાર્ય કરવાનું આ અવતારમાં જણાવે છે. ખરું જોતાં ‘ कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्- **શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાનજ છે ” એ વચનથી શ્રીકૃષ્ણ સર્વ અવતારોના કારણરૂપ મૂલ અવતારીજ મુખ્ય છે. એમ સિદ્ધાંત કર્યો.** તેમનો “પ્રાદુર્ભાવ થયો” એમ કહ્યું, તેનો પ્રસિદ્ધ થવા પૂરતું જ છે. “कृतवान् किल वीर्याणि० (૧-૧-૨૦) કપટથી મનુષ્યભાવ પ્રકટ કરતા બલરામ સહિત ગૂઢ ભગવાને જે જે મનુષ્યથી ન થાય તેવાં પરાક્રમ કર્યાં છે, તે કહો. આ શ્લોકમાં પોતાના આનંદમાં મગ્ન રહેનાર શ્રીઆચાર્યવર્યે સિદ્ધ કર્યું કે-જેમનાથી મર્ત્યધર્મનું ઉલ્લંઘન થયું છે, એવાં ભગવાનનાં વીર્ય એમ કહે છે. આ વીર્યને શ્રવણ કરનાર ફરીથી મર્ત્યશરીર પામતો નથી. હાથ-પગ-મુખ વિગેરે જેમનાં આનંદ માત્ર જ છે, કારણ કે તે સ્વયં ભગવાન જ છે. અવતાર નથી. એમને શરીર જોવામાં આવે છે, એ પોતે ગૂઢ-ગુપ્ત હોઈ કપટથી મનુષ્ય શરીરનો દેખાવ કરતાં મનુષ્યવત્ જણાય છે. ભગવાન્ લોકમાં ગૂઢ હોવાથી પોતાનું સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપ દર્શાવતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે. એમને દેહ કે દેહભાવ નથી. વ્યાસસૂત્રભાષ્યમાં શ્રીઆચાર્યચરણોએ આજ્ઞા કરી કે:—“જ્યાં ભક્તિને માટે પોતે અધિષ્ઠાન કે ભજનની અપેક્ષા વિના સાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે આવિર્ભાવ પામે, તેજ સ્વયં પૂર્ણ ભગવાન્ કહેવાય. એથી એમની સર્વમાં શ્રેષ્ઠતા છે. સર્વ તરફ હાથ પગ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ છે, એમ જણાવવા બાલભાવથી પ્રકટ થઈ લીલાઓ કરે છે. આથી જે જે લીલા દર્શાવવા બાલ્યપૌગંડ વિગેરે રૂપ ધરે, તે તે સર્વ નિત્ય જ છે. એમ સમજવું.

શ્રીકૃષ્ણમાં ભાર કેમ? “कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नम्-(૧૦-૧૬) આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીમાં બાળક શ્રીકૃષ્ણમાં ભાર શું? તેમાંયે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. સ્થૂલ કાર્યને ભાર હોય, પ્રભુને નહિ. તેથી જણાવે છે કે-જેના ગર્ભમાં જગત્ છે, તેથી તે ભારરૂપ છે. કેવલ ભગવાન્ ભારરૂપ નથી. “बबन्ध प्राकृतो यथा०-(૧૦-૯-૧૪+૧૫) જેમ પ્રાકૃત-લૌકિક હોય તેમ બંધાયા” દેહાકારે ભાસતા ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદરૂપજ. છે. ભ્રમિત દૃષ્ટિથી ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં મનુષ્યવત જોવાયા છે. સ્વરૂપ-ગુણ અને ક્રિયા જેમને નિત્ય છે. અને ક્રમે કરીને સર્વથી પર એવા પ્રભુને પુરુષોએ પોતાની દૃષ્ટિથી જોયા. જેવી દૃષ્ટિ તેવા ધર્મો તેમમાં યોજ્યા. બ્રહ્મ પને પ્રાકૃત સંબંધથીજ ત્યાં ત્યાં તેવી દૃષ્ટિ કરતાં તેવી કલ્પના થાય, માટે ભગવાન્માં તેવા પ્રાકૃત ધર્મો છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. પોતાના ભ્રમથીજ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં પ્રાકૃત બુદ્ધિ થઈ છે. એમ ટિપ્પણીમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ક્રીડાને માટે જ પુત્રત્વ વિગેરે ધર્મ પ્રભુએ સ્વીકાર્યો છે. ભગવાન્માં પ્રાકૃત ધર્મ-પ્રાકૃત ગુણો સર્વથા નિષેદ્ધ છે. જે વસ્તુ હોતી જ નથી, તેનો સ્વીકાર સર્વથા થઈ શકે જ નહિ. છતાંયે ભગવત્સ્વરૂપની પેઠે તેમના પુત્રત્વાદિ ધર્મ અને તેમની લીલાઓ નિત્યજ છે. એમ જાણવું. ભગવદ્ધર્મમાં લૌકિકપણું નથી, એમ જણાવવા પૂરતું જ “न माता न पिता”-જેમને માતા નથી, પિતા નથી, વિગેરે કહ્યું છે. પ્રાકૃત-લૌકિક ગુણોનો નિષેધ કરીને પુત્રત્વ વિગેરે ધર્મોનું સચ્ચિદાનંદપણું કહ્યું છે. “यथेति०”-એ શ્લોકમાં

પુત્રત્વાદિભાવો પણ સચ્ચિદાનંદરૂપજ છે. તેમાં પોતાના ધર્મનો આરોપ કરવાથી પ્રાકૃતપણાની સ્ફુર્તિ થાય છે. એમ ભ્રાન્તિ દૃષ્ટાન્તથી સમર્થન કર્યું. અન્તર અને બહાર એમ બે ભેદથી, પુત્રત્વાદિ ધર્મો સ્વરૂપમાંજ અન્તર્ગત છે ત્યાં પહેલું દૃષ્ટાંત, અને સ્વરૂપ બહાર પ્રકટયું ત્યાં બીજું દૃષ્ટાંત. એમ સમજવું. આ ધર્મો પોતાની દૃષ્ટિથી આરોપિત થયા છે. દોષરૂપ ધર્મો ભગવાન્માં નથી, તે વિનાના સ્વભાવિક અપ્રાકૃત–અલૌકિક શરીર વિગેરે અને તેમાં રહેલા સર્વ ધર્મો તો નિત્યજ છે, એમ નિરૂપણ કરવાથી લીલા નિત્ય છે. એમ સિદ્ધ થયું.

ભગવાનનો ગોપવેશ આગન્તુક છે, નિત્ય નથી. એમ કહેવું ન જોઈએ. “ गोपवेंशः पुरुषः स पुरस्तान्म आविर्बभूव–તે ગોપવેશ ધારી પુરુષ મારા આગળ પ્રકટ થયા.” એમ ગોપાલતાપની ઉપનિષદ્માં બ્રહ્માના વચનથી બ્રહ્માને સૃષ્ટિસામર્થ્યનું દાન કરતાં પ્રભુએ ગોપસ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું.” એમ સ્પષ્ટ છે, સ્કંદપુરાણના ભાગવત માહાત્મ્યના અ–૧–શ્લોક–૨૩ “ नित्याः सर्वे विहाराद्याः आप्तकामस्ततः स्वयम्–ભગવાનના સર્વ વિહારો નિત્ય છે તેથી પોતે આપ્ત કામ કહેવાય છે.” એમ શાંડિલ્ય મુનિના વચનથી પણ પ્રભુના સર્વ ગોપસ્વરૂપના વિહારો નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વૃન્દાવનનું નિત્ય સ્વરૂપ. ગો. તા. ઉ. માં બ્રહ્માએ સનકાદિકોના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું કેઃ—“ गोपवेशमभ्राभं कल्पद्रुमाश्रितम्–કલ્પદ્રુમનો આશ્રય કરનાર ગોપવેશ મેઘશ્યામ ભગવાન્ છે.” એમ પ્રભુએ બ્રહ્માને ગોપકુમાર સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. “ सपद्येवाभितः पश्यन् (૧૦–૧૩)–બ્રહ્માએ એકદમ ચારે દિશાને જોતાં પોતાનાં આગળ પ્રાણીઓનાં જીવનરૂપ, વૃક્ષોથી વીંટાયેલું, નિરંતર પ્રિય લાગતું, જ્યાં સ્વાભાવિક વૈરવાળાં મૃગ–વિગેરે પશુઓ વૈરનો ત્યાગ કરી સાથે સાથે વસતાં હતાં તેવું, ભગવાનના નિવાસથી ભૂખ તરસ વિગેરે દુઃખો જ્યાં દૂર થયાં છે, તેવું વૃન્દાવન જોયું. ૧૪ અધ્યાયમાં “ अहोभाग्यमहोभाग्यम् ” ૧–૩૨ શ્લોકોમાં બ્રહ્માએ ગોપકુમાર શ્રીકૃષ્ણની પુરુષોત્તમપૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્તુતિ કરીને ગોકુલવાસીઓનું પરમાનંદ પરબ્રહ્મ સાથેના મિત્ર સંબંધથી પરમભાગ્ય છે, એમ જણાવ્યું. દેવાધિદેવો અને શ્રુતિઓ પણ જેમનાં ચરણરજને શોધી રહી છે. એવા પરબ્રહ્મના નિવાસરૂપ ગોકુલમાં–વૃન્દાવનમાં જન્મ પામવો એ પણ અહોભાગ્ય છે. એમ ગોપીજનવલ્લભ પ્રભુને પુરુષોત્તમ જ સમજીને જણાવે છે. મારાથી જરાપણ ન્યૂન નથી એમ જેને માટે ભગવાન્ પણ આગ્રહ રાખે છે તેવા ઉદ્ધવજી “ आसामहं चरणरेंणुजुषाम् ” (૧૦–૬૧–૬૩)–વૃન્દાવનમાં લતાઔષધિરૂપે પ્રકટ થઈ શ્રીગોપાંગનાઓનાં ચરણરજની ઇચ્છા પ્રકટ કરે છે. “ तत्तात गच्छ भद्रं ते (સ્કં. ૪–૮–૪૨) વૃન્દાવનપ્રાકૃત–અનિત્ય હોય તો બ્રહ્મા ઉદ્ધવ વિ. જન્મ કેમ માગે–હે વત્સ ધ્રુવ ! યમુના તટપર પવિત્ર શુદ્ધ મધુવન છે ત્યાં જા, જ્યાં પ્રભુનું નિરંતર સાન્નિધ્ય–નિવાસસ્થાન છે.” એમ નારદજીના વચનથી ધ્રુવજી શ્રીહરિનાં ચરણારવિંદથી ચર્ચાયેલા સુંદર મધુવનમાં ગયા. અવતાર થતાં પહેલાં પણ મધુવન પ્રભુનાં ચરણથી ચર્ચાયેલું હતું. એમ નારદજીએ તેનું નિત્યપણું દર્શાવ્યું. તેમ વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેલી શ્રુતિઓને ભગવાને પોતાની પ્રકૃતિથી પર કેવલ અનુભવથી જ જાણી શકાય તેવું, આનંદમાત્ર અક્ષરધામનાં મધ્યમાં રહેલું, કામદુધવૃક્ષોથી વ્યાપેલું વૃંદાવન નામનું વન જણાવ્યું, ઇત્યાદિ અનેક વચનોનાં પ્રમાણોથી ભગવાનના આશ્રયરૂપ વૃન્દાવન વિગેરે બધાંયે ભગવદ્ધામો નિત્યજ છે. કારણકે ભગવાન સ્વયં સાક્ષત્ નિત્ય વિરાજે છે. (વિ. સં. મં. ૩૧૦) सान्निध्यं नित्यदा हरेः ” એવું નારદ વચન છે. (બ્ર. સંહિતામાં

ભગવાન્‌ની લીલા નિત્ય અને અખંડ છે. ભગવાન્‌નું વચન છે કેઃ—“ निर्गुणायाश्च लीलाया० જો કે નિર્ગુણ લીલાનો અન્ત નથી, તોપણ તેના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયા કરે છે. ગોલોકમાં ગોકુલમાં ઉદ્‌ભવેલી શ્વેતદ્વીપલીલાની પેઠે તે નિત્ય જ છે. આગળ એજ પ્રકરણમાં “ नित्यं सुसूक्ष्मरूपेण० એ શ્લોકથી આરંભી नित्यलीलारसोत्सवम् ” એ શ્લોક સુધીમાં ભગવાને જણાવ્યું છે કેઃ—“ હે દેવ શ્રેષ્ઠ ! વિષ્ણુભગવાને જે જીવો પર કૃપાદષ્ટિ કરી છે, તેઓ કલ્પનો અન્ત થાય, તોપણ નિત્ય સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા છે. નિત્યલીલાની ઇચ્છા રાખનારા તે જીવો રસમાર્ગના કહેવાય છે. તેમની કામના પૂર્ણ કરવા કોટિકામના મનને મથન કરનાર, અતિ સુંદર, ભોગ ભોગવવા યોગ્ય સ્વરૂપ ધરીને હું રહ્યો છું. રસમાર્ગની રીતે જે પ્રભુને સેવન કરવા ઇચ્છે છે. તેમને સેવા માટે ભૂમિમાં મેં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે. મહામાયાને નિવારણ કરનાર સુદર્શન મહાચક્ર ત્યાં છે. અને પ્રેમામૃતરૂપ ઔષધ વિના બીજા સાધનોથી પ્રત્યક્ષ ન કરી શકાય તેવું તે વૃન્દાવન સ્થાન છે. શ્રીકૃષ્ણકાંતના પ્રેમમાં પોતાના ચિત્તને ચોદનાર ભક્તજનને નિવાસ કરવા સારું કિશોર અવસ્થાના, નિત્ય નવયૌવાન સંપન્ન, નિરંતર રાસ રસમાં લીન રહેનાર, બંસીધર, મોરમુકુટધર, કોટિકંદર્પ સુંદર, નિત્યમુક્ત, ગોપાંગનાઓએ ગવાતા, પ્રસન્ન, ચરણામૃતના સારથી સેવન કરાતા, સતત આનંદગુણના સાગર એવો હું મારી સાથે વિનોદ કરવાના જેમને મનોરથ છે, તેમના હિતને માટે મારો નિવાસ સદા સર્વદા વૃન્દાવનમાં જ રાખું છું. પોતાના સર્વ અવયવો સહિત એ પરાર્ધનો **કાલ પણ મારા નિત્ય લીલામય રાસ મહોત્સવનો પરાભવ કરવાને શક્તિમાન નથી. ’ આ પ્રમાણે** વૃન્દાવનમાં નિત્યસિદ્ધ લીલાઓ પ્રકટ થાય છે. ભગવાને ક્રમે ક્રમે તે લીલાઓ દર્શાવી છે. શ્રીનંદરાયજી “ મારો આ પુત્ર પ્રકટ થયો ” એવું જ્ઞાન તે પણ અનાદિ છે. “ जयति जननिवास० ૧૦-૯૦) એ શ્લોકમાં અખિલ પ્રાણીમાત્રના નિવાસરૂપ ભગવાન્ જય પામે છે. ” ત્યાં વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ શુકદેવજીએ કર્યો છે, તે વ્રજમાં-મથુરામાં-દ્વારકામાં એમ ત્રણે સ્થાનમાં થયેલી ભગવલ્લીલાઓ નિત્ય છે. એમ સૂચવે છે. “ तां वा वास्तुनीति ” એ શ્રુતિનું વિવેચન કરતાં વિદ્વન્મંડનમાં યુક્તિ સહિત લીલાઓનું નિત્યપણું ભક્તબંધુ શ્રીમત્પ્રભુચરણે સિદ્ધ કર્યું હોવાથી વિશેષ લખવું ઠીક નથી.

મધુવન ? કેટલાક મધુવન એ મથુરા પ્રદેશ છે, વૃન્દાવન નથી. એમ કદાચ શંકા કરે તો તાપિનીઉપનિષદ્‌માં પ્રભુનાં સ્થાનરૂપ ૧૨ વનો જણાવ્યાં છે. ત્યાં મથુરાસ્થાનને જુદું ગણાવ્યું છે. મધુવન એજ વૃન્દાવન છે. વૃન્દા એ મધુનામના દૈત્યની પુત્રી હતી, તેના પિતાના નામથી એ વન મધુવન કહેવાય છે, સ્કંદપુરાણમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વૃન્દાના આખ્યાનવાળું એ સ્થાન હોવાથી તે વૃન્દાવન પણ કહેવાય છે. અથવા “ व्रजे विक्रीडितोरेवं० (૧૦-૧૮-૨)-વ્રજમાં શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ગોપવેશમાં કપટ માયાથી ખેલતા તેવામાં પ્રાણીઓને અત્યંત પ્રિય નહિ તેવો ગ્રીષ્મઋતુ પ્રકટ થયો, છતાં વૃન્દાવનમાં ગુણોથી તે વસંત સમાન લાગે છે. “ मधुपतिरवगाह्य० ”-એ શ્લોકમાં ભગવાનને મધુપતિ કહ્યા. “ अहो अलं श्लाघ्यतमं मधोर्वनम्०- અહો !! મધુવન અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છે ” એમ કહ્યું, વિગેરે વિગેરે શ્રીશુકદેવનાં વચનો **મધુવન એજ વૃન્દાવન છે,** અને તેથી તેની શ્રેષ્ઠતા છે એમ સૂચવે છે. ભગવાન્ લક્ષ્મીપતિ જ્યાં મંદમંદ ગતિ કરે-પદસંચાર કરે, તેથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ જ હોય. પ્રભુના પધારવાથી જ એ વન અત્યંત સુંદર બન્યું છે. પ્રભુ પધારતાં લક્ષ્મી પણ ત્યાં જ સ્થિર થઈ, એટલે લૌકિક અને અલૌકિક શોભા પ્રાપ્ત થઈ. અહિં શ્રીલક્ષ્મીપતિ કહેતાં શ્રીગોપીજનથી ક્રીડાઓનું પણ સૂચન થાય છે.

“मथुरा भगवान् यत्र नित्यं संनिहितो हरिः, नित्यं सनिहिंतस्तत्र भगवान् मधुसूदनः-ભગવાન્ જ્યાં નિરંતર વિરાજે છે, એવી મથુરા મધુસૂદન ભગવાન્ જ્યાં નિત્ય છે.” **એવાં શ્રીભાગવતનાં વચનોથી દ્વારકાલીલા અને મથુરાલીલાનું નિત્યપણું સિદ્ધજ છે.** લીલામાં રહેનાર ભક્તજન પ્રભુની કૃપા પામીને એક પ્રકારથી વા બીજા પ્રકારથી “स एकधा च भवति द्विधा भवति–તે એક પ્રકારે થાય છે, બે પ્રકારે થાય છે. એમ શ્રુતિ રીતિથી બહુરૂપધારી ભગવાન્ વેદ અને ભાગવતના પ્રમાણોથી અને તેમાં દર્શાવેલી યુક્તિઓની પરિકર અને તેમની સર્વ લીલાઓ નિત્યજ છે. એમાં વિરોધ છેજ નહિ. **એમ પ્રસંગને અનુસરી લીલાઓનું નિત્યપણું સિદ્ધ કરી ઘનશ્યામપણારૂપ પ્રભુનાં લક્ષણ સબંધી ચાલુ પ્રકરણને અનુસરે છે.** ભગવાન્નું ધનસ્યામરૂપ તથા તેને અનુસરતાં પીતાંબર–વૈજયંતીમાલા–લક્ષ્મી–ગોપીઓથી વીંટાવવું એમ સર્વ પૂર્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું છે.

હવે **શ્રીવત્સલાંછન પ્રભુનું ચિહ્ન છે, તે આત્મરૂપ માનવું કે કેમ?** તે સંદેહ દૂર કરે છેઃ—ને ચિહ્ન કાલમાયાથી રહિત અક્ષરબ્રહ્મરૂપ જ, સુવર્ણની રેખાઓના આકારની રોમ પંક્તિવાળું જમણી બાજુના સ્તનની સમિપ આવેલું જાણવું. “श्रीवत्सांकोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजते”—વક્ષઃસ્થલમાં રોમરાજીથી શોભાયમાન એવું શ્રીવત્સનું ચિહ્ન શોભે છે.” એમ હરિવંશમાં છે. સુખથી સેવન કરવા શ્રીઆચાર્યમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીમાં એ સંબંધી વિવેચન કર્યું છે કે, શ્રીવત્સ જેમનું ચિહ્ન છે, તે લક્ષ્મીને પ્રકટ કરનાર ભગવચ્ચિહ્ન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. લક્ષ્મી પણ બ્રહ્માનંદરૂપ હોઈ એનું મૂલ પણ ભગવાનજ છે. શ્રીવત્સ–ચિહ્ન પણ ભગવાનનો અસાધારણ ધર્મ છે. સર્વાત્મક પ્રભુનું–જગત્–બ્રહ્મ–કાલ વિગેરે લક્ષણ જેમનાં છે એવા બ્રહ્મનું “श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत् कौस्तुभम्”—એ શ્લોકમાં શ્રીવત્સ એટલે જમણી બાજુથી ગોળ વીંટાતી રોમ રેખા જેમના વક્ષઃસ્થલ ઉપર છે. આ પ્રભુના વક્ષઃસ્થલમાં અસાધારણ લક્ષણ છે. ઝગઝગતો પ્રકાશમાન કૌસ્તુભમણિ, એ કંઠમાં રહેલા શુદ્ધ જીવો છે. વનમાલા યુક્ત એટલે તે પ્રભુ કીર્તિ પણ સાથે છે. “दर्शनीयतम श्यामम्” (૧૦–૩)—આ શ્લોકમાં અત્યંત સુંદર, બીજાને આશ્ચર્ય થાય તેમ જોવાતા. પોતાને પણ વારંવાર જોવા યોગ્ય હોય, શ્યામ એટલે રસાત્મકપણું અને પીતાંબર ધરવાથી ભગવાન્ સર્વ વેદ સહિત હોવાનું નિરૂપણ કર્યું. એમ પ્રભુનું ધર્મરૂપ કહાને અર્થરૂપ કહે છેઃ—**વક્ષઃસ્થલમાં શ્રીવત્સ ચિહ્ન** છે. જમણી બાજુથી વળતી રોમરેખા સુવર્ણ રેખાની પેઠે તેજોમય છે. શ્રીવત્સ સ્વરૂપ જીવ પ્રભુની સંનિધાનમાં છે. જમણા સ્તનમાં ધર્મ રહેલો છે. પ્રકાશમાન કૌસ્તુભમણિથી યુક્ત કંઠ કામમય પુરુષ છે. મોક્ષ તો પોતેજ આપે છે, એમ ચારે પુરુષાર્થનું દાન કરવામાં પોતે પરમ ઉદાર છે, એમ દર્શાવતા ચાર બાહુઓ અત્યંત વિશાલ છે. એમ કહે છે. કૃપા કરતાં જ્ઞાન પણ આપે છે. એમ જણાવવા નવાં કંજ—કમલ સમાન અરુણ—કંઈક રાતાં જેમનાં લોચન–નેત્ર છે એમ કહે છે. **નવાં** શબ્દથી કાળથી ન ગળાય તેવાં, **કંજ** શબ્દથી સાત્ત્વિકપણું અને **અરુણ** શબ્દથી રાજસપણું નિરૂપણ કરે છે. તેથી રસમય દયાદૃષ્ટિવડે ભગવદ્‌ભક્તો ભક્તિ મેળવે છે. એમ પાંચમો પુરુષાર્થ કહ્યો.

કૌસ્તુભનું લક્ષણ? કૌસ્તુભમણિના નિમિત્તે પોતાનું જ્યોતિઃસ્વરૂપ ધારણ કરે એમ કહેલું છે, તે આત્મજ્યોતિ ભગવાનના અંશરૂપ જીવને ઉદ્દેશીને છે, એમ જાણવું. गलशोभिकौस्तुभम्—ગળામાં શોભાયુક્ત કૌસ્તુભમણિ એ સર્વ જીવોના સ્વરૂપે છે. “चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कंठे—ચૈતન્યના તત્ત્વરૂપ મણિ જેમના કંઠમાં છે.” એ વચનથી ક્રિયાશક્તિ

કરતાં જ્ઞાનશક્તિ ઉત્તમ છે. **મુક્ત જીવોને સરસ્વતીનું સ્થાન મેળવવા કૌસ્તુભમણિ કંઠમાં સ્થાપન કર્યો.** જીવો ક્રિયાનિષ્ઠ અને જ્ઞાનનિષ્ઠ એમ બે પ્રકારના છે. એમ દર્શાવવા મધ્યમાં તેને સ્થાપ્યો. ક્રિયા અને જ્ઞાનથી કરાતી શોભા પણ એ બે પ્રકારની છે. જીવ બન્નેથી યુકત હોવાને લીધે તેને બન્ને પ્રકારે શોભાયુકત કહ્યો છે. બ્રહ્મના બન્ને સંબંધ ભગવાન્‌માં નિરૂપણ કરી, જીવોના આવરણરૂપ પ્રભુના કટિભાગને આચ્છાદાન કરનારું માયાત્મક પીતાંબર નિરૂપણ કરે છે. આકાશ–શરીરને સૂર્યકિરણોનો સંબંધજ શોભા આપે છે. એમ શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમનું દાન કરનાર શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી અક્ષરાત્મક છે, એમ જણાવવા બન્ને બ્રહ્મનો સંબંધ ભગવાન્‌માં દર્શાવી, શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભ બન્ને બે બ્રહ્મપણાથી ભગવત્સ્વરૂપમાં રહેલા છે. એમ દર્શાવ્યું. “सुवर्णसूत्रपुटन्यस्त० વિગેરે વચનોથી કૌસ્તુભમણિ પદ્મરાગ નામના રત્નરૂપ છે સુવર્ણના બે સૂત્રમાં સ્થાપન કરેલો ભગવાન્‌ના કંઠમાં વિરાજમાન છે. “रत्नानां पद्मरागोऽस्मि-રત્નોમાં હું પદ્મરાગ રત્ન છું.” कौस्तुभरत्नकन्धरम्—કંઠમાં કૌસ્તુભ રત્ન જેને છે.” વિગેરે વચનોમાં સામાન્ય રત્નપણાથી નિરૂપણ કર્યું છતાં કૌસ્તુભમણિ પદ્મરાગ રત્નજ છે આ અનુમાન કરીને કહેવામાં નથી આવતું, પણ કૌસ્તુભના અભિમાની પુરુષનું વર્ણન કરતાં “पद्मरागाचलाकारं कौंस्तुभं रत्ननायकम्–પદ્મરાગ પર્વતના આકારનું શ્રેષ્ઠરત્ન કૌસ્તુભ છે.” તૃતીય સ્કંધ શ્રીસુબોધિનીમાં આચાર્ય ચંદ્રમાએ “कन्धरगतेन च कौस्तुभेन—(૧૫-૪૧) એ શ્લોકમાં **કંધર=કંઠ** ક=કૌ–પૃથ્વીમાં સ્તોત્રથી જોવામાં આવતા મુકત ભગવદ્‌ભકતો–ચૈતન્ય જીવોનો સમૂહ એ **કૌસ્તુભ**. તે જીવો આનંદમયસ્વરૂપ એવ પ્રભુમાં યોજ્યા. જો ભગવાન્ કૌસ્તુભને ધારણ ન કરેતો, ભકતોને બ્રહ્માનંદ થાય નહિ.

બીજુ પણ કંઠનું આભરણ ગોપિકા વગેરેનાં તત્ત્વરૂપ પ્રભુએ ધર્યું છે. આથી મથુરા પધારતાં ગોપિકાઓને પ્રભુનો વિયોગ નથી. પરંતુ વિપ્રયોગ શૃંગારરસને અનુભવવા સારૂં લીલા વડે વિયોગ દર્શાવ્યો છે. તે પણ કોઈક જ ગોપીજનને આન્તર રમણ સિદ્ધ થવા પુરતો જ થોડા સમયનો જ છે. “ततस्ताः कृष्णसंदेशैः व्यपेत विरहज्वराः (૧૦-૪૭-૫૪)—આત્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ જાણીને ગોપીજનોએ ઉદ્ધવજીનું પૂજન કર્યું. તેમની લાલસા રાખનારાં વ્રજાંગનાઓને પ્રેમાનંદ સ્વરૂપવાન્ કરીને પોતાના જીવોમાં તેમનો સમાવેશ કર્યો. એ ભાગવત તથા માહાત્મ્યના વચનથી તથા “व्रजस्त्रीजनसंभूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसंगतम्”–એ તાપની ઉપનિષદ્‌ના વાકયથી શ્રીમદ્ ગોપિકાઓને નિત્યલીલાની પ્રાપ્તિ તો સિદ્ધ જ છે. વિપ્રયોગ શૃંગારનો અનુભવ નિત્ય લીલાનો અનુભવ થતાં છતાં માન લીલા પ્રસંગે ક્ષણે ક્ષણે થયા જ કરે છે. કારણ કે તે પરમ ફલરૂપ છે. તે ન હોય તો સંયોગરસ પુષ્ટ થાય જ નહિ. એટલા માટે જ “ब्रह्मरात्र उपावृत्ते (૧૦-૩૩-૩૯)—બ્રાહ્મ મુહૂર્ત સવારે થયું ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાથી ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં ભગવત્પ્રિયા ગોપિકાઓ પોતાને ઘેર ગયાં.” એ શુકદેવજીના વચનમાં ઘેર જવાની આજ્ઞા અને ઘરમાં સ્થિતિ રસનું પોષણ કરવા પુરતી જ છે. એમ સમજવું. રાસલીલાના તાત્પર્યને જાણનાર આચાર્યશ્રીએ “देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून्० (૧૦-૨૬-૩૧) એ શ્લોકના સુબોધિનીમાં આદિ પુરુષ જેમ મોક્ષ ઇચ્છનારાઓને ભજે તેમ ગોપિકાઓને ભજ્યા. એ રસને પોષવા પુરતા જ છે. “वीक्ष्यालकावृतमुखम्० (૨૬-૩૯) કેશથી વીંટાયેલા મુખને જોઈને” વિગેરે વાકય પણ રસને પોષણ આપવા માટે જ છે. કેમકે અનુભવમાં આવતો રસ તો જુદી સ્થિતિ હોય તો જ થાય. વિપ્રયોગ શૃંગાર પણ આનંદાત્મક હોવાથી ભગવાન પણ

તે રસનો અનુભવ કરે છે. સ્વામિનીઓને તે રસનો અનુભવ થાય છે. એમ ગીતગોવિંદમાં “ विहरति वने राधासाधारणप्रणये हरौ ” એ શ્લોકમાં સ્વામિનીને થયેલા વિપ્રયોગનું વર્ણન કર્યું છે.

કિરીટ કુંડલ — કિરીટ-કુંડલ વિગેરે આભૂષણોની શોભાનું જ્ઞાન થવા સારૂં “ महार्हवैडुर्य० (१०-३-३९) ” परार्ध्यहारवलय० विधुत् क्षिपन्मकरकुण्डल० ध्वान्तागारे धृतमणिगणम्० मणिधरः क्वचिदागणयन् गाः (१०-३५) એ ભાગવતનાં વચનોમાં ભગવાનના આચરણોની શોભા વારંવાર કહેલી છે. તે વિના પણ ગીતગોવિંદ, શૃંગારરસમંડન વિગેરે ગ્રંથોમાં “ મેધસમૂહમાં રહેલા ચંદ્રને નિંદનાર ચંદનનું બિંદુ જેમના લલાટમાં છે, અંધકારમાં ઉદય પામતા ચંદ્રમંડળના જેવા નિર્મલ મલયાગરચંદનનું તિલક જેમણે કર્યું છે, ગોરોચનનું તિલક જેમને છે, કસ્તૂરીનું તિલક જેમણે કર્યું છે; ” વિગેરે પ્રભુની શોભાનું વર્ણન છે. તેમ ભગવાનનું “ શ્યામલ મૃદુલ૦—શ્યામ કોમલ કાયા પર ગૌર વસ્ત્ર ને ફીણયુક્ત શ્રી યમુનાજીના જલનું પૂર હોય તેવું દેખાય છે. ” વિગેરે વચનોથી શ્રી જયદેવ કવિ પણ પ્રભુના મેધશ્યામ પણાનું લક્ષણ જણાવે છે. શુદ્ધ પરબ્રહ્મનું લક્ષણ મેધશ્યામ છે. એમ તંત્રમાં ભગવાન્ પોતે પણ પ્રકટ કરે છે, “ श्यामाः स्युर्बहवो देवा मेघश्यामता तु मे० ઘણા દેવો શ્યામ છે પરંતુ મેધશ્યામ તો હું જ છું તેથી તાપ-સંતાપને હું હરણ કરું છું. હે અર્જુન ! મારો કૃષ્ણ-શ્યામ વર્ણ છે તેથી મને શ્યામસુંદર કહે છે. ભગવાનના પ્રાકટ્ય-સમયે મેધો જલને ધારણ કરનાર-જલધર હતા. જલને વરસાવનાર ન હતા, સાગરે ગર્જના કરી તે ભગવાનના ગંભીરપણાની સરખામણી મારામાં છે એમ દર્શાવે એટલે ધર્મિરૂપ ભગવાન જ ધનશ્યામ છે. અને તેથી જ ભક્તના દુઃખને દૂર કરવાનો તેમનામાં સહજ ધર્મ છે. “ तं विलोक्य घनश्याम्०-તે ધનશ્યામ પ્રભુને નિરખીને, ” ત્યાં કેવળ રસાત્મકતા જણાવે તો દુઃખરહિતપણું હોય, પણ પુરુષાર્થપણું સિદ્ધ થાય નહિ, માટે પ્રભુની ધનશ્યામતા પણ જણાવે છે ધન-મેધશ્યામ એ જ તાપ હરનાર, કર્મના ફળને દેનાર પોતે આનંદ-દાયક છે. આમ ત્રણ ગુણસહિત ભગવાન્ ફળરૂપ કહ્યા. સંસારને દૂર કરતા કર્મને સફળ કરતા. પરમાનંદનું દાન કરનાર પ્રભુ છે. “ ददृशुस्ते घनश्यामम्०-તેઓએ ધનશ્યામ ભગવાનનાં દર્શન કર્યા. ” ત્યાં પણ શુષ્કજનોને પણ આનંદનું દાન કરવા ધનશ્યામ-મેધશ્યામ સુંદર એમ કહ્યું, કેમકે શ્યામ મેધ જ આનંદદાયક હોય છે. એમ કહીને દેહનો ક્લેશ દૂર કર્યો. વિગેરે શ્રીસુબોધિનીમાં આચાર્યશ્રીએ વિવેચન કર્યું તે “ श्यामावदातो० શ્યામસુંદર મકરાકૃતિ કુંડલની કાંતિથી જેમનું મુખ કમલ અતિ સુંદર શોભે છે એવા પુરુષ. ” વિગેરે વચનોથી તથા “ नवाम्बुदानीलमनोहराय०-નવીન મેધ સમાન શ્યામસુંદર મનને હરણ કરનાર ” એમ શ્રીમત્પ્રભુચરણશ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના વચનથી ધનશ્યામપણું એ પ્રભુનું મુખ્ય લક્ષણ છે. એ સર્વથા સિદ્ધ છે.

ભગવાનના ધનશ્યામત્વરૂપ નિરૂપણ કરતું પ્રથમદર્શન સમાપ્ત.

◆

દર્શન ૨જું. (ભગવાન્ પુંડરીકાક્ષ છે)

(અનુષ્ટુપ્)

પુરુષેશ પદ્મનેત્ર ગોપીજનમનોહર,
પ્રસન્ન હો નંદપુત્ર ભજનાનન્દદાયક—૧

હવે પદ્મનેત્રરૂપ પરબ્રહ્મનું લક્ષણ દર્શાવે છેઃ—પ્રભુ પોતાના કૃપાકટાક્ષના વિલાસથી ભક્તોનો નિરંતર ઉદ્ધાર કરે છે. એવું કટાક્ષના વિલાસવાળું જોવાનું કામ કમળસમ નયનમાં જ ઘટી શકે, માટે પદ્મનેત્રરૂપ પ્રભુનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આદિત્ય વિદ્યામાં (સૂ. ૧૯) સૂત્રકારે એમ જ વ્યવસ્થા કરી છે. “कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति–કમળ જ બન્ને નેત્રરૂપ તેમને છે” એ શ્રુતિવચનથી કમલનયન એ જ ભક્તના પાપને નાશ કરનાર છે. માટે જ સ્મૃતિમાં ‘यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षम्०” અપવિત્ર હોય કે પવિત્ર હોય ગમે તે અવસ્થામાં હોય તો પણ પુંડરીકાક્ષનું સ્મરણ કરે તે બહાર અને અંતર શુદ્ધ થાય છે. વિષ્ણુપુરાણમાં અક્રૂરજીનું વચન છે કે–“ तत्पुण्डरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम्—ભગવાન વિષ્ણુના કમલનયન મુખને હું જોઉં, કે જેના સ્મરણથી પાપ દૂર થાય છે” એમ નયનકમલની શોભાને વિષે મોહ પામ્યા, તેઓ ભગવાનના દૃઢ ભક્ત થયા છે. તેનું મુખ્ય દૃષ્ટાન્ત સ્વામિનીઓ–વ્રજાંગનાઓ છે. “शरदुदाशये सधुजात-सत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा, आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र શરદૃઋતુના નિર્મલ જલાશયમાં સારી રીતે ઉગેલા કમલના મધ્યની શોભાને હરી લે તેવી દૃષ્ટિ વડે. તથા હે અરવિન્દનેત્ર ? આપનામાં ધારેલી આશાનો તમે નાશ ન કરો.” વિગેરે ગોપીજનનાં વચનથી રસાત્મક સૌમ્યસ્વરૂપ શ્રીપુરુષોત્તમનું કમલનયનપણું મુખ્ય છે. વિપ્રયોગ શૃંગારરસનો અનુભવ થતાં શ્રીસ્વામીનીઓ નયન શોભાની જ વિશેષ ભાવના કરે. “ येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः—કંસનો અર્થ સાધનાર અક્રૂર આવ્યો કે શું ! કે જે કમલનયન કૃષ્ણને મથુરા લઈ ગયો હતો” એમ શ્રીગોપિકાઓએ ગાયું છે. “उद्गायतीनामरविन्दलोचनम्—કમલનેત્ર ભગવાનનું ઉંચે સ્વરે ગાન કરતાં ગોપિકાઓને” એ શુકદેવજીનું વચન છે. પૂર્ણાનન્દની પ્રાપ્તિ પણ ભગવાનના નેત્રનાં દર્શનને જ આધીન છે. ગીતગોવિંદવિગેરેમાં “ तरलदृगंचल०, नीलोन्नतभ्रूविलासमदालसविलोचनः, आकर्णरक्तसौन्दर्यलहरीदृष्टि-सुन्दरः, मदविघूर्णितलोचनः, कृष्णः कमलपत्राक्षः—ચંચલ નેત્ર કટાક્ષનાં ચલનવડે મનોહર મુખમાં રતિરાગને પ્રકટ કરતા, શ્યામ અને ઉંચી ભ્રમરના વિલાસથી મદ અને આલસયુક્ત જેમનાં નેત્ર છે, કાન સુધી વિશાળ, રાતી, સૌન્દર્યના તરંગ જેવી, દૃષ્ટિવડે સુંદર; મદથી ઘૂર્ણાયમાન નેત્ર જેમને છે, કમલદલ જેવાં વિશાળ લોચન જેમને છે.” વિગેરે વચનો ભગવાનનાં સુંદર નેત્રનું દર્શન અત્યંત આનંદ કરનાર છે એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે.

વ્રજાંગનાઓને ભગવાનનાં વિરહથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ નેત્રના દર્શનથી જ દૂર થાય છે. શ્રીઆચાર્યચરણોએ“कृष्णो व्रजमाव्रजत्”–આ શ્લોકનાં સુબોધિનીમાં વ્રજવાસીઓનાં આનંદનું કારણ નેત્રને દર્શાવ્યું, તેમાં વિરહતાપથી તપતાં વ્રજાંગનાઓને કમલદલ સમાન વિશાલ, નેત્રને તાપનો નાશ કરનાર સંતાપ દૂર કરવાનું કહ્યું છે “ ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत्, कटाक्षैर्जीवयामास०–અમૃત વર્ષાવનારી દૃષ્ટિ વડે પોતાના ભકતોને સજીવન કર્યા, દેવોને કટાક્ષો વડે જીવતા કર્યા, વિગેરે ભાગવતના વચનો રક્ષા પણ ભગવાનના નેત્રોને આધીન છે. ભગવદ્દૃષ્ટિ જીવન આપનાર છે એમ સૂચવે છે. “ करुणामृतपूर्णाभ्यां लोचनाभ्यां विलोकय–કૃપામૃતથી ભરેલાં લોચનો

વડે જુઓ" વિગેરે વચનોથી ભગવાનની કૃપામય દૃષ્ટિ જ ભકતોને મુખ્ય ફળરૂપ છે. ભકત ઉપર ભગવાનની પ્રીતિ પણ તેમની કૃપા દૃષ્ટિની વૃષ્ટિથી જ જણાય આવે છે. "नेत्राभ्यां पिबन्निव-બે નેત્રથી જાણે પાન કરતા હોય." प्रीतो ह्यमुञ्चत्तद्बन्धून् नेत्राभ्यां पुष्करेक्षण-બન્ને નેત્રથી પ્રસન્ન થતાં કમળનેત્ર ભગવાને એને એના બંધુઓને દુઃખથી મુકત કર્યા" એ ભાગવતના વચનથી ભગવાનના નયનનું દર્શન થતાંમાંજ સર્વ દુઃખ દૂર થઇ જાય છે" नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद् दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन (૪-૯) કમળપત્ર સમાન વિશાળ નેત્રધારી ભગવાન વિના બીજું તારા દુઃખને નાશ કરનાર હું શોધી શકતી નથી" એમ સુનીતિનાં વચનથી પણ સિદ્ધ છે. ભક્તિથી પ્રપંચવિસ્મૃતિ-સંસારનું વિસ્મરણ (ભૂલવું) પ્રભુનાં નેત્રકમળનાં દર્શનથી જ થાય છે." भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवम् (૯-૪૫) એ શ્લોકનાં સુબોધિનીજીમાં-દૃષ્ટિ એ જ આસવ માદક છે. ભગવાને દૃષ્ટિકરેલા ભક્તો પોતાના આત્માને પણ ભૂલી જાય છે. એમ જણાવી જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિનું પ્રપંચને વિસારવાપણું દર્શાવ્યું અથવા ભક્તોમાં પ્રસાદ-કૃપા, અને કામીઓમાં મોહ-વિસ્મરણ એમ બન્ને પણ ભગવાનની દૃષ્ટિમાં છે. "प्रसन्नहासारुणलोचनारुणम् પ્રસન્ન હાસ્યયુક્ત લાલ-સુંદર-મનોહર લોચન જેમને છે. કમળનેત્ર પરમ સૌન્દર્યને સૂચવે છે એટલા માટે જ उद्गायतोनामरविन्दलोचनम्-એ શ્લોકમાં કમળનયન એટલે કરોડો કામના જેવા અત્યંત સુંદર પ્રભુ એમ વિવેચન કર્યું છે ભગવાન કમલસમાન પોતાનાં નયનોમાં સૌભાગ્યથી જ રમા-લક્ષ્મી અને ભૂમે વિગેરેનો ઉદ્ધાર કરે છે तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणम्-એ શ્લોકમાં **અંબુજ**-કમલ સમાન **ઈક્ષણ**-નેત્ર જેમને છે. અથવા **અંબુજા**-લક્ષ્મી જેમનાં નેત્રમાં રહેલી છે. અથવા **અંબુજાનો** લક્ષ્મીનો ઇ-કામ, તે જ **ક્ષણ**-સુખ જેમને છે, અથવા અંબુજામાં ઇ-ક્ષણ સુખ જેમને છે. भगवानेव सौन्दर्यसार०-ભગવાન જ સર્વ સૌન્દર્યના સાર સ્વરૂપ અનુરૂપ અંગોને ધારણ કરે છે." એમ શુકદેવજીનું વચન છે. "गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्यरूपम्० (૧૦-૪૦) ગોપીજનોએ એવું શું તપ કર્યું કે, લાવણ્યના સારરૂપ અનુપમ-અન્યથી મેળવી શકાય નહિ તેવા રૂપને પોતાના નેત્રથી પાન કરે છે." એમ પુરની સ્ત્રીઓના વચનથી ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ સૌન્દર્યમાત્રના સારરૂપ છે. તે સ્વરૂપમાં પણ મુખારવિંદ મુખ્ય છે, સૌન્દર્યમાત્રનું આશ્રયસ્થાન છે. "द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोल०-(૧૦-૩૮-૯)—સુંદર કપોલ-નાસિકા-મંદહાસ્ય સહિત જોવું-લાલકમલસમાન લોચન જેમાં છે એવા વાંકડા કેશથી વીંટાયેલા પ્રભુના મુખને હું જોઇશ." कर्हि द्रक्ष्यामि तद्वक्त्रम्-કયારે સુંદર નાકવાળું પ્રસન્ન નેત્રવાળું, સ્મિત ઝરતું પ્રભુનું મુખ હું નિરખીશ" એમ ઉદ્ધવજીનાં તથા નંદરાયજીનાં વચનથી સિદ્ધ થાય છે. મુખારવિંદમાં પણ દયામૃતનું સિંચન કરનાર, રાસલીલાના આનંદથી ભરેલાં, વેણુગાનના સુખમાં લીન થઈ પરાધીન બનેલાં નેત્રથી તો એથીયે વિશેષ રીતે મુખ્ય છે. માટે "मुकुलायमाननयनाम्बुजं विभोः—કંઈક મીંચાતા નયન કમલવાળું, મુરલીનાદ મકરંદથી ભરેલું, દર્પણ જેવા દેખાતા કોમલ ગાલવાળું પ્રભુનું મુખારવિંદ મારા મનમાં પ્રકટ હો" એમ (જયદેવ કવિ) લીલા શુકે ગાયું છે. પોતાન નયનોથી સુંદરતાના લેશથી રૂપ-યૌવન અને સૌંદર્યના ગર્વવંતા ગોપીજનને ભગવાને પોતાને આધીન બનાવ્યાં છે. માટે તેઓ "पुष्करेक्षण"—કમલનયન એમ કહીને સ્તુતિ કરે છે.

ભગવાનનાં નેત્રોમાં જ અદેય—ન દાન કરાય તેવા – પદાર્થને દાન કરવાની ચતુરાઈ રહેલી છે. "पश्यन्ति सस्मितमुखम्—દયાસહિત અવલોકન જેમાં છે, એવું પ્રભુનું મંદ મંદ હસતું મુખ વ્રજભક્તો જુવે છે." તેથી જ નગરની સ્ત્રીઓએ કહ્યું છે રાત્રિના

આરંભમાં પ્રિયના પધારવાથી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં અવલોકન, રસસિંચન અને હાસ્ય થતાં પરવશ બનતાં ચંચલ નયનોથી અવધિ વિનાના રસભાવનાં અંકુરો જેમને સ્ફુર્યાં છે એવાં એ વ્રજાંગનાઓમાં મહાન્ આનંદ પ્રકટ થાય છે. પ્રભુનાં નયન કમલ સમાન છે, તેમ વિશાલ છે. નેત્રની વિશાલતા એ પણ પ્રભુનું લક્ષણ ગણાય છે. શ્રીઆચાર્યચરણોએ "प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणम्"—અહિઆં ભક્તોને ફલનું દાન કરવા પ્રસન્નમુખ અને કમલ સમાન વિશાલ લોચન જેમને છે, એમ કહ્યું. શ્રીમહાભારતમાં ઉપસંહાર કરતાં "वासुदेवं स्मरन् विद्वान् पुण्डरीकायतेंक्षणम्— શ્રદ્ધા રાખી પ્રસન્ન થઈને બુદ્ધિયુક્ત વિદ્વાને કમલદલ સમાન વિશાલલોચન પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મહાભારત સાંભળવું જોઈએ. વિષ્ણુસહસ્ત્ર નામમાં "पद्मनाभः सुलोचनः — કમલ જેમની નાભિમાં છે અને સુંદર જેમનાં લોચન છે." એમ બે નામો પણ ભીષ્મ જણાવે છે. એથી ભગવાનના નેત્રમાં ક્રૂર દૃષ્ટિ નથી. બીજા દેવોને કમલ સમાન નેત્ર હોય ખરાં, પરંતુ અનુપમ સૌન્દર્ય, નિરવધિ કૃપાથી પૂર્ણ, વાત્સલ્યભાવથી ભરપૂર તે હોતાં નથી. તેથી દેવોનું **પુંડરીક્ષ** એવું નામ, રૂઢ નથી. પરંતુ તે નેત્રોમાં જ સર્વોત્તમ ગુણ સમાયલા હોવાથી પુંડરીકાક્ષ કહેવાય છે બ્રહ્માદિ દેવોમાં કંઈક અંશરૂપે તે ગુણ આવેલા હોવાથી તે પુંડરીકાક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી. વેદ ઇતિહાસ વિગેરેમાં **પુંડરીકાક્ષ** તો ભગવાન જ છે. વરાહાદિ અવતારોમાં પણ કમળનેત્રપણું, શ્યામપણું, દર્શાવ્યું છે. ભગવાને પોતે જ પોતાનું કમલનેત્રપણું પ્રકટ કર્યું છે. "तमालनोलम्" વિગેરે ભાગવતનાં વચનોમાં તે જ આશય જણાય છે. ચંદ્રમૌલિશંકરે રામાયણમાં "पुष्कराक्ष महाबाहो—હે કમળનયન! હે મહાબાહો! હે મહાવક્ષઃસ્થળવાળા! હે પરંતપ!" એમ અર્ધા શ્લોકથી સ્તુતિ કરતાં જ ભગવાન રામચંદ્ર પ્રસન્ન થયા. આથી કમલનેત્ર—પદ્મનયન—પુંડરીકાક્ષ એવું નામ કહેતાં જ ભગવાન પ્રસન્ન થઈ જાય છે એમને એ નામ અત્યંત પ્રિય છે. "राजीवाक्ष महाद्युतिम्—કમળલોચન મહાકાંતિમાન રામચંદ્ર ભગવાનને ભરતજી વંદન કરે છે. ભક્તો કમળદલલોચન પ્રભુનાં મુખારવિંદની નિરંતર ભાવના કરે છે. તેમનાં નેત્રમાં ભક્તને જોવાની ઝંખના છે. માટે જ "मधोर्वनं भक्तदिदृक्षया गतः: ભક્ત ધ્રુવને જોવાની ઇચ્છાથી જ ભગવાન મધુવનમાં પધાર્યા છે. પ્રભુની નેત્ર વિગેરે અંગોની તુલના કોઇ સાથે થઇ શકે એમ નથી. સર્વ અંગ અનુપમ—અતુલ છે. જેથી "चारुप्रसन्नवदनम्" અત્યંત સુંદર પ્રસન્નમુખ સુંદર હાસ્ય, સુંદર ભ્રુકુટિ—નાક—કાન—ગાલ—લાલઅધર વિગેરે સુંદર, સુંદર જ છે. ઉપમા આપી શકાય તેમ ન હોવા છતાં ભક્તની સરળતાપુરતાં જ કમળનયન—મુખચંદ્ર વિગેરે શ્રીશુકદેવજીએ આપેલાં લક્ષણ આદર કરવા યોગ્ય છે. શ્રીઆચાર્યચરણોએ "प्रफुल्लराजीवविलोचनाय—ખીલેલ કમળ વિશાળ લોચનવાન ભગવાનને વંદન" એમ સ્તુતિ કરી છે. પ્રભુના કટાક્ષ પ અમૃતનું પાન કરીને જ રમા—શ્રીસ્વામિનીઓ અને નારદ વિગેરે બધાયે ભક્તોના જીવન નભે છે પ્રહ્લાદ વિગેરે ભગવદીયો પણ પ્રભુનાં નેત્રોને કમલ સાથે સરખાવે છે. अन्तर्वहिः श्यामलमञ्जनेत्रम् અંતર અને બહાર શ્યામાયમાન કમલનયન ભગવાન પોતાના ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા રૂપવાન બની અનુગ્રહ કરે છે.

પ્રભુનાં કમલનયનને નિરખીને વૃન્દાવનમાં વિહરતાં પશુ અને પક્ષીઓ પણ ભગવદીય થયાં છે. "गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यः—(૧૦—૩૫—૧૯)...ગુણગણના ભંડારરૂપ ભગવાનને અનુસરી મૃગલીઓ ગોપિકાઓની પેઠે ઘરની આશાઓને છોડી ભક્ત થઈ છે. પ્રભુ ઉગ્ર નેત્ર ધારણ કરે તો ભક્તો ભયભીત થાય માટે તે નિરન્તર સૌમ્ય—શાંત નેત્રકમલ ધારણ કરે છે. "वीक्षन्तेऽरहरहः प्रोता मुकुन्दवदनाम्बुजम्—શોભાયમાન દયાર્દ્ર સ્મિત સહિત દૃષ્ટિની વૃષ્ટિ કરતાં પ્રભુને પ્રસન્ન થઈ ભગવદીયો તેમનાં વદન કમલને નિરખે છે." એમ શ્રીશુકદેવજી ગાય છે. પ્રભુનાં

કૃપા કટાક્ષથી જોવાતાં તેઓ ભગવલ્લીલામાં પ્રવેશ પામવાને યોગ્ય થાય છે. “ मयि प्रसाद-मधुरैः० धन्येयमद्य०- (૧૦-૧૮)—પ્રસન્નતાથી મધુર લાગતા બંસીનાદને અનુસરનારા કટાક્ષોથી મારા પર કૃપા કરો, આ પૃથ્વીને ધન્ય છે, આપનાં ચરણોને સ્પર્શ કરતાં, નખોથી ચુંટાતાં તૃણ-ઔષધિઓ-લતાઓ-વૃક્ષો-નદીઓ-પર્વતો-પશુઓને પક્ષીઓ ને પણ ધન્ય છે. દયાપૂર્વક અવલોકન કરવાથી ગોપીજનો બન્ને ભુજાઓના મધ્યમાં-હૃદયમાં જે મને ધારણ કરે છે. જેમની સ્પૃહા લક્ષ્મી પણ રાખે.” એમ બલદેવજી પ્રત્યે ભગવાન કહે છે. આથી પરમાનંદમય પુરુષોત્તમ કમલનયન હોવાથી જ ભક્તોને આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. “ गच्छन् पथि०—માર્ગમાં જતાં મહાભાગ્યવાન ભગવદ્-ભક્ત કમલનેત્ર ભગવાન્‌માં પરમભક્તિને પામતાં આ પ્રકારે ચિંતન કરવા લાગ્યા ” એમ સાત્ત્વિક ભક્તિનું નિરુપણ કરતાં શુકદેવજીએ કહ્યું છે. રસાત્મક પુરૂષોત્તમ દ્વિભુજ છે એમ “ दत्ताभयं च भुजदण्डयुगम्- અભય આપનાર બે ભુજાઓ છે, ” એમ ગોપીજન ગાય છે. નિત્યયૌવનમાં રહેનાર જ કમલનયન હોય છે. રમા-લક્ષ્મીના વક્ષઃસ્થલના કુંકુમથી અંકિત ગોપીજનના નેત્રરૂપ ભ્રમરના કમલ સમાન ભગવાનનું યૌવન અને કમલ નયનપણું એ બન્નેય સ્વાભાવિક છે, તેથી કપિલદેવજીએ “सन्तं वयसि कैशोरे-નિરન્તર કિશોર અવસ્થામાં રહેનાર” એમ કહ્યું છે. અત્યંત બાલ્યસ્વરૂપથી આરંભી કિશોર અવસ્થાના ભગવાનના સ્વરૂપો છે. “ किशोरौ श्यामलौश्वेतौ ” એ વાક્યમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એથી અધિક વય પ્રભુનું કોઈપણ સ્થાનમાં નિરૂપણ કર્યું જ નથી. **દ્વારકા અને વૈકુંઠ વિગેરેમાં પણ ભગવાન કિશોર અવસ્થામાં જ વિરાજે છે.** લક્ષ્મીતંત્રમાં લક્ષ્મીપતિનું વર્ણન કરતાં લક્ષ્મીજી “ युवा कुमारः ” એમ જ કહી વર્ણવે છે. વ્યાપિવૈકુંઠમાં વસતાં શ્રુતિઓનું અને રાસરસિક ગોપાલ પરમાત્માનું પણ નાના પ્રકારના રાસમાં રસોન્મત્ત ગોપિકાઓના મધ્યમાં વિરાજતા “ किशोराकृतिरच्युतः— કિશોરાવસ્થામાં જ રહેલા અચ્યુત— શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે.” એમ બ્રહ્માના વચનથી બ્રહ્માદિ દેવોથી પૂજ્ય હોવા છતાં, સર્વથી આદિ હોવા છતાં નિત્ય યૌવન સ્વભાવવાળા પ્રભુ કમળનયન છે અને પરમશાંત છે તેવું તેમનું સ્વરૂપ સહજ છે. પોતાના ભકતોને અભય આપનારૂં છે. શ્રીમદાચાર્યચરણોએ ‘ नयनं मधुरम् ’ એમ કહી તેમના નેત્રની મધુરતા ગાઇ છે.” “ विदग्धगोपाङ्ग०-પરમ ચતુર ગોપાંગના સંગમથી સર્વ અંગમાં જેમને ચિહ્ન છે” એમ લીલા શુકદેવજીનું વચન પ્રભુનું નિત્ય યૌવન કમળનયનપણું પ્રકટ કરે છે. “ आपत्सु शरणः આપત્તિઓમાં વિશાળલોચન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ શરણે છે ” એમ હરિવંશમાં ગોકુલવાસીઓનું વચન છે. એટલે કમળનયન જ દુઃખનું નિવારણ કરનાર અને સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર છે. “ यस्मिन् भगततो नेत्रान्- શરણે આવનાર ભકત ઉપર અત્યંત દયાદષ્ટિની વૃષ્ટિ કરતાં ભગવાનનાં નયનોમાંથી હર્ષનાં અશ્રુબિંદુઓ પડ્યાં” એમ મૈત્રેયજીએ કહ્યું છે. આથી ભકતના ક્લેશને જોઈ ભગવાનના નયનોમાંથી દયાનાં આંસુ સ્રવે છે. રસમય દયા એ જ્ઞાનદષ્ટિ ભગવદીયા છે. એ ભકિત સાધનાર પાંચમો પુરુષાર્થ છે. એમ શ્રીસુબોધિનીમાં પણ નિરૂપણ કરે છે આ પ્રમાણે પ્રથમ દર્શાવેલા પ્રમાણોથી પુષ્ટિ.ભકિત જ શ્રી પુરુષોત્તમના નેત્રને જ આધીન છે. માટે કમળનયન શ્રી હરિ જ પ્રેમભકિતનો મુખ્ય વિષય છે. “ पश्यति सस्मितचारुतरा०—કંઈક બીજાં અતિ સુંદર ગોપીજનને સ્મિત મંદમંદ હસતાં પ્રભુ નિરખે છે.” એ ગીતગોવિંદના વચનથી પૂર્ણઆનંદનું દાન પણ કમળનેત્રનું કાર્ય છે. ભગવાન પોતાના કમળનેત્રથી જ પૂર્ણાનંદનું દાન કરે છે માટે શરણે આવેલા ભકતોએ કમળલોચન ભગવાનને જ અનુસરવું જોઇએ એમ સુંદર રીતે સિદ્ધ થાય છે.

ભગવાનનું પદ્માક્ષત્વરૂપ નિરૂપણ કરતું બીજું દર્શન સમાપ્ત.

દર્શન ૩ જું. (ભગવાન્ કૃપાસાગર છે)

કૃપા સમુદ્ર ભગવાન્ યશોદાપુત્ર માધવ !
ગોપીઓના પ્રાણનાથ ! મને રક્ષો નિરંતર—૧

ભગવાન્ કારણ વિના કૃપાવાન્ છે ? અથવા કોઈ કારણથી કૃપા કરે છે ? આ પ્રશ્નમાં કારણ વિના કૃપા કરે છે એમ માનીએ તો સર્વને મોક્ષ થાય. કોઈ કારણથી કૃપા કરે છે એમ હોય તો પ્રભુની બીજામાં સમાનતા થઈ જાય. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ ભગવાન્ કૃપાળુ છે. એમાં કારણ કે ન કારણ કંઈ જ નથી. પ્રભુનો એ સહજ ધર્મ છે. સ્વાભાવિક જ એ એમનું લક્ષણ છે. તે કૃપા મુક્તિને યોગ્ય હોય તેના ઉપર જ થાય છે. એટલે કંઈપણ દૂષણ નથી. પૂજન સ્તવન વિગેરે કરવાથી કૃપા થાય છે એમ માનીએ કૃપાનું કારણ જ છે એમ ન કલ્પવું. સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવી એ પણ પ્રભુની કૃપાનું જ કાર્ય છે. શ્રુતિ સૂત્ર વિગેરે પ્રમાણોથી ભગવાનની કૃપા ન હોય તો ભગવાનના માર્ગમાં પ્રવેશ જ ન થાય.

જીવો પ્રકૃતિ—માયાના સંસર્ગથી દોષવાન્ થયા છે. તેઓ ભગવાનના શરણને યોગ્ય કેમ થાય ? તેનામાં ઘણાં અપરાધો હોવાથી પ્રભુની કૃપા કેમ થાય ? તેનું સમાધાન કરે છેઃ—દીનદયાળુ પ્રભુ પરાધીન, અજ્ઞાન, પોતાની વિભૂતિરૂપ જીવોના અપગધનો વિચાર જ કરતા નથી, “ન સ્મરત્યપકારાણાં શતમ્૦—જીવો પોતાના આત્મરૂપ હોવાથી તેમનાં સેંકડો અપરાધોનું પ્રભુ સ્મરણ પણ કરતા નથી અને થોડા જ કરેલા ઉપકારથી પોતે પ્રસન્ન થાય છે.” એમ રામાયણમાં કહ્યું છે. આત્મરૂપ ભગવાન્ પોતાના અંશરૂપ જીવોની ઉપેક્ષા કરતા નથી કેમકે તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં છે જ. ભગવાનની કૃપા બીજાની પેઠે નિષ્ફળ થતી નથી. પોતે સ્વાભાવિક સુહૃદ્ હોવાથી તેમ દયાના નિધિ હોવાથી તેમની કૃપા અનિત્ય પણ નથી. “हरिर्देहभृतामात्मा-શ્રીહરિ દેહધારી જીવમાત્રના આત્મારૂપ છે. પોતે પરમેશ્વર છે. તેમનાં ચરણને શરણ જનાર મનુષ્યોનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય છે. તે પ્રભુ જીવમાત્રને પ્રિય છે. માટે જરાપણ ભયનું કારણ નથી.” વિગેરે નારદજીનાં વચનોથી ભગવાન્ ઉપાધિ વિના સમર્થ ઈશ્વર હોવાથી, સર્વ જીવોના આત્મારૂપ હોવાથી, અભય આપનાર હોવાથી તેમનું સહજ કૃપાળુપણું પ્રસિદ્ધ છે. પ્રલય સમયે સંહારલીલા પણ પોતાના કર્મના ફળને ભોગવવાથી થાકી ગયેલા જીવોને વિશ્રાન્તિ આપવા માટે જ અંગીકાર કરેલી છે. એટલે તેમાં પ્રભુની કૃપાલુતા છે.

પરલોકપ્રાપ્તિ

તેમ નરકપ્રાપ્તિમાં પણ ભગવાનની કૃપા નથી એમ ન સમજવું, કારણ કે નરકનો ભય ન હોય તો સ્વર્ગ-વૈકુંઠ વિગેરેમાં આસક્તિ થાય નહિ, અને સન્માર્ગમાં જીવોનો પ્રવેશ થાય નહિ. નરક વિગેરે સૃષ્ટિ ધર્મવ્યવસ્થા કરવા પ્રભુએ પ્રકટ કરી છે. “લાલને તાડને માતુઃ— માતા લાડ લડાવે માર મારે એ એની જેમ કૃપા છે તેમ પરમાત્માની સુખ દુઃખ વિગેરે દર્શાવવામાં કૃપા જ છે એમ જાણવું. એમ સત્પુરુષો કહે છે. અંધકાર ન હોય તો સૂર્યની ખ્યાતિ ક્યાંથી હોય ! સામો વાદ કર્યા વિના પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વસ્તુની પ્રસિદ્ધિ જ ન થાય. નરકાદિમાં દુઃખ હોવાથી જ ભગવન્ત્કૃપાની પ્રસિદ્ધિ છે. એટલા માટેજ યથાયોગ્ય કાર્ય કરનાર, પરમ કલ્યાણરૂપ, નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણરૂપ, દિવ્ય દેહને ધારણ કરનાર, પાપને હણનાર શ્રીહરિએ

પોતાની કરેલી ધર્મમર્યાદાનું પરિપાલન કરવા પાપના ફલરૂપ નરક અને પુણ્યના ફલ સ્વર્ગ પ્રકટ કર્યું. તથા ભગવત્સંબંધી અજ્ઞાનના ફલરૂપ સંસાર અને ભગવદીય જ્ઞાનના ફલરૂપ પોતાના આધારસ્થાન વૈકુંઠને પ્રકટ કર્યું છે. બ્રહ્મલોક પણ સ્વર્ગલોકની અંદર ક્રમમુક્તિમાં આવી જાય છે. વૈકુંઠ લોક પરમ મુક્તિરૂપ છે, નિત્ય છે, સ્વર્ગલોક-મહર્લોક વિગેરે ઉત્તરોત્તર ગતિઓ નિત્ય નથી.

એક વાર ભગવાનના નામનું ગ્રહણ કરવાથી કીર્તન કરવાથી નરકનાં દુઃખો દૂર થાય છે. એમ ભગવાન વિગેરે ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ હોવાથી સરલ સાધનરૂપ પોતાના નામના કીર્તનદ્વારા ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે. એ એમનું કૃપાપણું પ્રસિદ્ધ છે. નામ કીર્તનથી પ્રભુ કેવલ દુઃખ દૂર કરે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્વર્ગ, વૈકુંઠ વિગેરેની પ્રાપ્તિ પણ કરાવે છે. અશ્વમેધ વિગેરે કોટિયજ્ઞોથી જે ફલ સાધ્ય થાય નહિ, તેવું પોતાની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ માત્ર સ્વનામના ઉચ્ચારણરૂપ સરલ સાધનથીજ આપે છે. જેથી ભગવાન્ પરમ કૃપાધીનતા-દયાના સાગર છે. મહાભારતમાં "अश्वमेधसहस्राणाम्०- હજારો અશ્વમેધ કરતાં ફલ ન મળે, ને ફલ મારો ભક્ત મેળવે છે. આપને નમસ્કાર કરું છું" એટલુંજ મારો ભક્ત શ્રધ્ધાથી બોલે તે ચાંડાલ હોય તોયે નિત્ય એવા વૈકુંઠ લોકોને પામે છે નારદપુરાણમાં "येन केनाप्युपायेन०— જે કોઈ ઉપાયથી અવિનાશી નારાયણને સ્મરણ કરતાં પાપીના ઉપર પણ તે પ્રસન્ન થાય છે. તેમાં જરાએ સંશય નથી" પદ્મપુરાણમાં ભૃગુમહર્ષિનાં વચન છે કે—" स्मरणादेव कृष्णस्य० શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં જ પાપીઓને પણ મુક્તિ થાય છે." મહાભારતમાં વ્યાસનું વચન છે કેઃ— "सर्वान् कामान्० શ્રીકૃષ્ણના નામનું સ્મરણ કરવાથી આ ત્રિલોકમાં સર્વ મહાન કામનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે," આ સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, પોતાના નામ કીર્તનરૂપ લઘુસાધનથી પોતાના પદનું દાન પણ ભગવાન કરે તે તેમની કૃપાનું જ કાર્ય છે. પરમકૃપાળુ હોવાથી પ્રભુએ વેદો પ્રકટ કર્યા છે. મુદ્‌ગલ-નારદ વિગેરે પોતાના ભક્તોએ કરેલા નામ કીર્તનનું શ્રવણ કરતાં પ્રભુએ સર્વ નારકી જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. અને તેમને સ્વવૈકુંઠ ધામમાં લીધા છે.

કપટ વેષથી વિષમય સ્તન આપનારી પૂતનાને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી, પોતાની સાયુજ્ય મુક્તિનું દાન કરીને ભગવાને અપારકૃપા સિદ્ધ કરી છે. "कं वा दयालुं शरणं व्रजेम" આવા અત્યંત કૃપા નિધાન ભગવાનને છોડી કોને શરણે જઈએ?" શિશુપાલ પૌંડ્રક આદિને મુક્તિનું દાન કર્યું, એ પણ પૂર્ણ કૃપા જ છે. રાજસૂય યજ્ઞમાં દ્વેષ કરનાર શિશુપાલને યોગીઓ જેની ઇચ્છા કરે તેવી સિદ્ધિ આપી, એ તમે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. તે પ્રભુના વિરહને કોણ સહન કરે, સ્ત્રી-શૂદ્ર-ચાંડાલ-ભિલ્લ વિગેરેને પ્રભુએ પોતાના ભક્તિમાર્ગમાં અધિકાર આપ્યો છે. ते वदन्त्यति चरन्ति०-તે શૂદ્ર-હૂણ-ભિલ્લ વિગેરે પાપી જીવો હોવા છતાં દેવમાયાને જાણીને તરી જાય છે. તો અદ્‌ભુત પરાક્રમી-ભગવાનના ભક્તો-સદાચારી-નીતિપરાયણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા જીવો-પ્રભુના સેવકો માયાને કેમ ન તરી જાય? અર્થાત્ પશુ જેવા તરી જાય તો ભગવત્પરાયણ રહેનાર તરે કેમ નહિ? અવશ્ય તરે જ. એમ બ્રહ્મા જણાવે છે.

ભગવાનના આવિર્ભાવનું-પ્રકટ થવાનું કારણ પણ ભગવાનની કૃપા જ છે. પ્રભુની કૃપા મેળવવામાં કાલ-કર્મ અને ગુણ વિગેરેનું પ્રયોજન નથી. આથી શાંડિલ્ય સૂત્રમાં જણાવે છે કેઃ—"मुख्यं तस्य कारुण्यत्वञ्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात्—ભગવાનની કૃપા જ મુખ્ય છે. અને તે દિવ્ય હોઈ, પોતાની શક્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. "स्वशान्तरूपेषु०-પોતાના શાંત રૂપ દેવો બીજારૂપોથી દુઃખી થાય, ત્યારે પર અને અપરના ઈશ્વર પરમાત્મા જન્મ રહિત હોવા છતાં

અગ્નિની પેઠે વારંવાર પ્રકટ થાય છે. "द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पा—આપના અનુગ્રહથી-કૃપાથી જ પૃથ્વી અને સ્વર્ગને ધન્ય છે, એમ અમે જોઈએ છીએ." वयं च सर्वे-આપનાથી રક્ષણ પામતાં અમે સર્વ-સાતે ભુવનોને જાણીએ છીએ. વિગેરે વચનોથી શંકર-બ્રહ્મા-સનકાદિકોને ભગવાનની કૃપાથી જ ધન્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે. "तव वरद !-હે વરદ !-વર આપનાર દેવાધિદેવ ! આપના પરમ અનુગ્રહથી મારી કોઈ નિદ્દા કરે તેને હું ગણતો નથી." એમ શ્રી શંકરે કહ્યું છે. આ પ્રકારે ભગવાનના અંશરૂપ અને કલારૂપ હોવાથી શિવ-બ્રહ્મા-ઇન્દ્ર-કુબેર-યમ-ચંદ્ર-સૂર્ય-વાયુ-અગ્નિ-વરુણ વિગેરે દેવો, નારદ-સનક-સનંદન-વ્યાસ-પરાશર-માર્કંડેય-શુક વિગેરે મહામુનિઓ તથા બીજા પણ મહાત્માઓ તથા સત્પુરુષોના ઉપર ભગવાનની સહજ દયા રહેલી છે. એમ વેદપુરાણોમાં વારંવાર કહ્યું છે. તે અત્યંત યોગ્ય જ છે. જીવોમાં વ્યાપિવૈકુંઠાદિ પદને પમાડનારી ભગવાનની કૃપા જ સ્પષ્ટ છે.

સાધનોમાં પ્રભુનાં કીર્તન-નમન-સ્તુતિ-પૂજનની પેઠે ભૂત દયાને પણ દર્શાવી છે. જેથી "दयया सर्वभूतेषु० तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत० महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया०-સર્વ પ્રાણીમાત્ર પર દયા રાખવાથી જનાર્દન ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. માટે સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા કરો, આસુરભાવ છોડીને સ્નેહ કરો, એથી ભગવાન પ્રસન્ન થશે, મહાન્ પુરુષોને બહુમાન આપતાં અને દીનજનો ઉપર દયા કરતાં તથા સર્વ ઉપર સમાન ભાવે વર્તન કરતાં ભગવાન સર્વાત્મા પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. ભગવાન પ્રસન્ન થતાં પ્રાકૃત ગુણોથી પુરુષ મુક્ત થાય છે. તેમ જ બ્રહ્મપદ-મોક્ષને મેળવે છે." વિગેરે વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે, ભગવાનની કૃપા એ સાધારણ અલ્પ ફળ નથી. વૈકુંઠ વિનાના તુચ્છ ફળનું દાન કરવામાં ઇન્દ્રાદિ દેવોને ભગવાને યોજ્યા છે.

બ્રહ્મા અને શિવને ભગવાનના ભજનનો ઉપદેશ કરવા ભગવન્માર્ગમાં પ્રભુએ આગળ કર્યા છે. તેજ પ્રમાણે નારદ-સનકાદિકો ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવા યોજાયા છે. શ્રીકૃષ્ણને પ્રીતિપાત્ર થતાં વ્યાસરૂપી પ્રભુ મહાભારતાદિ અનેક ગ્રંથોને પ્રકટ કરી પોતાનું કાર્ય અપૂર્ણ છે, એમ માની પ્રમેયબળને પુષ્ટિ આપતું ભાગવત શાસ્ત્ર રચીને મહાદેવના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મર્ષિઓના સમૂહથી સેવાતા પોતના પુત્ર શ્રી શુકદેવજીને ભણાવ્યું. તેમણે પરીક્ષિતનો ઉદ્ધાર કરવાને મહામુનિઓની સભામાં પોતાનું દયાળુપણું પ્રકટ કર્યું. આથી જ "करुणयाह पुराणगुह्यम् દયા લાવી ગૂઢ પુરાણ-શ્રી ભાગવત કહ્યું" એમ સૂતે જણાવ્યું.

ભગવાનના ભક્તોની પણ મહાન કૃપા થાય છે. તો પ્રભુની કૃપામાં મહત્તા હોય એમાં કહેવાનુંજ શું ! સાધન વિના ભક્તોનો ઉધ્ધાર કરવો એ કૃપા વિના બીજી રીતે ન ઘટી શકે. એજ પ્રભુકૃપાની મહત્તા છે. કરોડો સાધનથી અસાધ્ય એવું પણ ફલ ભગવાન પોતાની કૃપાથી ક્ષણવારમાં સાધે છે. "जनो वै लोके (१०-२९-१२-१३)-અવિદ્યાના કામકર્મોથી ઉંચનીચ ગતિમાં ભમતા જીવો પોતાની ગતિને જાણતા નથી, એમ માની પોતાના બંધુઓનાં મનમાં સંકલ્પને કામોને-મનોરથોને પૂર્ણ કરવા સર્વ દ્રષ્ટા મહાકરુણાવાન ભગવાન સર્વ વ્રજવાસીઓને પોતાના વૈકુંઠ લોકોને દર્શાવ્યો. કે જે તમથી પર સત્ય જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશમાન સનાતનરૂપ છે. મુનિઓ ગુણોનો ત્યાગ કરી, જેમને સમાધિમાં જુએ છે. આવા વૈકુંઠ લોકનું દર્શન પ્રભુએ કંઈ પણ સાધન વિના માત્ર કૃપાથીજ કરાવ્યું છે. એમાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય કારણરુપ છે. જ્ઞાનમાં તો અન્ય ઉપાય શોધવાનું સામર્થ્ય જોઈએ. પરમાત્મા તો સર્વદ્રષ્ટા છે-સર્વ વસ્તુને નિરંતર પ્રત્યક્ષ જુએ છે. એમને બીજાં સાધનની પણ અપેક્ષા નથી. એટલે વ્રજભક્તોનાં મનોરથોની સિદ્ધિ માટે આ

પ્રકારે વિચારવા લાગ્યા કે;-આમને સાધનમાં યોજવા કે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી ફલ આપવું? જો સાધનમાં હું યોજું તો તેમને ક્લેશ થાય, એમ માની કૃપા કરી બીજું વૈકુંઠ દર્શનરૂપ ફલ આપવાનોજ વિચાર કર્યો.

વૈકુણ્ઠ દર્શન કૃપાથી કરાવ્યું, આ લોકમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે. તે સામાન્ય રીતે પોતાની ગતિ જાણતા નથી. એ પોતાની ગતિનું જ્ઞાન થાય તો દોષ દૂર કરી તે ગતિને મેળવવાનો ઉપાય કરે. પછી શાસ્ત્રીય સાધન કરે, પછી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય, પછી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય, ત્યાર પછી મારા સ્થાનનું દર્શન થાય. આટલું કરતાં તો તેમનાં કરોડો વર્ષ વહી જાય, તો પણ ભગવલ્લોકનું દર્શન ન થાય. પહેલાં તો એઓ અધિકારિજ નથી. કારણકે તેમને અવિદ્યા વ્યાપીને રહી છે. એમ વિચારી પરમ દયાદૃષ્ટિએ પોતાનું વૈકુંઠ પદ વ્રજભક્તોને દર્શાવ્યું. તેમાં વિરાજમાન ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. પ્રત્યક્ષ પ્રભુનાં દર્શન કરનાર તેઓને ભગવલ્લોકનું દર્શન થાય, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈજ નથી. ભગવાનનાં ધામો ઘણાં, તેમાંયે વ્યાપિ વૈકુંઠલોક તો તમથી અજ્ઞાનથી પર છે. પ્રકૃતિથી પણ પર છે. પ્રભુએ માયાના પટને ખોલી વ્યાપી વૈકુંઠપદ દશાવ્યું છે. એ પદ-સ્થાન અક્ષરરૂપ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમ ઈશ્વર છે, એમ જ્યારે એમનાં અન્તઃકરણમાં નિશ્ચય થયો, ત્યારે તે લોક અક્ષરરૂપ હોવા છતાં પ્રકટ થયો. એમ ન હોય તો તે લોક પણ કૃત્રિમ થઈ જાય. આ લોકનું સ્વરુપ સત્ય-જ્ઞાન અને અનન્ત છે. તેને દેશ કાલ વિગેરેનો જરાપણ બાધ નથી. કેવલ જ્ઞાનરૂપ છે. એ વૈકુંઠ ધામ તે સર્વ વેદાન્ત-સિદ્ધ જ્યોતિર્મય બ્રહ્મ જ છે. સ્વયં પ્રકાશમાન, કરોડો સૂર્ય કરતાં પણ અધિક દેદીપ્યમાન સનાતન, અનાદિ, સિદ્ધ, સ્વાભાવિક રીતે સર્વભવનસમર્થ એવું તે અક્ષર વૈકુંઠ ધામ છે. જેમાં બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ બ્રહ્માનંદથી વિશેષ આનંદ ભજનમાં છે. તેનું સ્વરૂપ દર્શાવવા ભગવાને બ્રહ્માનંદમાંથી ઉદ્ધાર કરી શ્રીવ્રજાંગનાઓને ભજનાનંદનું દાન કર્યું છે.

પ્રભુ પોતે કૃપાથી જ દામોદર થયા. પોતાની માતાના શરીરમાં પ્રસ્વેદ થતાં માલા અને વેણી સરી પડતાં બહુ શ્રમ થયો છે, એમ માની પોતે સર્વસમર્થ હોવા છતાં બંધાઇ જવાને કૃપા કરી, તેથી "ભક્તને આધીન હું છું" એમ દર્શાવ્યું. રાસમંડલમાં અતિ વિહારથી થાકી જતાં ગોપીજન ઉપર દયા લાવી હસતાં હસતાં તેમનાં મુખોને પોતાના શ્રીહસ્તથી દયાનિધિ શ્રીકૃષ્ણે લૂંછ્યાં. એ સર્વ પ્રસંગો પ્રભુની કૃપા દેખાડનારા છે. અર્જુનનું સારથિપણું કરવું, ગાયોનો ઉદ્ધાર કરવો; ગિરિરાજ ગોવર્ધનના તટ પર ગોચરણ લીલા કરવી, પશુ-પક્ષી તથા ભિલ્લ સ્ત્રીઓને વેણુનાદથી આનંદ આપવો, ભક્તની કોટિમાં પ્રવેશેલા ભીષ્મને સાયુજ્ય મુક્તિ આપવી, એ સર્વ ભગવાનની કૃપા જ છે. ભીષ્મ કહે છે કેઃ—"अथाप्येकान्तभक्तेषु હે રાજન્! એકાંત ભક્તો ઉપર પ્રભુની કેવી કૃપા છે, તે તું જો, 'પ્રાણોનો ત્યાગ કરવાના સમયમાં સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણ મને દર્શન આપવાને પધારેલા છે." ચક્રથી ગ્રાહનાં મુખને ફાડી નાંખી ભગવાને ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કૃપાથી જ કર્યો. વધને યોગ્ય હોવા છતાં રામચંદ્ર ભગવાને વિભીષણ વિગેરે રાક્ષસોનું કૃપાથી જ પરિપાલન કર્યું. તેમ કૃપાથી જ સુગ્રીવાદિક વાનરોનો ઉદ્ધાર કર્યો." सुरोऽसुरो वाथ नरोथ वानर :–દેવ દૈત્ય નર કે વાનર ગમે તે હોય તોપણ મનુષ્યરૂપે પ્રકટ થયેલા પરમેશ્વર શ્રીરામચંદ્રનું ભજન કરે છે. તેઓ સર્વ અયોધ્યાવાસીઓ તેમની કૃપાથી સ્વર્ગમાં ગયા હતા. અરે પોતેજ તેમને સ્વર્ગમાં લેઈ ગયા હતા." એ બધું પ્રભુનું કૃપા કાર્ય જ છે. દેવોનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવા ભગવાને વરાહાદિરૂપ લેઈ તેમનાં દુઃખને દૂર કર્યાં છે.

“ यत्तेऽनुतापविदितैः ”—આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ ઉપદેશ કરે છે કે, જ્યારે જીવાત્મા બહુકાલ સુધી ફરતાં ફરતાં અત્યંત ક્લેશ પામે છે. ત્યારે ભગવાનની કૃપા તેના ઉપર થાય છે. પોતાના આનંદનો અનુભવવા યોગ્ય ક્લેશ પામે, ત્યારે એ ક્લેશ ભગવાનેજ કર્યો હોય છે. પ્રભુની કૃપા એવો ભગવદાનંદ મેળવવાને સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે. “ प्रणतवत्सलः ” વિગેરે શ્રીશુકદેવનાં વચનો પ્રણામ કરનાર ભક્તો ભગવાન્‌ના કૃપાપાત્ર થાય છે. એમ સિધ્ધાન્ત દઢ કરે છે. “ प्रणताश्रयणम् ” “ नृशरण्यम् ” “ करुणार्णवम् ” વિગેરે નારદનાં વચનો પ્રણામ કરનારને આશ્રય આપનાર. મનુષ્યને શરણ રાખનાર, કૃપાના સમુદ્ર ભગવાન્ છે. એ પ્રાણી માત્રના બંધુરૂપ ભગવાનનો સર્વજનોએ તેમાંયે ખાસ ભક્તોએ તો એમનો આશ્રય કરવામાં દઢજ વિશ્વાસ રાખવો. “ પોતાના આત્માને પ્રભુને નિવેદન કરનાર ભગવદીયોએ ચિંતા કદાપિ ન કરવી. પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ કોઈ દિવસ તમારી લૌકિક ગતિ કરશે નહિ. માટે તાદશી-ભગવાનનો સાનુભવ કરનારા ભગવદીયોની સાથે નિરંતર આત્માનિવેદનનું સ્મરણ સર્વ પ્રકારે કર્યા કરવું. ભગવાન્ સર્વેશ્વર સર્વના આત્મારૂપ હોઈ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ કરશે.” એમ નવરત્નમાં શ્રી આચાર્યચરણે સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે. ભકિતવર્ધિનીમાં પણ “ हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ”—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ રીતે રક્ષણ કરશે. એમાં સંશયનથી એમ સમજી ભગવન્માર્ગમાં દઢ રહેવું.

“ इभराडिव भिन्नसेतु : ” એ વચન પ્રમાણે શ્રી ગોપીજનોનો ઉધ્ધાર કરવા માટે ગજરાજની પેઠે સેતુ-મર્યાદાનો ભંગ કરીને અપાર કૃપા વરસાવી. નંદરાજકુમારની કૃપા ઉપમા વગરની-અનુપમ છે. તેની તુલના થઈ શકે તેમ છેજ નહિ. બ્રહ્માદિ દેવો પણ તેને વર્ણવી શકે તેમ નથી. છતાં દીનબંધુ શ્રીગોપીજનવલ્લભનું કૃપામૃત પામવાને ભકતોને દીનતા એજ એક મુખ્ય સાધન છે, બીજું નથી તેથી જ આચાર્યચરણોએ “ नहि साधनसम्पत्या हरिस्तुष्यति कर्हिचित्-સાધન સંપત્તિથી કોઈ દિવસ ભગવાન્ સંતોષ પામશે નહિ.” પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન એક માત્ર દીનતાજ છે. એવી દીનતાથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાન્ સર્વ દુઃખ દૂર કરેછે.

“ तन्नः प्रसीद वरदेश्वर० આ શ્લોકનાં શ્રી સુબોધિનીમાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાં સાધન શું! એમ પ્રશ્ન કરી સમાધાન કરતાં હે વરદેશ્વર! એમ કહે છે. જે વર આપે છે તે લોકોનાં ક્લેશને જાણીને જ, માટે તે દયાળુ છે. નહિ તો તપ કરવા છતાં વર ન આપે, એવા વર આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ-સમર્થ અત્યંત દયાળુ પ્રભુ તમે છો; તે દ્વારા સર્વ દુઃખને તમે શાંત કરો છો. અમે બહુ ક્લેશ પામ્યા છીએ. ક્લેશ પણ તપની પેઠે એક સાધન છે. “ प्रादुरासं वरदराट् ” એ વાક્યનો આશય એજ છે. દયાથી જ ભગવાન વસુદેવ દેવકીજીને ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છે. દયાથી જ ભગવાને વ્રજવનિતાઓમાં લીલાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. “ वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत् ” -તેમનાંથી સંતોષ પામી કરુણાલુ પ્રભુએ તેમનાં વસ્ત્ર તેમને પાછાં આપ્યાં. સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનંદને પામનારાં શ્રીસ્વામિનીઓનાં પોતાના વિહારથી ઉત્પન્ન થયેલાં શ્રમનાં જળબિંદુઓને પોતાનાં શ્રી હસ્તનો સ્પર્શ કરી દૂર કરે છે. “ तासामतिविहारेण ” એ ફળ પ્રકરણનાં શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અપાર કૃપા સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ભક્તબંધુ શ્રીકૃષ્ણનું-શ્રીપુરુષોત્તમનું કૃપાસમુદ્રપણું એ મુખ્ય લક્ષણ છે.

ત્રીજું દર્શન સમાસ.

દર્શન ૪ થું. (ભગવાન્ મુરલીધર છે)

મુરલીગાન રસિક ! ગોપીજન પ્રિય ! પ્રભો !
કૃષ્ણ ! પૂર્ણાનંદ દાતા ! મને આપ પ્રસન્ન હો—૨

મુરલીધર ભગવાન જ પૂર્ણ આનંદનું દાન કરનાર છે. "बर्हापीडं नटवरवपुः" એ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ નામ લીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ કરે છે કેઃ—"વેણુનાં રન્ધ્ર-છિદ્ર સાત છે. સુધા દેવભોગ્યા, ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વાભોગ્યા એમ ત્રણ પ્રકારની છે. સર્વાભોગ્યા સુધા લોભરૂપ અધર પર સ્થાપન કરેલી છે. તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ થતો નથી, એટલા માટે કાનથી જ પીવા યોગ્ય બને છે તે સુધા સર્વને ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ આનંદ જ છે. તે પ્રકટ થઈને દ્રવીભૂત થતાં બ્રહ્માનંદથી અધિક આનંદના સર્વ સારરૂપ છે. તે કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતી નથી માટે નાદબ્રહ્મમાં યોજવા, તેને નદનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન-વેણુના છિદ્રોમાં પૂરી છે." રૂપલીલાનું વિવેચન પ્રથમ દર્શનમાં જ ઉદાહરણરૂપે આપ્યાથી ફરી અહિં વિસ્તાર કરતા નથી. રાસપંચાધ્યાયીના વિવરણમાં ભગવાને પણ 'ता रात्री : એ શ્લોકમાં 'मयेमा रंस्यथ क्षपा :' એ શ્લોક પ્રમાણે જે રાત્રિઓ વરદાનમાં આપેલી, સ્ત્રીઓના રમણ માટે તે રાત્રિઓને ગ્રહણ કરી. તે આધિદૈવિક છે. તે રાત્રિઓ પૂર્ણ હોવાથી તે સર્વ પૂર્ણિમાની રાત્રિઓમાં સ્થાપન કર્યું. ઋતુ પણ શરદ્ પ્રકટ કરી, તેના કાર્યરૂપે પુષ્પોને ય પ્રકટ કર્યાં. એમ રસને ઉદ્દીપન કરનાર સર્વ સામગ્રી સિદ્ધ કરીને પોતાના આનંદને પ્રકાશ કરનાર કામના પિતામહ-દાદા એટલે કામની ઉત્પત્તિ સંકલ્પથી થાય, એ એનો પિતા, (સંકલ્પ મનથી થાય એટલે એ) મન એનો પિતામહ કહેવાય, એમ કામનો પિતામહ-મન પ્રકટ કર્યું. તે સર્વ રાત્રિઓમાં પોતાનો સંકલ્પ પણ જાગ્રત થવો જોઈએ. એમાં વેણુ સહાયરૂપ થશે. ત્યારપછી કામનું વર્ણન હોય. માટે તેવા પ્રકારનું મન પ્રકટ કર્યું." આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાનનું દાન કરનાર આચાર્ય ચરણે નિરૂપણ કર્યું હોવાથી પૂર્ણાનંદરૂપ રસલીલામાં પણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને વેણુની અપેક્ષા છે. માટે બંસીધર ગોપાલપણું એ પરબ્રહ્મનું મુખ્ય લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે.

અથર્વણોપનિષદ્માં "क्वचित् गोकुलवृन्दाकानन०—કોઈ વખત ગોકુલ વૃન્દાવનમાં સંચરતા ગોપ વેષધારી કલ્પદ્રુમના ફળોથી રચેલી ચિત્ર વિચિત્ર તટ ભૂમિમાં શ્રીયમુનાના જલતરંગના સંગવાળા પવનથી ચલાયમાન કેશ વડે સુંદર ગંડસ્થલ-ગાલની કાંતિથી દેદીપ્યમાન કુંડલની પ્રભા વડે અનુભવમાં આવતા ડાબા સ્કંધ ઉપર ડોલતા મુકુટના મહામણિ વડે શોભતા, મુરલી-વેણુના છિદ્રો ઉપર અતિ ચંચલ કરકમલની અંગળીઓને આધીન જુદા જુદા સ્વરના આલાપની મધુરતાથી-મીઠાશથી મોહ પામતી વ્રજ વનિતાઓના કટાક્ષરૂપ કમળોથી સેવન કરાતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે." એમ તત્ત્વસૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદાચાર્ય-ચરણોએ નિરૂપણ કર્યું છે.

ગોપાલ તાપની ઉપનિષદ્માં "गोपवेषमभ्राभम्० ગોપવેષધારી કલ્પદ્રુમનો આશ્રય કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એમ, કહીને "सत्पुण्डरीकनयनं० द्विभुजं वेणुमुद्राढ्य०-સુંદર કમલનયન મેઘશ્યામ વીજળીના જેવાં પીળાં વસ્ત્ર ધરનાર, બે ભુજાઓથી શોભતા, વનમાલા ધરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમેશ્વર છે. છે કેઃ—"वेणुवादनशीलाय-वेणुवादविनोदिने—વેણુનાદ કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે, વેણુનાદ

કરવામાં જેમને વિનોદ-આનંદ થાય છે. એવા પ્રણામ કરનારને પાલનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર નમસ્કાર.” વિગેરે વચનોથી પ્રભુ વેણુદ્વારા જ ભક્તોને સ્વાધીન કરે છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરજીએ “वेणुस्वनामोदितगोकुलाय-વેણુનાદથી ગોકુલને પ્રસન્ન કરનાર શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ” એમ જણાવ્યું. ગીતગોવિંદમાં “नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदुवेणुम्-નામ સહિત સંકેત કરતા વેણુનાદ પ્રકટ કરે છે.” એમ કહ્યું. “मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः બલદેવજી તથા ગોપબાળકો સાથે ગાયોને ચરાવતા મધુપતિ-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વેણુ વગાડી.” એમ (ભા. ૧૦-૧૯) કહ્યું. એટલે દેવોને પોતાનું સ્વરૂપ જણાવવાને-સ્મરણ આપવાને, ગાયોને બોલાવવા અને શ્રી સ્વામિનીઓને પૂર્ણ આનંદનું દાન કરવા ભગવાન વેણુનાદ કરે છે.” એમ શ્રીઆચાર્યચરણોએ વિવેચન કર્યાથી વેણુધરપણું પૂર્ણ બ્રહ્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

બ્રહ્માએ “यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्-પરમાનંદરૂપ સનાતન પૂર્ણ બ્રહ્મ જેમના મિત્ર છે,” એમ વર્ણવ્યું છે. પ્રભુને વેણુનાદ અત્યંત રૂચિકર છે, ભોજન સમયે પણ વેણુને દૂર રાખતા નથી. “बिभृद्वेणुं जठरपटयोः—કટિ ઉપરનાં વસ્ત્રોમાં વેણુને ધારતા, “वेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये-લાકડી, શિંગ અને વેણુના ચિહ્નોથી શોભતા” “वेणुक्वणन्त०-વેણુનો નાદ કરતા.” અહિં વેણુનો નાદ શાંતરસ છે. ભગવાન તે દ્વારા બ્રહ્મામૃત પ્રકટ કરે છે. ગોપાલ બાળકો તેમની કીર્તિનું ગાન ગાય છે. એ ભક્તિરસ છે. આ પ્રમાણે સર્વ રસયુક્ત ભગવાનનું દર્શન કરતાં છતાં, વારંવાર દર્શનની ઇચ્છાને સૂચન કરતી દૃષ્ટિઓ રાખીને સર્વ પ્રાણીઓ સ્થિર બની જાય છે; એમ આચાર્યચરણે વિવેચન કર્યું “क्वचिद्वेणून् वादयतः-કોઈ સમય વેણુ વગાડતા” એમ કહ્યું છે. અહિં છિદ્રોના ઘણા ભેદ છે. તેથી અહિં ‘वेणून्’ એમ બહુવચન છે. એટલે મસ્તકમાંથી શ્વાસરૂપે નીસરતા અનેક પ્રકારો જણાવ્યા. બાળલીલાના પ્રસંગમાં તેમ વત્સોનું પાલન કરવામાં બહુ પ્રકારે વેણુઓ સમય પ્રમાણે ભગવાન વગાડે છે. આથી કૃષ્ણ રહસ્ય નામના ઉપનિષદ્માં “रुद्रो येन कृतो वंशः-જે ભગવાને રુદ્રને વેણુરૂપ કર્યા છે.” એમ વેણુનું શિવરૂપ કહ્યું. સંમોહન તંત્રમાં “मुरली वेदरेचका મુરલી વેદને બહાર કાઢે છે,” એટલે તે વેદરૂપ છે. નાદ બ્રહ્મરૂપ છે. “सैव सः सा स एवास्ति वंशी तत्प्रेमरूपिणी-શ્રીરાધા એ જ શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીકૃષ્ણ એ જ રાધા, અને તે બન્નેના પ્રેમરૂપ બંસી-મુરલી છે, એમ સ્કં. પુ ભા. માહાત્મ્યમાં કહ્યું છે. આમ બંસીને અનેકરૂપે કહી, તેથી વિરોધ નથી. કેમકે, એના અનેક પ્રકારો સમય પ્રમાણે ભગવાને પ્રકટ કર્યા છે. એમ આચાર્ય ચરણોએ સપ્રમાણ વ્યવસ્થા કરી છે.

મુરલીધરપણાની પેઠે મોરમુકુટધરવાપણું પ્રભુનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

ગો. તા. ઉપનિષદ્માં “बर्हापोडाभिरामाय-મોરમુકુટ વડે સુંદર, ભાગવતમાં “बर्हापोडम० એમ શુકદેવજીના વચનમાં “नृत्यन्मयूरानुकरणम्०-નાચતા મોરનું અનુકરણ કરતો મુકુટ જેમણે ધારણ કર્યો છે. એમ શ્રીઆચાર્ય ચરણોએ વર્ણવ્યું છે. જેથી રસાત્મક પુરુષોત્તમનું વેણુધરપણાની મોરમુકુટ ધરવાપણું પણ મુખ્ય લક્ષણ છે. માટે જ “मयूरपिच्छच्छविशोभिताय-મોરપિચ્છની કાંતિથી શોભતાને” એમ કહ્યું. ભીષ્મે પણ વિષ્ણુ સહસ્રનામમાં “शिखण्डी-મોર પિચ્છધારી” એમ ભગવાનનું નામ આપ્યું છે.

વેણુનો અર્થ

ક્ષુદ્ર-તુચ્છ વિષયાનંદ અને અક્ષર બ્રહ્માનંદ એમ બન્ને આનંદ કરતાં અધિકમાં અધિક આનંદ પરમ પૂર્ણાનંદ વેણુથી જ મળે છે. तन्माधवो वेणुरणयन्-બલરામ વડે યુક્ત પોતાનો યશ

ગાનાર ગોપોથી વિંટાયેલા માધવ વેણુનાદ કરે છે.” અહિંસા લક્ષ્મીના સાથે ક્રીડા કરવાને પોતાના શબ્દ બ્રહ્મસ્વરૂપના સંવાદના અર્થને પ્રકટ કરતા ભગવાન, એમ જણાવ્યું. વેણુ શબ્દમાં ‘व+उ+अणु’ એમ ત્રણ શબ્દ છે. વ=એટલે બ્રહ્માનંદ અમૃત સ્વરૂપાનંદ ઉ=કામ-વિષયાનંદ એ બન્ને આનંદ જેનાથી અણુમાત્ર છે. બીજા બધા આનંદને ભૂલાવે તેવો વેણુનો આનંદ છે. એનો નાદ થતાં વિષયી જીવો અને મુક્ત જીવો પ્રભુના સમિપ આવે છે. આથી વેણુનાદ કરવાના સ્વભાવવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ છે.

અંશ-કલા-પૂર્ણાવતાર?

મત્સ્યાદિ અવતારો પુરુષોત્તમસ્વરૂપ હોવાથી માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ છે એમ કેમ કહો છો? એનું સમાધાન કરે છે:—“एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्-મત્સ્યાદિ અવતારો પુરુષોત્તમના અંશકલારૂપે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ભગવાન છે.” આ વચનથી શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ ભગવાન છે. બીજા મત્સ્ય-વારાહ-નૃસિંહ-વામન વિગેરે શ્રીકૃષ્ણની અંશકલાના અવતારો છે. જો કે, અંશકલા અવતારોમાં ધર્મીરૂપે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. કૃષ્ણ સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ શ્રી અંગની વિશેષતાને લીધે દૃશ્ય સ્વરૂપનું જ પૂર્ણ બ્રહ્મપણું છે. શ્રીમદાચાર્ય ચૂડામણિ બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં “यत्राऽसौ संस्थितः कृष्णः स्त्रिभिः शक्त्या समाहितः-શક્તિ સહિત ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપે સાક્ષાત પ્રભુ વિરાજે છે. શ્રી ભાગવતમાં પુરુષના અંશાવતારો કહીને ભૂભાર હરણ કરનાર રામકૃષ્ણનો પણ અવતાર કહે છે. પછી एते चांशकलाः पुसः०—બીજા અંશકલારૂપ હોઈ શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત ભગવાન છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે એટલે સર્વ અવતારોમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રથમ કહી ગયા તે રીતે તો સર્વ અવતારોની સમાનતા જણાય છે એમાં એક મુખ્ય અને બીજા ગૌણ, એવું નથી. વળી પરમાત્મા “निष्कलं निष्क्रियं० (શ્વે. ઉ. ૬-૧૯) એ શ્રુતિ પ્રમાણે તો આકાર રહિત છે. તેમાં એક અંશ અને બીજો અંશી, એવું કેમ કહેવાય? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે:—“सत्वमस्याः प्रिया मूर्तिः, विशुद्धसत्त्वं० શુદ્ધ તત્ત્વ એ એની પ્રિય મૂર્તિ છે. વિશુદ્ધ સત્ત્વ એ આપનું શાંત ધામ છે. આ બે વાક્યથી અપ્રાકૃત-અલૌકિક ભગવાનના સ્થાન ભૂત સત્ત્વનામે ભગવદ્‌ધર્મરૂપ કોઈ વસ્તુ છે. જેવા રૂપે ભગવાન કાર્ય કરવા ઇચ્છે તેવા તેવા રૂપે તેને પ્રકટ કરી, તેમાં પોતે આવેશ કરી, લોઢાના ગોળામાં અગ્નિની પેઠે તે તે કાર્ય કરે છે. જે જે અવતારમાં એ રીતે આવિર્ભાવ થયો હોય, તેને અંશ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં શરીરનું સત્ત્વપણું હોવાથી તેમાં આવિર્ભાવ પામેલું બ્રહ્મ જ છે. માટે એવા શરીર ધારીની અવતાર તરીકે ગણના થતાં તેમાં જ એક અંશનું અંશત્વ હોવાથી તે અંશ કહેવાય છે. પણ આધારના ભજનની અપેક્ષા વિના પોતે જ સાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મ ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે પ્રકટ થાય, તે સ્વયં પૂર્ણ ભગવાન જ કહેવાય છે. એ જ તેમની સર્વ શ્રેષ્ઠતા છે.

સર્વ તરફ હાથ-પગ-મુખવાળું અપ્રાકૃત-સ્વરૂપ છે, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવવા બાલ ભાવથી આવિર્ભાવ પામી જુદી જુદી લીલાઓ કરે છે. તેથી જેવી જેવી લીલા કરવાની હોય તેવું બાલ્ય-પૌગંડ-વગેરે અવસ્થાવાળું તે તે રૂપ નિત્ય જ છે. આમ સમજવામાં ભગવાનના સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપમાં વિરોધ આવે છે. એમ ન કહેવું. કારણ કે, સત્ત્વપણુ ભગવાનનો જ ધર્મ કહેવાય, તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જ છે. જેથી એમાં વિરોધ છે જ નહિ. મંત્ર કે તંત્ર વિગેરેથી આવેશ થતાં જે રૂપો પ્રકટ થાય, તે તો વિભૂતિરૂપ છે. આ પ્રમાણે

(૩-૨-૨૮) ભક્તિહંસ ગ્રંથમાં વિવેચન કર્યું છે. "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्" એ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે પ્રકાશના આશ્રય રૂપ સૂર્યાદિ ગ્રહો પ્રકાશથી જુદા નથી, તેમ ભગવાનનો આશ્રય કરનારા ધર્મ ભગવાનથી જુદા નથી, પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. હીન અધિકારીઓને તે તે ફલનું દાન કરવા ઐશ્વર્ય વિગેરે રૂપે ત્યાં ત્યાં પણ તે જ તત્ત્વ રહ્યું છે.

શંકા—[illegible] શુદ્ધબ્રહ્મનું અનેકપણું તમે જ કહ્યું માટે મત્સ્યાદિ સ્વરૂપોમાં અધિષ્ઠાનપણે સત્ત્વસ્વરૂપજ રહેલું છે. એમ કહેવું ઠીક નથી. એમ ન કહેતાં બ્રહ્મનો નિરાકાર સ્વભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટે સત્ત્વના અધિષ્ઠાનથી પ્રાકટ્ય કહેવું સર્વથા અયોગ્ય છે, આ સંદેહ દૂર કરે છેઃ— સત્ત્વનું અધિષ્ઠાન પ્રમાણ સિદ્ધ હોઈ, તેને દૂર કરાય નહિ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,—यदेकमव्ययव्यक्तमनन्तरूपम्—જે એક અવ્યક્ત અને અનન્ત રૂપવાળું બ્રહ્મ છે. શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય ભક્તિના નિમિત્તથી થયું છે. તે અનેક પ્રકારથી થાય. જેથી તે તે ભક્તિને અનુકૂલ તેવું તેવુ પ્રાકટ્ય ભગવાન કરે છે. સર્ગલીલાના કાર્યમાં અધિકાર પામેલા ભક્તો બીજામાં આસક્ત હોય છે. તેમનો સ્નેહ ઉપાધિને લીધે ગૂઢ રહેલો હોવાથી, તેમને સારૂં મત્સ્યાદિરૂપો પણ તેવો ભાવ પ્રકટ કરે છે. પરંતુ જેઓ કેવળ ભગવાનના સ્વરૂપમાંજ આસક્ત હોય છે. તેમને સારૂં ઉપાધિના અંતરાય વિના પોતે જ પ્રકટ થાય છે. આથી પ્રભુના નિરાકારપણાની શંકાજ શાંત થાય છે. જેમ ઉપાધિયુક્ત સ્નેહ કરનારાઓ માટે મત્સ્યાદિરૂપોનું પ્રાકટ્ય પ્રમાણ સિદ્ધ છે. તેમ નિરુપધિ શુદ્ધ સ્નેહ કરનારાઓને સારૂં વ્રજપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું પ્રાકટ્ય પણ પ્રમાણ સિદ્ધ જ છે. ઉપાધથી રહિત શુદ્ધ સ્નેહ કરનારાઓનાં વિષયમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. મત્સ્ય વિગેરે રૂપો ઉપાધિયુક્ત સ્નેહ કરનારાઓ માટે જ પ્રકટ કરેલા હોવાથી તે તેવા પ્રકારનાં એટલે સત્ત્વાધિષ્ઠાન યુક્ત છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. અહિં ગુણભેદનું પ્રયોજન નથી. તેથી સર્વ વેદાંતનો મુખ્ય વિષય પર બ્રહ્મ—શ્રીકૃષ્ણ જ છે. એમ નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે. એમ આ પ્રમાણે પૂર્ણબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું મુરલીધરપણું મુખ્ય લક્ષણ છે.

દર્શન ચોથું સમાપ્ત.

દર્શન પાંચમું.

(ભગવાન ગોપીજનવલ્લભ છે)

ગોપીજન—પ્રાણનાથ! ગોકુલેશ રમાપતિ!
વેણુગોપાલ! ગોવિંદ! મને રક્ષો કૃપાનિધિ ॥૧॥

ભગવાનનું શ્રીગોપીજનવલ્લભપણું સહજ છે કે આગંતુક છે? આ પ્રશ્નમાં પહેલાં આગન્તુક ગણીએ તો વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેલી શ્રુતિઓએ મૂલરૂપનાં દર્શનની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાન નિત્ય લીલામય પોતાના સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય કર્યું તે ન કર્યું હોત? પણ પૂર્વ સિદ્ધ ગોપિકાઓનાં સંબંધને જાણીને જ પોતે પુરુષોત્તમની લીલાને યોગ્ય ગોપીપણાની પ્રાર્થના કરી. એટલે ભગવાનની કૃપાથી સારસ્વત કલ્પમાં શ્રીભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીની રીતે નિત્યલીલામાં તેમનો પ્રવેશ થયો છે. એમ બૃહદ્વામન પુરાણમાં બ્રહ્મનાં વચનથી નિશ્ચય થાય છે. ભગવાનની લીલા નિત્ય છે. એમ પ્રથમ દર્શનમાં પ્રમાણ તથા ઉદાહરણો આપીને નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ભગવાનનું ગોપીજન-

વલ્લભપણા રૂપ લક્ષણુ સહજ છે. ગો. તા. ઉ. માં "कृष्णो वै परमं दैवतम्—શ્રીકૃષ્ણુ જ પરમ દૈવત છે. ગોવિંદપ્રભુથી મૃત્યુ ભય પામે છે. ગોપીજનવલ્લભના જ્ઞાનથી એ સર્વ જાણી શકાય છે. શ્રીગોપીજનવલ્લભ જ ભુવનોને ધારણુ કરે છે." વિગેરે વચનોથી ભગવાનનું સ્વાભાવિક ગોપીજનવલ્લભપણું સિદ્ધ થાય છે. "एवं शशांकांशुभिराजिता निशा०—આ ફલ પ્રકરણના શ્લોકના સુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કેઃ—શશાંક–ચંદ્રમાનાં કિરણોથી [illegible]ભાયમાન રાત્રિ, તે રાત્રિઓમાં ભગવાને રમણુ કર્યું. આ પ્રકાર તો નિરંતર લીલારૂપ જ છે. એ સંબંધમાં કોઈના ક્યાંયે વિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે રમણ કરવાનું શું કારણ ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—કે તે ભગવાન **સત્યકામ**–સત્ય છે, **કામ** જેમનો એવા છે. એવાં જ **સત્ય**–કામા ગોપીજનો **સહિત** તે **સત્યકામ છે. તેમની તે પ્રમાણે પ્રાર્થના** કરી, એટલે ક્રીડામાં ભગવાને સત્ય જ કામ સ્થાપન કર્યો. એ **કામ ક્ષીણુ નથી તેમ અસદ્** વિષયની વાસનાવાળો પણ નથી થયો. **સર્વ** રીતે શરણુ આવેલાં નિત્ય સંબંધવાળાં પોતાની **સાથે** અંતરથી વિલાસ પામેલાં, **સર્વ** પ્રકારે **પ્રેમમાં આસક્ત,** ગોપીજનોના સંબંધમાં લેશ પણુ શંકાને સ્થાન નથી. આગળ મર્યાદાભંગ જોવામાં આવે છે. તે રસનું પોષણુ કરવા પુરતું **જ** છે. શ્રીગોપીજનો એ પ્રકારનાં છે. પ્રભુની લાલસા રાખનારાં **અને** નિત્ય સંબંધવાળાં, એ એમાં શ્રીસ્વામિનીજી વિગેરે જે ગોપી છે, **તેમનો** ભગવત્સંબંધ અનાદિ–અનંત–સિદ્ધ જ છે. એટલે તે નિત્ય જ છે. લાલસાવાળા ગોપીજનનો સંબંધ કહેવાતો આદિ હોવા છતાં પણુ અંત વિનાનો–અનંત છે. "ये त्यक्तलोकधर्मार्थाश्च, तल्लिप्सूश्च सदा कृष्णः, ध्रुवासो अस्य०—જે મારે માટે લોક ધર્મોને ત્યાગ કરનારાં છે, તેઓને હું ધારણુ કરું છું, પ્રભુમાં લાલસા રાખનારાં નિત્ય પ્રેમાનંદ સ્વરૂપ ગોપિકાઓનો પ્રભુએ પોતાનાં નિત્ય એવા નિજજનોમાં **સમાવેશ** કર્યો. એ **સર્વ** નિત્ય હોવા છતાં અયોગ્ય જનોની દૃષ્ટિમાં નિત્ય દેખાતાં નથી, એ પ્રભુની સ્તુતિ કરનારા ભગવદીયો નિત્ય છે." વિગેરે ભાગવત મહાત્મ્ય **અને** શ્રુતિના વચનોથી લાલસા રાખનારા ભક્તોનો પણુ નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થાય છે. એટલે તે નિત્ય હોવાથી **અનંત** છે. "अहो यूयंस्म पूर्णार्था: (૧૦–૨૩), वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणाम् (૬૩), आसामहं चरणरेणुजुषाम् (૬૧), તમે ભગવાન વાસુદેવમાં **મન અર્પણુ કર્યું છે તેથી આપ સર્વ** ગોપીજન લોકપૂજ્ય અને પૂર્ણુ **અર્થ**વાળા થયા છો. નંદરાયજીના વ્રજમાં **વસતી સ્ત્રીઓનાં** ચરણુરેણુઓને હું વંદન કરું છું; વૃંદાવનના તૃણુલતા–**ઔષધિઓમાં** કોઈપણુરૂપે **પ્રકટ થઈ શ્રીગોપાંગનાચરણોની** રજને સેવનાર થાઉં." વિગેરે ઉદ્ધવજીના વચનોથી ભગવાનની પ્રિયાઓ–ધન્ય ગોપીજનો રમા–લક્ષ્મીની પેઠે ભગવત્સ્વરૂપના આનંદથી પૂર્ણુ છે. તેથી તેઓ ભગવત્સમાન જ છે. પ્રાકૃત નથી. લૌકિકે નથી, એટલા માટે "स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैः (૧૦–૩૩–૨) આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાંઃ—એ જીવો છે અને ભગવાન આનંદમય છે. એમની પરસ્પર **સમાનતા** નથી, તો રસોત્પત્તિ કેમ થાય ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે, તે સર્વ વ્રજાંગનાઓ ભગવત્સમાન જ હોઈ સર્વ રીતે કૃપાપાત્ર થયાં છે. આથી ગોપીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણુ જ સેવ્ય છે. ફલદાન કરનાર છે. ભા. માહાત્મ્યમાં "यत्र भागवतं पद्यं,—જ્યાં ભાગવતનો એક શ્લોક અર્ધ શ્લોકનો જ પાઠ કરવામાં આવે ત્યાં પણુ ગોપીજન સહિત ભગવાન વ્રજપતિ વિરાજે છે, એમ કહ્યું. ગોપીપતિના પ્રેમમાર્ગને પ્રવર્તાવનાર શ્રીમદાચાર્યચરણુ પણુ શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે. તેથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથપ્રભુએ "શ્રીવલ્લભ" નામ ગાયું છે. "याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् (૧૦–૩૩–૩૭) જે ભગવાનની લીલાઓને સાંભળી મનુષ્ય ભગવત્પરાયણુ થાય છે. એમ કહી શ્રીશુકદેવજી પણુ

ગોપીપતિની ભક્તિ પ્રવર્તાવે છે. આ પ્રમાણે પુષ્ટિભક્તોનો આશય સફલ જ છે. ગોપીપતિની લીલાઓનું ધ્યાન કરનારા કીર્તન કરનારા અને સાંભળનારા ગોપીપતિની કૃપાથી ગોપીરૂપ પામીને નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. “स्त्रियो वा पुरुषा वापि—સ્ત્રીઓ કે પુરુષો સ્વામિભાવથી ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરે તેઓ ગોપિકાઓની ગતિ પામે છે, એમાં સંદેહ નથી.” એમ બૃહદ્વામન પુરાણમાં બ્રહ્માના વચનથી સર્વાત્મભાવ વડે જે ભગવાનનું ભજન કરે તેનો ભગવાન અવશ્ય અંગીકાર કરે છે. અમારા કરેલા “**ભગવન્નામ દર્પણ**” ગ્રંથમાં ભગવલ્લીલાની પ્રાપ્તિમાં કીર્તન મુખ્ય સાધન છે. એમ અનેક ઉદાહરણથી નિરૂપણ કર્યું છે. એટલે આગળ વધુ વિવેચન કરતાં અહિ જ વિરમીએ છીએ.

સર્વાત્મભાવવાળાં ગોપિકાઓને નિત્ય દેવોને પણ દુર્લભ રાસલીલારૂપ સ્વરૂપાત્મક પૂર્ણાનંદનું દાન ભગવાન કરે છે. બીજાંને તેમ નથી. “नायं श्रियोंग उ नितान्तरतेः प्रसादः (૧૦–૪૭–૬૦) નિરંતર અત્યંત પ્રીતિ કરતાં લક્ષ્મીને આ પ્રસાદ–આનંદ ન મળ્યો, કમલની સુગંધિથી દેદીપ્યમાન સ્વર્ગની દેવીઓને પણ આ આનંદ ન મળ્યો, તો બીજી સ્ત્રીઓને કયાંથી જ મળે, (૬૩) રાસોત્સવમાં શ્રીકૃષ્ણના ભુજદંડથી કંઠગ્રહણ કરતાં પોતાના આશિષો–મનોરથોને પૂર્ણ કરતા વ્રજાંગનાઓને તેવો પૂર્ણ આનંદ મળ્યો છે (૬૨) જે ગોપીજન લક્ષ્મીએ સેવેલા, બ્રહ્માદિક દેવો અને પૂર્ણકામ યોગેશ્વરોએ પૂજેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણારવિંદને રાસમંડળમાં પોતાના સ્તનોપર સ્થાપીને, ભેટીને, પોતાના હૃદયમાં રહેલા કામતાપને દૂર કરતાં હતાં (૫૯) વ્યભિચાર દોષથી દુષ્ટ વનચરી આ સ્ત્રીઓ કયાં ? અને પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તેમને આ પ્રકટ થયેલા ભાવો કયાં ? અજ્ઞાન હોય તો પણ પોતાને અનુસરનાર ભક્તનું સર્વસમર્થ ભગવાન્ યોગ્ય ઔષધિનો રાજા અમૃત જેમ પાન કરનારનું પરમશ્રેય કરે છે તેમ પ્રભુ પણ પરમશ્રેય કલ્યાણ કરે છે. પૃથ્વીમાં ગોપાંગનાઓજ શરીરધારી છે કે જેમણે સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાંજ પોતાના ભાવો અત્યંત રૂઢ કર્યા છે “गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तम् (૩૩–૧૫), ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः (૨૯–૪૩–૪૬) एवं परिष्वङ्गकराभिमर्श० (૩૩–૧૭), ગોપીજનો લક્ષ્મીને–પ્રિયતમ એવા અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણને પામી બે હાથે કંઠને ગ્રહણ કરીને ગાન કરતાં વિહાર કરવા લાગ્યાં. પ્રિયનાં દર્શન પ્રસન્ન મુખવાળાં, એકત્ર મળેલાં ગોપીજન ઉદાર ચરિત્રવાળાં ઉદાર હાસ્ય થતાં દંતરૂપ કુંદપુષ્પોમાંથી કિરણો જેમને ચમકી રહ્યા છે એવા અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણ નક્ષત્રોથી વિંટાયેલા ચંદ્રમાની પેઠે વિશેષ શોભવા લાગ્યા. આ પ્રકારે આલિંગન–હસ્તસ્પર્શ–સ્નેહદષ્ટિ–ઉદાર વિલાસ અને હાસ્યથી રમાપતિ ભગવાન વ્રજરમણીઓ સંગે, જેમ બાળક દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇને રમે, તેમ રમણ કરે છે. આ શુકદેવજીનાં વચનોથી તથા “द्वात्रिंशेन्तर्गोपिका नाम्० (શ્રી. સુ. પૃ. ૧૭૯) બત્રીસમાં અધ્યાયમાં ગોપિકાઓના અંતરમાં ભગવાન શ્રીહરિએ પોતાનો આનંદ પૂર્યો. જેથી જ ભગવાન પૂર્ણાનંદ કહેવાય છે. અંતરમાં પ્રવેશેલા પ્રભુ મુખ–વાણી દ્વારા બહાર પ્રકટ થઈ, કાન–શ્રવણદ્વારા ફરીથી પ્રવેશ કરે, ત્યારે સ્થિર થાય છે. એમ શ્રીઆચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીગોપીજનવલ્લભ–પણું મુખ્ય લક્ષણ છે.

જીવ માત્રના ભર્ત્તા–પતિ ભગવાન જ છે. તેમાંયે સ્ત્રીઓના સ્વામી તો પોતે જ છે. વળી તે સ્ત્રીઓ અન્ય સંબંધવાળી હોવાથી પણ દોષયુક્ત છે આથી તે સ્ત્રીઓના પોતે પતિ થાય એ ઘણું જ વિલક્ષણ છે. તે સ્ત્રીઓ મહાપુરૂષો કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ છે. નારદ વિગેરે ભકતો ભગવાનમાં ભાવવાળા છે, તો પણ જે ભાવ સ્ત્રીઓમાં છે, તે તેમાં નથી, એટલુંજ નહિ

પરંતુ વ્યભિચારાદિ સર્વ દોષ રહિત શ્રીલક્ષ્મીમાં પણ તે ભાવ નથી. ઉદ્ધવજી આ પોતાનો અનુભવજ કહે છે. બીજાને આવો ભાવ સાંભળવામાં જ ન આવે, તો હોય જ ક્યાંથી ? માટે ભાવભરેલાં ગોપિકાઓ સર્વોત્તમ છે. “ बर्हापीडम्–એ શ્લોકમાં ગોપિકાઓના ભાવરૂપ ભગવાન તેમને કરોડો કામદેવ કરતાં સુંદર સ્વરૂપ કરી તેમનાં ઉપભોગ સારૂં પ્રકટ થયા. શ્રીકૃષ્ણ શબ્દનું એજ તાત્પર્ય છે. ” એમ શ્રીઆચાર્યચરણે વિવેચન કર્યું. જો કે બ્રહ્માદિ દેવોમાં ભાવ છે, તો પણ પહેલાં કહ્યા, તેવા શ્રીકૃષ્ણમાં તેવો ભાવ ક્યાં છે ? ભગવાન બ્રહ્માદિક દેવો માટે ગોપીજનની પેઠે તેમના ઉપભોગ સારૂં પ્રકટ થયા નથી. એજ અહિંઆં વિલક્ષણપણું છે. અહિં કૃષ્ણનું સ્વરૂપ અનુભવથી સમજાય તેવું છે. એટલે તે લોક અને વેદમાં અપ્રસિદ્ધ છે. અપ્રાકૃત–અલૌકિક છે. આત્મા તો સર્વને પ્રિય હોય છે, કારણકે, આત્માને લીધે જ સર્વપ્રિય થાય છે. અહિં તો તેથી પણ વિલક્ષણ છે. કે પોતાના આત્મા કરતાં પ્રભુ તેમને અતિપ્રય છે, એવા પ્રિયતમ પરમાત્મા પર આ તેમનો ભાવ છે. તેમને આત્મા માટે ભગવાન પ્રિય છે, એમ નહિ. પણ ભગવાનને અર્થે આત્મા પ્રિય છે. ભગવાન નિયામક–સ્વામી, પોતાના આત્માનું હિત કરનાર છે. એમ માની બ્રહ્માદિ દેવોને પ્રિય થાય છે. ગોપિકાઓને તેમ નથી. તેમને તો ભગવાનને માટેજ પોતાનો આત્મા છે. અને તેથી તે પ્રિય છે. આવો તેમનો રૂઢ ભાવ છે. તે સહજ છે, લોક વેદ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી–લોકવેદાતીત તેમનો ભાવ છે. બીજાઓમાં આવા ભાવનો અભાવ છે. એટલે છેજ નહિ. એટલે શ્રીવ્રજાંગનાઓનો ભાવ પ્રમાણ–પ્રમેય સાધન અને ફલથી પણ સર્વોત્તમ છે.

શંકા—ભગવાન્ ઈશ્વર છે એવું ગોપિકાને જ્ઞાન નથી, તો આવો ભાવ લૌકિક જ કહેવાય, તેને અધમજ કહેવો જોઇએ, તો બ્રહ્માદિકથી ઉત્તમ તો ક્યાંથી જ કહેવાય ? આમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છેઃ—અહિંઆં ફલની અધિકતા નથી. આવું ગોપીજનમાં જ બન્યું છે. બીજે નહિ. આ ઈશ્વર છે એમ જ્ઞાની શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા જાણી સેવનાર ભક્તને શું ભગવાન શ્રેય કરે છે ? અર્થાત્ નથી જ કરતા. તેમને તો પ્રભુના જ્ઞાનથી–વચનથી–ભક્તિ વિગેરે ભગવદ્ધર્મોવડે જ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. સ્વયં ભગવાન્ સાક્ષાત્ પધારીને પ્રમેયબલથી કંઈ શ્રેય કરતા નથી ? કોઈ સમય અત્યંત ભક્તિથી ગજેન્દ્રની પેઠે પુરુષાર્થનું દાન કરે. તો પણ ઔષધનો રાજા–અમૃતની પેઠે શું શ્રેય કરી શકે ? ન જ કરે, एका तदंघ्रिकमलम्-(૩૨–) સારી રીતે તપી રહેલાં એક ગોપીજને ભગવાનનાં ચરણકમલને સ્તનોપરે સ્થાપન કર્યો. એ રીતે વિરહાગ્નિનો સંતાપ અને હૃદયમાં રહેલા કામરોગને શાંત કરવા ભગવાનના એકેએક અંગને હૃદયાદિસ્થાનોમાં સ્થાપન કરે છે. એવું બ્રહ્માદિદેવોને સંભવતું નથી. કારણકે તેઓ ઈશ્વરથી નિરંતર ભય પામે છે. શ્રીગોપીજનોમાં આવું સર્વ થતાં છતાં ભગવાનનું સ્વાતંત્ર્ય કે મુખ્યતા નથી. પરંતુ ગોપિકાઓજ સ્વતંત્ર અને મુખ્યપ્રધાનરૂપે છે. જેજેમ ઔષધિનો તાપ રોગ દૂર કરવા પુરતોજ ઉપયોગ છે, તેની મુખ્યતા નથી. મુખ્યતા પુરુષની છે. જેમ રોગ દૂર થયા પછી ઔષધ પોષક અને રસયુક્ત હોય તો યથેચ્છ ભોગ સિદ્ધ થાય, તેમ વિરહતાપ શાંત થયા પછી ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ થાય, એમ જણાવવા અહિં **અગદરાજ**પદમાં **રાજ**શબ્દ મુકેલો છે. અથવા સાક્ષાત્ શ્રેય–કલ્યાણ જે ગોપીજનોનું કર્યું, તેવું શું બીજાનું કરે છે શું ? અર્થાત્ નથીજ કરતા, એમ પદની યોજના કરવી. બીજા રાગમાત્રને–સર્વસ્નેહને ભૂલાવી દે તેવો આ રસ છે. સાક્ષાત્–પ્રત્યક્ષ શ્રેયરૂપ–કલ્યાણમય છે. બીજાને આવા રસનું દાન કર્યું જ નથી. જ્ઞાની–વિદ્વાન્ મનુષ્યનું શ્રેય ભગવાન કરે છે, એ ખરું પણ પોતાને ભજનાર હોય તોજ શ્રેય કરે છે. “विरचितचाटुवचनम्–મીઠાં મીઠાં વચન

બોલતા અનુકૂળ કૃષ્ણને હે રાધે! તું અનુસાર." એમ ગીતગોવિંદના વચન પ્રમાણે ભગવદ્ભજન પછી પોતાનું ભજન થાય છે, એટલે પ્રભુ અનુકૂલ થઈને પોતાને અનુસરે છે. તેવું બ્રહ્માદિ દેવોને ફલ નથી. અથવા આ સર્વ પદોમાં કાકૂક્તિ જાણવી કે, શું જ્ઞાની મનુષ્યનું શ્રેય ઈશ્વર કરે છે? અર્થાત્ નથી કરતા–એટલે કરવુ, ન કરવુ, અને વિરુદ્ધ કરવું એ સર્વમાં સમર્થ જ ઈશ્વર છે, છે, બ્રહ્માદિ દેવોમાં આ પ્રમાણે સ્વરૂપ પ્રકટ કરી ફલ આપતા નથી. આ ગોપીજનમાં તો પોતાનું પૂર્ણકામપણું આત્મારામપણું વિગેરે સ્વરૂપ અને સ્વકીય ધર્મથી વિરુદ્ધ ફલનું દાન કરે છે. બ્રહ્માદિકોમાં વાણીની મર્યાદાથી વિરુદ્ધ પણ પ્રભુ આચરતા નથી. માટે પોતાને ભજનાર જ્ઞાનીનું શું શ્રેય કરે છે? એમ પહેલાંની પેઠે કાકૂક્તિ છે. બીજાનું જે શ્રેય કરે છે તે શું જ્ઞાનીને કરે છે? નહિ જ. પરંતુ અવિદ્વાન્ અજ્ઞાનીને તેના જ્ઞાનને અનુસરી શ્રેય કરે છે. પ્રભુનું સ્વરૂપ આનંદમય છે. તે આનંદ અનુભવથી જાણી શકાય છે. વાણી કે નેત્રથી તે સમજાતો નથી. બ્રહ્માદિપુરુષરૂપે હોવાથી તેમને આનંદનું દાન નથી. તેમને ભગવાનને વિષે તેવી ભાવનાથી. એટલે સાક્ષાત અનુભવ નથી. એ એમનું અજ્ઞાનપણું છે. માટે તેમને ગોપીજનની પેઠે શ્રેય–કલ્યાણ–સર્વોત્તમ ફલ આપ્યું નથી. અને શ્રીગોપીજનોને તે ફલ મલ્યું છે. એ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. શ્રેયનો વિસ્તાર એટલે એક તેમાં જ ચિત્ત પરોવવું, તેને જ માટે સર્વ પ્રયત્ન કરવો. પ્રભુએ ગોપિકાઓ માટે તેવો જ યત્ન કર્યો છે, "त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जोवनम्–તું જ મારૂં તુજ મારૂ જીવન તું જ મારા સંસારસાગરનું રત્ન, તું જ અનુકૂલ થાય તેવો મારો નિરન્તર પ્રયત્ન છે, એ ગીતગોવિંદના ગીતથી ભગવાને જ વ્રજભક્તોને ભજ્યાં છે. એવું ધન્ય કોણ હોય? કોઈ જ નહિ. પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માદિ દેવો અને સતત સહવાસવાળાં શ્રીલક્ષ્મી પણ ધન્ય નહિ. બ્રહ્માદિ દેવો સાથે ભગવાન્ એકાસને વિરાજતા નથી. એક શયનમાં શયન કરતા નથી. પ્રભુનું દર્શન પણ તેઓને દુર્લભ છે. શ્રીગોપીજનોને તો હૃદયરોગ દૂર કરવા ઔષધનો રાજા–અમૃતની પેઠે સર્વ રીતે પ્રભુ ઉપયોગી–અનુકૂળ થયા છે. માટે તેમનામાં અને બ્રહ્માદિદેવોમાં બહુ જ અસમાનતા છે–ફરક છે. અત્યંત રતિપ્રીતિ જેમાં છે એવાં શ્રીલક્ષ્મીજી છે. તેમને પ્રભુ નિરંતર પ્રીતિનું દાન કરે છે, છતાં આ'વો પ્રસાદ–આનંદ તેમને પણ આપ્યો નથી. પોતે ઇન્દ્ર તથા ઉપેંદ્રના ભાવવાળા હોવા છતાં, અને રમણીઓનાં સંગમાં રમણ કરવા છતાં, સ્વર્ગની દેવાંગનાઓને પણ આ પ્રસાદ–આનંદ આપ્યો નથી. કમલના સુગંધ જેવી સુંદર સુગંધિયુક્ત કાંતિ જેમની છે કે, જેમાં કમલનો ભ્રમ થઈ જાય. તેવી સુંદર દેવીઓને આ'વો આનંદ આપવો સંભવે, કારણ કે, ભગવાન્ કમલપ્રિય છે. કમલના સમૂહમાં જેમનું પૂજન થતું હોય. તેમ કોઇ સમય તેઓમાં સ્થિતિ કરે છે. આમ છતાં તેમને–દેવાંગનાઓને આ આનંદ મેળવવામાં અધિકાર નથી. તે તે અવતારોમાં બીજાનો સંબંધ થાય પણ આ પ્રસાદ તો તેમને કયાંથી જ મળે? અર્થાત્ ન જ મળે.

આ'વો પ્રસાદ કયો? એનું શું સ્વરૂપ કહેવાય? એવો સંદેહ થાય તો દૂર કરે છે:—એ પ્રસાદ એજ છે કે, ભગવાને કંઠને ગ્રહણ કરી જેમની આશાઓ–(મનોરથો) સફલ કરી છે. કોઈ સમય અનેક રૂપો કરી ભગવાન્ રમણ માટે રસાવિષ્ટ થાય છે. તેમાં યે ગોપસ્ત્રીઓ સાથે–દહિં વેચવા ખુલ્લી રીતે ફરનારીઓ સાથે પ્રભુનો પ્રસંગ જ કયાંથી થાય! મહાન્ દેવો યોગીઓ ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરે ત્યારે ભગવાન્ મહાન્ કાર્ય હોય તોજ એકરૂપ ધારણ કરે. પરંતુ ગોપીજનને માટે અનેક રૂપધરી સર્વોત્તમ આનંદ આપ્યો. અનેક પ્રકારના રસને પ્રકટ કરીને આનંદ આપ્યો. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગોપીજન જેવાં કોઈ સ્ત્રીઓ જ નથી, અને આ'વો

કોઇ પ્રસાદ-આનંદ જ નથી. માટે "आसामहो चरणरेणुजुषाम्—એમ કહીને ઉદ્ધવજી તૃણ-લતા-અને ઔષધિઓની પેઠે તેમનાં ચરણરજની સેવનાની ભાવના પ્રકટ કરે છે. અહો!! હું એમનો દાસનો પણ દાસ થવાને યોગ્ય નથી. જે તેમનાં ચરણરજને વાંછે છે. તે જ તદીય-તાદૃશી કહેવાય છે-યોગ્ય થાય છે. વૃન્દાવન અત્યંત શ્રેષ્ઠપણું આપનાર અને ભક્તિ પ્રકટ કરનાર છે અહિં જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ કે શ્રેષ્ઠતા નથી. કેવળ ભગવાનના ભક્તોનાં ચરણરજનું જ સર્વોત્તમપણું છે. જે ચરણારવિંદ સર્વને પૂજ્ય-આરાધના કરવા યોગ્ય છે. તે તેમનાં સંતાપને દૂર કરવામાં યોજાયું. તાપમાં પૂજ્યને ઉષ્ણતા લાગે પૂજ્યનો સ્પર્શ પણ ન થવો જોઇએ, છતાં અહિં તો અંગ ઉપર ધરે છે. વિશેષ તો આ છે કે, લક્ષ્મી જેનું પૂજન કરે છે. જે લક્ષ્મી સર્વ રીતે સર્વને ફલરૂપ છે. તે અહિં પોતાનું ઇચ્છિત મેળવવા જેને પૂજે છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રભુનો વિનિયોગ કરવાને લક્ષ્મી શક્તિમાન નથી. વળી બ્રહ્માદિકો-પૂર્ણકામ યોગેશ્વરો અને સિદ્ધો કે, જે સર્વ જ કરવાને શક્તિમાન છે, સર્વ પુરુષાર્થને પામ્યા છે-સર્વ સાધનોને પોતાને આધીન કરનારા છે-તેઓ પણ ઉત્તમ ફળ મેળવવા જેનું પૂજન કરે છે. પૂજન બહારની અવસ્થામાં થાય છે. આતો આત્મામાં હૃદયમાં તેનું ધ્યાન કરી પછી બહાર પૂજન કરે છે, તેવું આ ચરણારવિંદ છે. તે પણ ફલરૂપ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણનું. સર્વસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ, સ્વતંત્ર ફળ આપનારૂં, સ્વતંત્ર ભકિતમાર્ગને પ્રવર્તાવનારૂં, સર્વસમર્થ ભગવાનનું સ્વતઃસંબધથી પણ શ્રેષ્ઠ, રાસક્રીડામાં રતિશ્રમ દૂર કરવા વીજણાના વાયુની પેઠે-ચંદનની પેઠે જે ચરણને માની રહ્યાં છે એવા ચરણકમલને ગોપિકાઓ સ્તનો ઉપર સ્થાપન કરીને તાપને ત્યાગ કરે છે. ધૈર્યથી અથવા ઉદ્ધતાઇને લીધે આ અયોગ્ય કર્યું છે, એમ નથી. ભગવાને પોતે જ તેમના વક્ષઃસ્થલ પર પોતાના ચરણને પધરાવે છે. ભગવાન તેમને અત્યંત આધીન છે. માટે ગોપીજનના સંતાપને એકદમ શાંત કરવા પોતાના ચરણને ત્વરાથી તેમનાં સ્તન પર સ્થાપન કર્યું. પછી તેમને આલિંગન આપી પોતાને વશ બનાવી ગોપિકાઓએ તાપને દૂર કર્યો. **એટલા માટે જ શ્રીગોપીજન પ્રમેયબળથી-પ્રમાણબળથી સર્વથી ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ છે.** (૬૪) તેવાં વ્રજલલનાઓને નમસ્કાર કરવાનો પણ અમારી યોગ્યતા નથી. પરંતુ નંદરાયજીના વ્રજની વનિતાઓના ચરણરેણુઓને જ વારંવાર વંદન કરૂં છું. એમનાં ચરણરેણુઓની યોગ્યતા પણ અમારામાં નથી. એવા સર્વથી શ્રેષ્ઠ મહાન ચરણરેણુ ફળરૂપ છે. માટે તેમને વંદન હો.

વ્રજાંગનાઓની ચરણ જ આવી ઉત્તમ કેમ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. आसां हरिकथोद्गीतं—જેમનું ગાવામાં આવતું હરિકથાનું ગાન-એટલે હરિકથાની ઇચ્છાથી-અથવા હરિકથાથી ઉચ્ચ સ્વરે ગવાતું જેમના સંબંધવાળું ગીત ત્રણે ભુવનને પવિત્ર કરે છે ગીતમાત્રથી જ પવિત્ર કરે છે. ગંગા કરતાં પણ સર્વોત્તમ છે. એમાં ગુણોનું સાધન કે બાધ કંઇપણ નથી. એમ જણાવવા ત્રણે ભુવન એમ કહે છે. આ પ્રમાણે આચાર્યચરણોએ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હોવાથી રાસલીલાને પ્રકટ કરતું ગોપીજનવલ્લભપણારૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રભુ-પર બ્રહ્મના ભક્તોએ અત્યંત સેવનીય-સેવવા યોગ્ય છે, એમ સુંદર રીતે સિદ્ધ થયું.

પાંચમું દર્શન-સમાપ્ત.

* * *

દર્શન ૬ ઠું

(ભગવાન નિ:સાધનજનનો ઉદ્ધાર કરનાર છે.)

નિ:સાધન ફલાત્મા હે! ગોકુલેશ રમાયતે !
નંદપુત્ર! મહાયોગિન્! પુરુષેશ નમું તને ॥ ૧ ॥

નિ:સાધનજનના ઉદ્ધારક ભગવાન છે. એ એમનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ સંબંધમાં શ્રુતિ અને ભાગવતનાં વચન પ્રમાણ છે. બન્ને પ્રમાણોથી આ લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. (ઉપનિષદ્ ૩-૨-૩) नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः—આ પ્રવચન કરવાથી નથી મળતો, બુદ્ધિથી અથવા બહુ શ્રવણ કરવાથી નથી મળતો. એ જેને વરે અંગીકાર કરે-પ્રભુ જેનો સ્વીકાર કરે તેને જ મળે છે. તેમ “ केवलेन हि भावेन०—કેવળ ભાવથી જ ગોપીજન-ગાયો-પશુ-પક્ષીઓ બીજા મૂઢ બુદ્ધિના લોકો-નાગો અને સિદ્ધો-મને સત્વર પામ્યા છે. તથા જે યોગથી-સાંખ્યથી, દાન-વ્રત-તપ અને યજ્ઞથી તથા વ્યાખ્યાન સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસથી યત્ન કરતાં છતાં મને પામતો નથી. આ પ્રમાણે અનુક્રમે શ્રુતિ તથા ભાગવત-ભગવદ્વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે, ભગવાન નિ:સાધનજનનો ઉદ્ધાર કરે છે.

કેવળ ભાવથી જ ભગવાન મળે છે. તો તે ભાવ પણ એક સાધન જ છે? એટલે નિ:સાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાપણું પ્રભુમાં કયા રહ્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે:—વ્રજ ભક્તોનો અને ગાયોનો ભગવાનમાં ભાવ છે. તે યોગ-સાંખ્યાદિ સાધનોથી સિદ્ધ થયો નથી, પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઇને ભગવાન અકારણ કરુણાનિધિ શ્રીનંદરાજકુમારે પોતાના સ્વરૂપ બલથી પોતાનો અનુભવ કરાવવા ફલરૂપે તે ભાવ તેમનામાં પ્રકટ કર્યો. એટલા માટે જ “ यन्न योगेन० ”આ વચન ઘટી શકે છે. એવો ભાવ સાંખ્ય યોગાદિ સાધનોથી સાધ્ય થતો નથી. મૂઢ બુદ્ધિ લોકો-નાગો-પશુઓ-પક્ષીઓ-વૃક્ષો એ સર્વમાં કયાં સાધન છે? માટે જ નિ:સાધનના ઉદ્ધારક ભગવાન છે. જો ભાવ પણ ન હોય, તો તે જડજ કહેવાય. વિષયોમાં-સુંદરતા વિગેરેમાં તેઓનું જે આકર્ષણ થાય છે, તે ભાવનો ઉદય થવાથી જ થાય છે. અહિ નિ:સાધન એટલે શાસ્ત્રીય સાધન જેમને નથી, તેવા જીવો કેવળ જડને ઉદ્દેશી નિ:સાધન સમજવાનું નથી. ફલ પ્રાપ્તિ ચેતન વિના જડમાં તો સંભવી જ ન શકે, માટે ચેતનવાળાઓને જ ફલપ્રાપ્તિમાં અધિકાર છે. અપાર કૃપાનિધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વ-સ્વરૂપના બળથી તામસ જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે. માટે જ શ્રીમદાચાર્યચરણ જણાવે છે કે ये भक्ता : शास्त्ररहिता : ० જે ભકતો શાસ્ત્રજ્ઞાનથી રહિત સ્ત્રી-શૂદ્ર-દ્વિજ બંધુઓ વિગેરે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રી કૃષ્ણ જ છે. તેમાંયે સ્ત્રીઓનો તો પ્રભુ વિશેષે કરીને ઉદ્ધાર કરે છે. **બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં પણ ક્રિયાથી સાધી શકાય તેવું જ્ઞાન અને ભક્તિ છે. તે બન્નેથી મર્યાદા મુકિત મળે છે. તે બે સાધનથી રહિત ભક્તોને સ્વસ્વરૂપ બળથી-પ્રયોગ બળથી પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે એ જ પુષ્ટિ અનુગ્રહ કહેવાય છે.** તેથી કરીને મર્યાદા માર્ગમાં અંગીકાર કરેલા જીવોને જ્ઞાન અને ભકિતરૂપ સાધનદ્વારા ભગવાન ફળ આપે છે. અને પુષ્ટિ-અનુગ્રહ માર્ગમાં સ્વસ્વરૂપ બળથી જ ફળ આપતા હોવાથી એ શુદ્ધ પરબ્રહ્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. માટે જ પૂતનાની મુક્તિનું ઘટી શકે છે. પ્રમેય બળથી જ ભગવાને તેને મુકિત આપી છે. એમ (સ્કં. ૨-૭) “ तोकेन जीवहरणम्० એ શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે. પ્રમેય શુદ્ધ બ્રહ્મ જ હોય, અંશમાં તેવી મુક્તિ આપવતું સામર્થ્ય નથી હોતું. માટે સાધન વિના સાધ્ય કરવાથી-મુકિત આપવાથી તે શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જ છે.

ભગવાન જ મુક્તિ આપવા આવિર્ભાવ પામ્યા છે-૧૦-૨૬ના શ્રી સુબોધિનીમાં સચ્ચિદાનંદ રૂપથી પ્રકટ થયા છે. એટલે કોઈ પુરુષ જે તે પ્રકારથી ભગવત્સંબંધ પામે તે જ મુક્ત થાય. જ્ઞાન અને ભક્તિનો પ્રભુના પ્રાકટ્ય સારૂં ઉપયોગ કરવાનો છે. એ પ્રાકટ્ય કે આવિર્ભાવ બીજા કોઇ પ્રકારે સિદ્ધ થાય, તો જ્ઞાન ભક્તિનો ઉપયોગ નથી. અહિ તો ભગવાનનો આવિર્ભાવ સ્વતઃ જ સામાન્ય રીતે મુક્તિદાન કરવા સારૂં જ થયો છે. પ્રભુનો આવિર્ભાવ સ્વેચ્છાથી-ભક્તિથી અથવા જ્ઞાનથી થાય છે. ભગવાનના અવતારનો સમય ન હોય તો આવિર્ભાવના બે જ કારણ ભક્તિ અને જ્ઞાન છે. અવતાર દશામાં તે બન્નેનું પ્રયોજન નથી. જેમ વર્ષાકાળમાં જળ બધે સુલભ રીતે મળે ત્યારે કુવા કે નદીઓનો ઉપયોગ નથી. અવતાર દશામાં જ્ઞાન અને ભક્તિ વિના પણ ભગવાન મળે. મનુષ્ય અત્યંત શ્રેય કરવા, પ્રાણી માત્રને મોક્ષ આપવા, ભગવાન પ્રકટ થયા છે. માટે આ પ્રાકટ્ય અત્યંત શ્રેય સારૂં પ્રભુનું પ્રાકટ્ય છે.

ભગવાન અવિનાશી-અવિકારી હોવાથી કૃતિથી-કર્મથી સાધ્ય નથી. તેમ અપ્રમેય અવધિરહિત-અનંત-ન જાણી શકાય તેવા-અજ્ઞેય હોવાથી જ્ઞાન વડે સાધ્ય નથી. દેહાદિકના સેવનદ્વારા ભજનીય-સેવવા યોગ્ય ન થાય. જો કે, લીલા સારૂં જે જે સાધનની અપેક્ષા હોય, તો તે પણ સર્વ તેમનું જ છે. આથી સાધન પ્રકાર વડે અન્યનો ઉપયોગ પણ નથી. કારણ કે, સ્વ-પોતાનું અને પર-બીજાનું પ્રયોજન પ્રભુને નથી. જો સાધનની અપેક્ષા ભગવાનને નથી, તો તે મુક્તિ ન જ આપે, એટલે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પ્રયોજન વિનાનું-નિષ્ફળ ગણાય. તેમ ન થાય તે માટે જે કંઈ ઉપાયથી જે કોઈ મનુષ્ય પ્રભુસંબંધ પ્રાપ્ત કરે, તેને જ મુક્તિ થાય. એથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં (૧૦-૨૯-૧૫) "कामं क्रोधम्-કામ-ક્રોધ-ભય-સ્નેહ-મૈત્રી આ છ સાધનોમાંથી ગમે તે પ્રકારે ભગવાનનો નિત્ય સંબંધ કરનાર તન્મય થઈ જાય છે. न चैत्रं विस्मयः कार्यः (૧૬)—અજન્મા યોગેશ્વરના પણ ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં એમ બને, એમાં તમારે આશ્ચર્ય પામવું નહિ. પ્રભુનો કોઈ પણ રીતે નિત્ય સંબંધ થતાં મુક્ત થવાય છે. મોક્ષ મેળવવામાં જે કંઈ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ઉપયોગ થાય, એ સર્વ ભગવાનમાં જ છે. જો જ્ઞાન વિના મોક્ષ ન થાય, એમ જાણે તેને જ્ઞાન સિદ્ધ હોવાથી ભગવાન મુક્તિ પણ આપશે. આ સંબંધમાં બીજો કોઈ સંદેહ થાય, તો જાણવું કે, તેણે પ્રભુનું માહાત્મ્ય જાણ્યું જ નથી. માટે ભલે તે સંશય રાખે, તમારે તેમ ન કરવું જોઈએ. કારણ કે ગર્ભમાં જ તમે (પરીક્ષિતે) તેમનું માહાત્મ્ય જાણ્યું છે. જોયું છે. નિર્દોષ ભગવાનમાં સર્વ સંભવે છે.

દોષોનું મૂળ જન્મ હોય છે. ભગવાનનો જન્મ નથી. માટે એ નિર્દોષ છે. પ્રભુ વિના સર્વનો જન્મ છે, જન્મપામનારાથી મુક્તિ મળતી નથી. કેમકે બન્ને જન્મપામનારા હોવાથી સમાન છે. વળી જે સાધનમાં તત્પર હોય છે, તે મુક્ત થાય છે. મનનું સર્વ રીતે શાંત થવું એ સાધન છે. એવું યોગથી થાય છે. તેવા યોગના નિયમક-સ્વામી ભગવાન જ છે. જે કોઇ બીજાનોયે મોક્ષ થાય, તે પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થાય. કારણ કે યોગ વિગેરે સાધનોના નિયામક તો પ્રભુ જ છે. સદાનંદ-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ફળરૂપ છે. જે કોઈ મુક્ત થાય તે તેમને જ પ્રાપ્ત કરે, એટલે સાધનોથી પણ એજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે જ પ્રભુ અહિં પ્રત્યક્ષ પોતે જ સંબંધ કરે છે. જેથી સાધન વિના ગમે તે કારણથી પણ ભગવત્સબંધ થતાં મુક્ત થવાય, તેમાં અયુક્ત કંઇ જ નથી, સર્વ સુંદર રીતે યોગ્ય જ છે. વળી જેથી આ જોવામાં આવતું સર્વ જગત પણ મુક્તિ પામશે. સાક્ષાત્ અથવા તો પરંપરાથી ભગવાન સર્વને જ મુક્ત કરશે. આગળ શ્રીમદ્ભાગવતમાં "स्वमूर्त्यैति० એ બે શ્લોકોમાં નિરૂપણ છે. "गोकुलं त्वहृन्यापृतम्॥ निशि शयानम्० (સુ. ૬. પ્ર.

પૃ. ૨૧) દિવસે ગૃસ્થાશ્રમના કામમાં અને રાત્રિએ શયન કરતું-નિદ્રા પામતું ગોકુલ છે.” એ પ્રમાણે સર્વ સાધનથી રહિત છતાં ગોકુલ ભગવાનમાં લીન રહે છે. આસક્ત છે, આગળ આગળની લીલાના રસનો અનુભવ થવા સારૂં ભગવાન વારંવાર જુદા જુદા પ્રકારે લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. અચિંત્ય, અનંત શક્તિમાન્ પરમાત્મા એમ કરે, એમાં શું આશ્ચર્ય? આ લીલાનું વર્ણન કરતાં શ્રીશુકદેવજી ભગવલ્લીલામાં સ્થિર થયા છે. એમને બીજું અનુસંધાન જ નથી. તેથા यत एतद्विमुच्ये, ‘यान्ति,’ વિગેરે વર્તમાન કાલના પદો મુકી વર્તમાનતું જ સૂચન કરે છે. એટલે તે પણ આ સમયે આ લીલાનો અનુભવ કરે છે. એ પ્રકારે સર્વ નિઃસંદેહ છે-નિર્દોષ છે. એવું શ્રીમદાચાર્યચરણોએ નિરૂપણ કર્યું છે. ટિપ્પણીમાં શ્રીવિઠ્ઠલપ્રભુએ “ निःसाधन–फालात्मायं पादुर्भूतोऽस्ति गोकुले० –નિઃસાધનજનના ફલરૂપે આ શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલમાં પ્રકટ થયા છે. માટે અમે સર્વ રીતે નિશ્ચિત છીએ,” એમ દર્શાવ્યું છે. જેથી નિઃસાધનજનનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીગોકુલપતિ ભગવાન જ ભજનીય-સેવનીય છે. એમ સારી રીતે સિદ્ધ છે.

દર્શન ૬ ઠ્ઠું સમાપ્ત.

દર્શન ૭મું

(ભગવાન્ પોતે ઉદ્યમ કરી નિજજનોનું રક્ષણ કરે છે.)

કરી ઉદ્યમ શ્રીકૃષ્ણ! રક્ષો ગોપીજન પ્રિય!
નંદરાજકુમાર શ્રી—પુરાણ—પુરુષોત્તમ ॥ ૧ ॥

નંદરાજકુમાર શ્રીકૃષ્ણ-શ્રીપુરાણ પુરુષોત્તમ-ભગવાન પોતે શ્રમ લેઈ રક્ષણ કરે છે. એ લક્ષણનો વિચાર કરે છેઃ—આ લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણમાં જ છે કે બીજા વામન-રામ-નૃસિંહ વિગેરે ભગવાનના સ્વરૂપોમાં પણ છે? અથવા અંશકલારૂપ બીજા દેવોમાં છે? આ ત્રણ પ્રશ્ન પૈકી ત્રીજો પ્રશ્ન એટલે બ્રહ્માદિ દેવોમાં આ લક્ષણ નથી. “ सृजामि तन्नियुक्तोऽहम् (૨-૬-૧૧) તે પ્રભુના આધીન રહી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે હું સૃષ્ટિ કરૂં છું. અને શંકર સંહાર કરે છે. ત્રિશકિતને ધારનાર એ પરમાત્મા પુરુષરૂપે વિશ્વનું રક્ષણ કરે છે.” એમ બ્રહ્માનાં વચનથી ઇન્દ્ર શંકર અને બૃહસ્પતિ વિગેરે દેવો ભગવાનની પ્રેરેલી બુદ્ધિથી ભગવદિચ્છા પ્રમાણે લોકરક્ષાદિ કાર્યમાં જોડાયા છે. એ પૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી. માટે તેઓમાં એ લક્ષણ સંભવે જ નહિ. બીજા રામ-વામન-નૃસિંહાદિ અવતારો ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. એટલે તેમાં આ લક્ષણ ઘટી શકે, તો પણ મુખ્ય રીતે આ લક્ષણ શ્રીનંદરાજકુમારમાં જ ઘટે છે. મથુરાદિક લીલામાં પ્રધાનપણું પ્રકટ કર્યું છે. શ્રીશુકદેવજીના વચનોમાં પોતે ઉદ્યમ કરીને રક્ષણ કરવાપણું શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ પ્રથમ શ્રીગોપિકાઓ એ જ અનુભવ્યું. માખણની ચોરી કરવા રૂપ ક્રીડામાં દર્શાવ્યું, સર્વયજ્ઞના ભોકતા, પૂર્ણકામ-સર્વમાં સમર્થ ઈશ્વર-સર્વલોકને પાવન કરનાર, સર્વ ધર્મના રક્ષણ કરનાર પરમાનંદરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપીજનોએ પ્રાર્થના કર્યા પછી માખણચોરલીલા કરી છે. એમ નથી. “ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरम्० (૧૦-૮) શ્રીગોપીજનોએ શ્રીકૃષ્ણની કુમારાવસ્થાની ક્રીડા-ચપળતા માખણ ચોરવા રૂપ લીલાને જોઈ એમની માતા શ્રીયશોદાજીની પાસે આવી, પ્રભુનાં સાંભળતાં જ કહી. આથી પોતે જ ઉદ્યમ કરીને શ્રીગોપીજનોને પોતાને આધીન કર્યા. ગાયો પોતાના રક્ષણની પ્રાર્થના કરવાનું જાણી શકે નહિ, છતાં પોતે ઉદ્યમ કરીને તેમનું પાલન કર્યું. ગાયોને ચરાવવા તેમની પાછળ પાછળ વ્રજમાંથી આપ પધારતા હતા.

ગાયોની સેવા કરવી, દહીં વેચવું ઇત્યાદિક લૌકિક વ્યાપારમાં આકુળ-વ્યગ્ર બનેલાં વ્રજાંગનાઓ ભગવાનને યોગ્ય રસમાર્ગને જાણતાં ન હતાં, પરંતુ ભગવાને પોતે જ ઉદ્યમ કરી વેણુગાન સંભળાવી રાસલીલાને યોગ્ય બનાવ્યાં, પોતાના સ્વરૂપમાં આસક્તિ પ્રકટ કરીને તે દ્વારા તેમને વશ કર્યાં. "सह पशुपालबलञ्श्चुकूजवेणुम्० (અ. ૨૨) ગોપાળ બાળ અને બળદેવસહિત ભગવાને વેણુનાદ કર્યો" તેમનાં વસ્ત્રો હરિએ હરીને પાછાં આપ્યાં, વિગેરે ભગવાનની લીલા એ જ સિદ્ધ કરે છે. આ આશય શ્રીમદાચાર્યચરણો એ શ્રી સુબોધિનીમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. અહિં તો દિશામાત્ર જ સૂચન કર્યું છે. વળી ભગવાને કાલીયનાગને બ્રહ્માદિકને દુર્લભ એવી પોતાના ચરણારવિંદ રજની પ્રાપ્તિ કરાવી અને ગરુડનો ભયદૂર કર્યો. એ પોતાના જ ઉદ્યોગથી કર્યું છે. વૃક્ષ-પશુ-પક્ષી વિગેરેને પોતાના જ ઉદ્યમથી સ્વાધીન કર્યાં "वनलतास्तरव० (અ. ૩૩) વનલતા-તરુઓ ભગવાનને વાયુ ઢોળતા હોય શું? એમ પુષ્પ ફળથી ભરપૂર થઇ પ્રસન્ન થઇને મધુધારાઓ પ્રકટ કરતાં હતાં, આ રીતે ભગવાનના આ લક્ષણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. ગોકુલમાં વસનારાઓને અન્ય દેવોનો સંબંધ દૂર કરી ઇન્દ્રના ગર્વનો ભંગ કરતાં ભગવન્માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવો, બ્રાહ્મણપત્નીઓને અને તેમના પતિઓને કૃપાપાત્ર બનાવવા, એ સર્વ ભગવાને પોતે જ ઉદ્યમ કરીને કર્યું. સૈરંધ્રી ભગવાનને યોગ્ય નથી છતાં તેને બોલાવી, તેનું ચંદન અંગીકાર કરી, લક્ષ્મી સમાન બનાવી પોતાની કરી. માલીનું ઘર રાજમાર્ગમાં ન હોતું, પણ એક શેરીમાં હતું, તેમ તેણે કોઇ દિવસ ભગવાનને પોતાને ઘેર પધારવાની પ્રાર્થના પણ કરી ન હતી. તો પણ પોતે જ ભગવાન તેને ઘેર પધારી તેને કૃપાપાત્ર કર્યો. પોતે જ પ્રયાસ કરીને પાંડવોને શાંતિ આપવા અક્રૂરને મોકલ્યા અને ગોપિકાઓને શાંત કરવા ઉદ્ધવજીને મોકલ્યા. એ બધું ભગવાને પોતાના ઉદ્યમથી કર્યું છે. જો એમ ન કરે તો, કાલ-કર્મ-પ્રકૃતિ-પુરુષ-મહત્તત્ત્વ વિગેરેને પ્રભુનો અનુગ્રહ ન હોય તો, તે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન જ ન થાય પ્રકૃતિમાં લીન યયેલા જીવોને ઇન્દ્રિય દેહાદિનું પણ સ્વતંત્ર રીતે ભગવાનનું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પોતે જ ઉદ્યમ કરી રક્ષક થાય છે. આ એમનું લક્ષણ છે-સહજ સ્વભાવ છે. પ્રાર્થનાની પ્રેરણા કરનાર બુદ્ધિના પ્રેરનાર પ્રભુજ છે. એટલે પોતેજ ઉદ્યમ કરીને રક્ષણ કરવાપણું શ્રીકૃષ્ણનું મુખ્ય લક્ષણ છે. એમ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

દર્શન સાતમું સમાપ્ત

દર્શન ૮ આઠમું

(ભગવાન પોતે બોલાવી પુષ્ટિઆનંદ આપે છે)

વેણુગાનસુધા કૃષ્ણ! મને બોલાવી આપશો,
ગોપીજન પ્રિયપ્રાણ! પુષ્ટ્યાનંદકર! પ્રભો!—૧

આ દર્શનમાં વેણુગાનની મધુરતાથી પોતે બોલાવી પુષ્ટિસુખનું દાન કરવાનું પ્રભુનું લક્ષણ વિચારે છે:—ભવવાનનું આ લક્ષણ નિત્ય જ છે કે, કોઇક સમયેજ આવે છે? એમ સંદેહ થતાં તેનું સમાધાન કરે છે:-ભગવાનનું આ લક્ષણ નિત્ય જ છે, કવચિત્ આવતું હોય હોય એવું આગંતુક નથી. કારણકે; ભગવદ્ધર્મ આગન્તુક નથી. ભગવાનની લીલાને કાલમાયાનો અન્તરાય કે બાધ આવતો નથી, તે કાલમાયાથી પર છે.

અવતાર દશામાં કેટલાક જીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં આ લક્ષણને પ્રભુ પ્રકટ કરે છે. તેમાં-યે ગોકુલમાંજ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે જ આ લક્ષણ દર્શાવ્યું છે. **શંકા**-ભવવલ્લીલાના સ્થાનરૂપ એ ગોકુલ કાલમાયામાં આવી જાય છે, માટે કોઇક સમયે જ ભગવાન આ લક્ષણ બહાર પ્રકટ કરે છે. જેથી એ આગંતુક છે? એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ગોકુલ વિગેરે સ્થાન નિત્ય જ છે, એ આપણે પ્રથમ દર્શનમાં જણાવી ગયા છીએ. એટલે આ લક્ષણ આગંતુક નથી, પણ નિત્ય જ છે. ભગવાને જેમાં નિવાસ કર્યો છે એવું ગોકુલ નિત્ય છે. એટલું જ નહિ પણ ભગવદ્ભજનના પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રભુના અનુગ્રહને લીધે ગોકુલલીલામાં પ્રવેશેલા ભકતોમાં પણ આ લક્ષણ પ્રભુએ પ્રકટ કર્યું છે. આવો અનુગ્રહ અત્યંત દુર્લભ છે.

ભકતોને આ લક્ષણનો અનુભવ કેમ થાય? એમ કહેવામાં આવે તો કહે છે કે:—પ્રભુના શ્રીહસ્તકમલમાં ખેલતો વેણુ ભગવત્સ્વરૂપરૂપે હોવાથી તે વેણુરૂપ શ્રીમત્પ્રભુચરણનાં વચનામૃત ઉપર જીવન જેમનું છે. એવા હાલના આપણા જેવા ભકતોને પણ આ લક્ષણનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. "वेणुस्वनामोदितगोकुलाय—વેણુનાદથી ગોકુલને ગાયોના ટોળાને પ્રસન્ન કરનાર ગોપીજન વલ્લભને નમન હો;" એમ શ્રીઆચાર્યચરણોનાં વચનથી ગાયોમાં પણ પ્રભુએ આ લક્ષણ પ્રકટ કર્યું. હાલના ભકતોને પણ ભગવાન લીલાસાયુજ્ય કરાવે છે. કેમકે ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય જ છે. પદ્મપુરાણમાં "पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः क्वापि नो गतिः—જેમણે ગોપસુંદરીઓનું પાલન કર્યું છે તે શ્રીકૃષ્ણ હજુ પણ કયાંયે ગયા નથી અહિં જ વિરાજે છે." એમ નારદજીનાં વચનથી વેણુગોપાલની ઉપાસના કરનાર ભકતોનાં મનોરથોને હજુ પણ પૂર્ણ કરે છે. એમ જ્ઞાન આપવા સારૂં વેણુગીત, રાસપંચાધ્યાયી વિગેરે કથાઓનું શ્રીશુકદેવજીએ વર્ણન કર્યું છે. વળી આ પોતાનું લક્ષણ ભગવાને દેવીઓ-ગાયો-પશુઓ-વૃક્ષો-લતાઓ-પક્ષીઓ-મેઘો-બ્રહ્માદિદેવો-ગોપિકાઓ તથા હરિણીઓમાં પણ પ્રકાશ કર્યું છે. આ પ્રકાર ફળપ્રકરણમાં ગોપીજનોએ ગાયેલા ગોવિદભગવાનના ગુણગાનમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે.

હાલના ભક્તોએ વેણુગાનના શ્રવણનો આનંદ મેળવવા શું કરવું.

"चिन्ता कापि न कार्या, "सदा निरस्तकुहकम्० કદાપિ ચિંતા ન કરવી, જેમાં દેશકાલનો પ્રતિબંધ નથી એવું નિત્ય પરમ સત્ય સ્વરૂપનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ." વિગેરે પ્રકારે ભગવાનને ભકતોનો ઉદ્ધાર કરવામાં કાલ કે દેશ બાધક થતો નથી. આવા ઘોર ખલ ધર્મ યુકત કાલિકાલમાં પણ ભગવાન ઉદ્ધાર કરી શકે છે. "कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि—જો ભકિતથી શ્રીકૃષ્ણને સેવવામાં આવે તો કલિયુગ સફલ જ થાય છે. તેને તે અંતરાય કરતો નથી. એમ શ્રીઆચાર્યચરણોનો આશય છે. એટલે વેણુનાદના માધુર્યથી ભકતોને બોલાવી ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાલના ત્રિવિધ ભકતોને ભગવાન પુષ્ટિ રસનું દાન કરે છે. એટલા માટે જ લીલાશુકે "लीलामुरलीरवामृतम्०—મારી સમાધિમાં વિઘ્ન કરવા લીલામાં થતું વેણુનાદરૂપ અમૃત-માધુર્ય મને કયારે મળે?" એમ પહેલા અનુભવેલા પ્રભુના વેણુનાદના સુખની-આનંદની પ્રાર્થના કરી છે. "मुरलीरवतरलीकृतमुनिमानसनलिनम्०—મુરલીના નાદવડે મુનિઓનાં મનકમલોને ડોલાવનાર" છે. સમાધમાં આરુઢ થયેલાઓની સમાધિને છોડાવનાર એવું વેણુનાદનું સુખ-આનંદ હોય છે. "ओंकारार्थमुदीरयन् विजयते वंशीनिनादः शिशोः—ઓંકારના નાદને સઘળે પ્રસારતો શ્રીબાલકૃષ્ણનો વેણુનાદ વિજય પામે છે." એમ શ્રીલીલાશુકે કહ્યું છે. જેથી જિજ્ઞાસુ ભકતોને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપદેશ ભગવાન્ વેણુ દ્વારા કરે છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

“ श्रीर्देवी वेणुमाश्रित्य रेमे कृष्णमुखाम्बुजे—શ્રીલક્ષ્મીદેવીએ વેણુમાં નિવાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણના મુખ-કમળમાં રમણ કર્યું.” ભગવાનના અધરામૃતને મુરલીરૂપ લક્ષ્મી સેવે છે.

આથી ભગવાન કોઇ સમય લક્ષ્મીરૂપ પણ વેણુ વગાડે છે. એમ જાણવું વેણુગીત વિગેરેમાં પરમાનંદરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ જ વેણુ છે. એમ ન હોય તો બ્રહ્માનંદની અલ્પના થઇ જાય. માટે જ એ ભગવદ્રૂપ છે. આ શાસ્ત્રાર્થ વેણુગીત અને યુગલગીતનું વિવરણ કરનાર સ્વયં પુરુષોત્તમશ્રીમદાચાર્યચંદ્રે વિસ્તારથી જણાવ્યો છે. તેથી અહિ વિશેષ જણાવતા નથી. “वेणुनाह्वयति गा : संपयदा हि—તે જ્યારે વેણુનાદ કરી ગાયોને બોલાવે છે.” વિગેરે વચનોમાં દીનજનોના ઉદ્ધારનું કામ પણ ભગવાનનો વેણુનાદ કરે છે, એમ સૂચવે છે. ભગવાનની પ્રાપ્તિના પ્રતિબંધને નાશ કરવા ભગવાનના કરકમલમાં રમી રહેલા વેણુનું ધ્યાન-કીર્તન અને પ્રાર્થના વિના બીજાની અપેક્ષા નથી. માટે મુરલીધર ગોપાળનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. પુષ્ટિ ભકતોને વેણુ જ ભગવત્સ્વરૂપને પમાડનાર છે. એથી જ मुरलीमुकुन्द—મુરલીધરમુકુંદનું મંદ મંદ મલકતું મુખારવિંદ” છે. એમ ભગવદીયોનાં વચનોની સંગતિ થાય છે.

બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં શ્રીઆચાર્યચરણે अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति। એ સૂત્રમાં ભક્ત અને જ્ઞાનીઓને સંસારમાં પુનરાવર્તન થતું નથી. એમાં શબ્દ પ્રમાણે છે.” જ્ઞાનીઓને હૃદયની નાડીઓથી ઊર્ધ્વગતિરૂપ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય વડે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ભકતોને પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના વરણથી અમૃતત્વ મળે છે. “यमेवैष वृणुते” એ શ્રુતિમાં ભગવાન જેનું વરણ કરે છે તેને પ્રભુ પ્રાપ્ત છે” એમ સ્પષ્ટ કહે છે. આથી જ્ઞાનીઓનું અક્ષર બ્રહ્મ છે. અને ભકતોનું અમૃતત્વ અક્ષરથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ છે. તે જ સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કરી શકે છે. જ્ઞાની અને ભકતની સંસારમાંથી અનાવૃત્તિ-મુક્તિ તો સમાન જ છે, જ્ઞાનીને વૈદિક સાધનથી અક્ષર બ્રહ્મરૂપ અમૃત્વ મળે છે. ભક્તને વેણુનાદની શક્તિથી તેમના સમિપમાં જવાથી સંસારથી મુકત થઈ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ફલમાં અત્યંત વિલક્ષણતા છે. પુષ્ટિભકતોને પ્રભુના કરકમલ અને મુખકમલમાં રમતી મુરલી નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ કરાવે છે.

વેણુ આનંદનો અનુભવ કરાવે છે એ જ વેણુ શ્રીવલ્લભનંદનરૂપે પ્રકટ થઈ અમને પોતાનાં કર્યાં છે, વેણુગાનના આનંદથી પ્રભુ પોતે પરવશ બની જાય છે. વેણુગાનથી ઉદ્ધાર પામેલા ભકતો પરવશ થઇ જાય એ એમનું અહોભાગ્ય છે—તેમને ધન્ય છે. શ્રીલીલાશુકે “वस्तुप्रस्तुतवेणुनाद—આ વેણુનાદની-લહરીઓ-ઉર્મિઓના આનંદમાં ઓતપ્રોત કરનાર વસ્તુ છે.” એમ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. વળી અત્યંત આનંદમાં આવવાથી શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ વેણુનાદ કરે છે. “ हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण० (૩૫-૧૨) હર્ષમાં-આનંદમાં આવીને શ્રીકૃષ્ણ જાતે વેણુનાદથી વિશ્વને ગજાવે છે-ભરીદે છે.” એ સ્વામિનીઓનાં વચનથી સિદ્ધ થાય છે. ભકતનું સન્માન કરવાને ભગવાન વેણુનાદ કરે છે. “ दर्शनीयतिलको वनमाली० (૩૫-૧૭) વનમાલાના દિવ્ય ગંધ અને તુલસીના મકરંદથી મદોન્મત્ત બનેલા ભમરાઓએ ઉચ્ચ સ્વરે અનુકૂલ રીતે ગાયેલ ગીતનો આદર કરતો દર્શનીય તિલક-દર્શન કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં તિલકરૂપ-ભૂષણરૂપ સુંદર વર વ્રજેશ્વર વેણુનાદ કરે છે, ત્યારે સારસ અને હંસ પક્ષીઓનાં ચિત્ત આકર્ષાય છે. તેથી તેઓ પ્રભુ પાસે આવી મૌન ધારણ કરી, નેત્રો બંધ કરી તેમની ઉપાસના કરે છે.” આ સ્વામિનીઓનાં વચનમાં વેણુનાદથી બોલાવીને તેમને પુષ્ટિસુખનું દાન કર્યું છે “नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदुवेणुम्० નામસહિત સંકેત કરતાં

કોમલ વેણુ વગાડે છે." આ જયદેવકહે છે કે નામ લઈ લઈને વેણુ વગાડી રમણસ્થાન સંકેતમાં સૂચવે છે. માટે વેણુગાનની મીઠાશથી બોલાવીને પુષ્ટિસુખનું દાન કરવારૂપ મુખ્ય પ્રભુનું લક્ષણ સિદ્ધ થયું. એમ અમારા શ્રીવેણુગોપાલ ભગવાન વિજયવંત છે.

દર્શન ૮ મું સમાપ્ત.

દર્શન-૯મું

(ભગવાન સર્વ કલ્યાણમય ગુણના રત્નાકર છે)

સદ્‌ગુણ-રત્નના સિંધુ નિત્યાનંદ રમાપ્રિય !
સ્વાનંદદાતા અમને રક્ષજો મુરલીધર—૧

હવે સઘળા કલ્યાણકારક ગુણોના રત્નાકર-સાગર પ્રભુ છે. એ એમનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તેનો વિચાર કરે છેઃ—આ ગુણો ભગવાન્‌માં છે? કે બીજામાં છે? ભગવાન્‌માં છે એમ કહો તો તે શાસ્ત્રમાં માન્ય છે. બીજાના કહેવામાં આવે તો તે પક્ષમાં બહુદોષ આવે છે. ભગવાન્‌ની પેઠે બ્રહ્મા-શંકર-ઇન્દ્રાદિ દેવો સદ્‌ગુણ પૂર્ણ હોય તો લક્ષ્મી સ્વયંવરમાં લક્ષ્મીએ તેમને કેમ માન્ય કર્યા નહિ? " नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयः (૧૮-૮-૨૦) જેને તપ છે. તેમાં ક્રોધનો જય નથી. જેને જ્ઞાન છે, તેને કામનો જય નથી." વિગેરે વચનોથી બીજા દેવોમાં સર્વ સદ્‌ગુણો નથી. એમનામાં ન્યૂનતા છે. એમ માની સકલ સદ્‌ગુણોના રત્નાકર ભગવાનને લક્ષ્મીજી વર્યાં. પોતે પ્રભુ નિરપેક્ષ છે, તો પણ સર્વ સદ્‌ગુણોનું આશ્રય સ્થાન તો એજ પ્રભુ છે. તેજ સર્વમાં વર-શ્રેષ્ઠ છે-વરણીય છે એમ વિચારી સ્વયં રમા-લક્ષ્મી તેમને જ વર્યાં. એમ શ્રીશુકદેવજી નિરૂપણ કરે છે. ભગવાનના કૃપાપ્રસાદથી બ્રહ્માદિ દેવો સદ્‌ગુણોથી અલંકૃત છે-શોભાયમાન થયા છે. તેથી સ્વાભાવિક સદ્‌ગુણોનું રત્નાકરપણું એક શ્રીપુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણમાં જ છે. "एतावतालं ननु सूचितेन"-(૧-૧૮-૨૦).

ભગવાનના સમાન ગુણવાળો કે અધિક ગુણવાળો બીજો કોઈ પણ નથી. એ સંબધમાં આટલું સૂચન પૂર્ણ છે કે; અપેક્ષા નથી જ છતાં પોતાની પ્રાર્થના કરનારા બ્રહ્માદિક દેવોને પણ છોડી લક્ષ્મીદેવી પ્રભુને સેવે છે. વળી બ્રહ્મા-શંકર વિગેરે દેવો પણ ભગવાનના ગુણોને અનુસરનારા છે. " नान्तं गुणानाम्० (૧-૧૮-૧૪)-એ નિર્ગુણ પરમાત્માના ગુણોનો અંતને શંકર-બ્રહ્મા જેમાં મુખ્ય છે, એવા મહાયોગેશ્વરો પણ પામતા નથી." વિગેરે વચનોથી મુક્ત પુરુષો પણ ભગવાનના ગુણગાન કરવામાં તત્પર થાય છે. " असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानाम्. (૫-૩-૧૧) સંગનો ત્યાગ કરતાં તીવ્ર થયેલા જ્ઞાનાગ્નિવડે સર્વ મેલ બળી જવાથી નિર્મલ, ભગવત્સ્વભાવવાળા આત્મારામ મુનિઓને પરમ મંગલના સ્થાનરૂપ આપના ગુણગણની ગાથાકથાઓ કરાવનાર આપ પરમાત્મા છો" આપના ગુણોનો અંતજ નથી. "यो वा अनन्तस्य गुणाननन्तान्० (૧૧-૪-૨) જે અનન્ત પરમાત્માના અનન્તગુણોને ગણવા ઇચ્છે છે તે મંદ બુદ્ધિ છે, કેમકે, ભૂમિનાં રજઃકણો ઘણા કાળે કોઈ પણ રીતે કોઈક ગણી શકે, પણ સર્વ શક્તિઓના નિવાસસ્થાન ભગવાનના ગુણોને ગણી શકાયજ નહિ.

ગુણો ભગવાનથી ભિન્ન-જુદા છે કે, અભિન્ન છે? એ શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—તે **સર્વ** ભગવાનથી અભિન્ન છે. "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् (૩-૨-૨૮) એ બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે એ ભગવાનના ધર્મો-ગુણો ભગવાનથી ભિન્ન નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી જુદો નથી, તેમ ભગવદ્દગુણો ભગવાનથી જુદા નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મમાં જ રહેલા છે. શ્રુતિમાં ભગવાનના ધર્મોને તેજ-પ્રકાશ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. અને તે બ્રહ્મમાં જ છે તેનાથી ભિન્ન નથી. એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આથી સકલ સદ્‌ગુણ-સાગર છતાં હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય ગુણોથી રહિત ભગવાન છે. "ज्ञान-शक्ति-बलैश्वर्य જ્ઞાન-શકિત-બલ-ઐશ્વર્ય વિગેરે શબ્દો ભગવદ્‌વાચક છે. हेयाभावाच्च निर्मलम्-ભગવાનમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય કોઈ ગુણ નથી, એમ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે, વળી દયા વિગેરે ગુણો પુરુષોત્તમને ભગવચ્છશબ્દથી ઓળખાવે છે" यथा त्वं कृपया भक्त्या० આપ કૃપા-ભકિત-તેજ -યશ અને શ્રી વિગેરે **સર્વ** ગુણોથી વ્યાપ્ત છો. **માટે આપ સર્વ સમર્થ** ભગવાન છો. આ શ્રીભાગવતના વચનથી કલ્યાણમય ગુણોથી જ. જીવોનાં કરતાં ભગવાનની વિલક્ષણતા અને ઉત્તમતા છે.

કોઇ મુકત જીવોમાં ભગવાનના ગુણો આવેશ થતાં, તેમની પણ ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. તે ગુણો પણ કલા માત્ર જ છે. પૂર્ણપણે **સર્વ** ગુણોનો આવેશ તેઓમાં પણ થતો નથી. અને તેવા ગુણો કોઈક જ મુક્ત જીવમાં પ્રકટ થાય છે. તેથી જ ગીતામાં કહ્યુ કે:- "न त्वन्यस्त्वत्समोस्ति-अभ्यधिकः कुतोऽन्यः—બીજો કોઇ **આપ સમાન** જ નથી તો અધિકનો કયાંથી જ હોય?" આથી **સર્વોત્તમ** ગુણો પ્રભુમાં જ છે. એ ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણો પ્રભુમાં નિત્ય જ હોય છે. અને પાર્ષદ વિગેરે પ્રભુના સેવકોમાં પ્રભુની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી જ રહે છે. એમ શ્રીઆચાર્ય ચરણે વિવેચન કર્યું છે. એટલે નિત્ય મુકત જીવો પણ ભગવાનની **સમાન** નથી. તે તેમના દાસ-સેવકો જ છે. ભકતો કૃપાળુ ક્રોધ રહિત વિગેરે તેમનામાં ઘટી જ ન શકે, તેમ લક્ષ્મીપતિપણું-ગોપીપતિપણું-**સર્વેશ્વર**પણું અને **સર્વ**ને ઉપાસના કરવા યોગ્ય-ઉપાસ્યપણું વિગેરે ધર્મોનો-ગુણોનો ભકતોમાં અભાવ જ છે. **માટે સર્વ કલ્યાણકર ગુણોના રત્નાકર ભગવાન જ મુખ્ય છે.**

પ્રભુના અવતારોમાં તેવા ગુણો નથી એમ નહિ માનવું, કેમકે—'बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते०-એ રાજન્! તમારા પુત્ર રામચંદ્રમાં બહુ કલ્યાણકારક ગુણો છે. તે જેમ સૂર્યકિરણોથી શોભાયમાન છે. તેમ ગુણોથી રામચંદ્ર અલંકૃત છે." એમ રામાયણમાં હોવાથી **સર્વ** કલ્યાણમય ગુણોના રત્નાકર શ્રીરામચંદ્ર પ્રકટ થયા છે. "ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम्० એ શ્રીમદ્ ભાગવતનાં વચનથી વરાહાદિ અવતારોમાં પણ પૂર્ણ ગુણો વડે પ્રાકટ્ય દર્શાવ્યું છે. એ ભગવાનનું લક્ષણ જ મુખ્ય છે. ભગવાન નિર્ગુણ ગુણોથી રહિત છે. એમ કહેવાથી તો જડપણું અથવા તુચ્છપણું સિદ્ધ થઈ જાય. એ ગુણો ઉપાધિથી છે એમ કહીએ તો પ્રભુમાં માયાનો સંબંધ સિદ્ધ થાય. પરંતુ પ્રકૃતિમાં જે ગુણો છે તે પ્રભુએ જ આપ્યા છે. "तत्प्रसादविवृद्धमानोरुमहिमा च योगमाया-પ્રભુની કૃપાથી જેનો પુષ્કળ મહિમા વધ્યો છે એવી યોગનિદ્રા-પ્રકૃતિ-માયા છે." એ પરાશર મુનિના વચનથી ભગવાનની કૃપાથી જ માયામાં તે ગુણો રહ્યા છે. ભગવાનનો લોક માયાથી પર હોઈ બ્રહ્મરૂપ છે. તો સાક્ષાત્ ભગવાનના ધર્મો-ગુણો ભગવદ્‌રૂપ હોય એમાં શું કહેવું? ભગવાનના કલ્યાણમય ગુણોને સર્વ મળી ઘણા કાલ સુધી વર્ણવીએ, તોપણ તેનો અંત ન આવી શકે.

સૂર્યનાં અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણે મહાભારતમાં કહ્યું છે કે, "वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः० - સેંકડો વર્ષ સુધી **સર્વ** લોક મળીને શંખ-ચક્ર-ગદા અને ખડ્ગધારી વિજયી વાસુદેવના ગુણો તો વર્ણવી શકાય નહિ તેવા છે. તો પણ કેટલાક ગુણો ભીષ્મે

મહાભારતમાં વર્ણવ્યા છે કે, " दानं दाक्ष्यं०—દાન-શાણપણ-શાસ્ત્રજ્ઞાન-શૌર્યાદિ ગુણો પ્રભુમાં નિત્ય છે, એમ વારંવાર કહ્યું છે. " अहमस्यानुजो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः—હું એમના ગુણોથી દાસ બનેલો એમનો બંધું છું" એમ લક્ષ્મણે રામાયણમાં જણાવ્યું. " गायन् दशशतानन आदिदेवः—શ્રીસહસ્ર-મુખ-શેષ, ભગવાનના ગુણોને હજુ સુધી નિરંતર ગાયાજ કરે છે. તો પણ તેનો પાર નથી" એમ બ્રહ્માના વચનથી આ જ આશય દૃઢ થાય છે. ભગવાનની કૃપારૂપ ગુણથી જ ભક્તોનું જીવન નભે છે. પ્રભુની ઉદારતાથી પુષ્ટિભકતોને રાસલીલામાં પ્રવેશ સિદ્ધ થાય છે. એમની વત્સલતાની ગુણથી જ ભકતોમાં રહેલા દોષોને આપ-વિચારતા નથી. સ્વાભાવિક રહેલા સુહૃદ્ ભાવના ગુણથી જ પોતે ઉદ્યમ કરીને રક્ષણ કરે અને પોતાની શોભા વિગેરે સર્ત્ર ગુણો ગોપિકાઓમાં પ્રકટ કરે છે. તેથી જ " तत्रापि शुशुभे०—તેથી જ વ્રજવનિતાઓના સહિત ભગવાન અત્યંત શોભે છે." એમ ફલ પ્રકરણમાં શુકદેવજીએ કહ્યું છે. ભગવાન સૌભાગ્ય ગુણથી જ નિજજનોના દુષ્ટ અરિષ્ટનું નિવારણ કરે છે. પ્રભુના સદાચાર ગુણથી જ જાતિથી હીન પ્રાણીઓને સુલભ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુહ – જટાયુ – શબરી – સુગ્રીવ – અંગદ વિગેરે હીન જાતિઓનો ઉદ્ધાર ભગવાને અનુગ્રહથી જ કર્યો છે. પોતાના પરમ ઉદાર ગુણથી જ કોશલ દેશના પશુપક્ષીઓને પણ મુક્તિ આપી છે. પોતાના શૌર્યાદિગુણોથીજ મથુરાનગરીના નિવાસીઓને ભગવાને કૃપાપાત્ર કર્યા. चंदनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुंब ह—ચંદનથી લેપાયેલા શ્રીહસ્તને વ્રજનાં ગોપીજન ચુંમે છે." આમ પ્રભુના માધુર્યગુણને તો કેવળ વ્રજરમણીઓ જ જાણે છે. ગંભીરતા વિગેરે સર્વગુણોનું પરિજ્ઞાન માત્ર ગોપીજનોને જ છે. કેમકે, ભગવાનની સાથે સાક્ષાત અધિક સંબંધ તો તેમને જ છે. ભગવાનની પૂર્ણકૃપા તેમના પર જ ઉતરી છે. ભવલ્લીલાના સાયુજ્યને પામ્યા પછી ભકતો ક્રમે ક્રમે પ્રભુના સર્વગુણોનો અનુભવ કરે છે. એટલા માટે કૃપા-સૌન્દર્ય-સુગંધ વિગેરે સર્વ ગુણોના પરિજ્ઞાનવડે ભગવાન જ સેવવા યોગ્ય છે. એમ નિશ્ચય થાય છે.

—દર્શન ૯ મું સમાપ્ત—

* * *

દર્શન ૧૦ દશમું

(ભગવાન્ દીનજનરૂપ ચાતકોના મેઘરૂપ છે)

દીન ચાતકના મેઘ પુરાણ પુરુષોત્તમ,
શ્રીગોપી-જનના નાથ! યદુપુત્ર પ્રસન્ન હો;—૧

હવે દીનજનોરૂપ ચાતકોના ભગવાન્ મેઘરૂપ છે. એ લક્ષણનો વિચાર કરે છે:— દીન કોને કહેવા? તેમનું ચાતકપણું કેમ? ભગવાન્ તેઓમાં પોતાનું મેઘપણું કેમ પ્રકટ કરે છે? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

સર્વાત્મભાવથી સેવન કરનારા, ગોપીભાવને પામનારા એજ ભકતો દીન છે. ભગવદ્ધર્મથી પણ તેમના મનોરથો પૂર્ણ થતા નથી. એટલે ભગવાનનું દર્શન કરવામાં-નિરખવામાં લીન બનેલા તેઓ ચાતકરૂપે છે. શ્રીટિપ્પણીમાં ભગવત્સ્વરૂપ **શ્રીવિઠ્ઠલનાથે** નિરૂપણ કર્યું છે કે, "ભગવાન્

વ્યાપકરૂપે આત્મરૂપે અંતર અને બહાર છે.” એમ શ્રુતિસિદ્ધ હોવા છતાં બહાર અને લોકમાં એ પ્રકટ સ્વરૂપ જ મુખ્ય સેવ્ય છે. અંતરાત્મારૂપ સ્વરૂપ નહિ જ. આમ મર્યાદામાર્ગથી વિલક્ષણતા છે. એમ જણાવવાને અહિં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે. જે મર્યાદામાર્ગમાં કામ મુખ્ય રીતે મુક્તિ મેળવવામાં અંતરાયરૂપ-વિઘ્નરૂપ ગણાય છે, તે જ કામ અહિં ભગવાન સંબંધી હોવાથી મુખ્યફલરૂપ થયો છે. એજ કામ આંતરિકફલરૂપ જેમને છે, એવાં ગોપીજન છે. વળી મર્યાદામાર્ગમાં શાસ્ત્રીયભકિતથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ પ્રાકટ્ય છે. અહિં કામને વશ બની દીનતા પામતાં પ્રત્યક્ષ પ્રભુ પ્રેમ છે તે પ્રેમ પણ પ્રેમ–કામશાસ્ત્રને અનુસરીને, નહિ કે વિધિને અનુસરીને “एका भृकुटिमाबध्य०–એક ગોપી ભ્રુકુટિ ચઢાવીને” વિગેરે શ્લોકમાં એમજ કથન કર્યું છે. ભગવાને નિઃસાધનજનોને બ્રહ્માદિથી સાધનોવડે ન પામી શકાય એવા ભજનાનંદને પોતે ગોપીજનને આધીન થઈને આપ્યો છે. માટે એ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

અથવા આગળ રમણમાં હાથીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. તેથી સ્વયં ભગવાન કામાધીન બની ભકતોના સમિપ પધારે છે. આ રીતિએ કામ પ્રકટ કરતાં પ્રિયમાં પ્રેમ–સ્નેહ સિદ્ધ થાય છે. બીજે એવું નથી. માટે પ્રથમ કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે. આથી સર્વાત્મભાવના લક્ષણથી ભગવાનનું સેવન–ભજનકાર ભકતો ચાતકરૂપ છે. બીજા નથી, એમ સ્પષ્ટ થયું. આ ઉપરથી લોકમાં કંગાલ જેવા જણાતા દીનજનો ચાતક પેઠે ભગવાનનું એક શરણ કરનારા છે, એમ માનવાનું નથી. પુષ્ટિમાં કેવળ ભગવાનમાં જ–ધર્મ–અર્થ–કામ અને મોક્ષ સર્વ ભગવાન જ છે, એમ માનીને બીજા સર્વ સાધન છોડનારા એવા દીન પુષ્ટિભકતો જ ચાતક તુલ્ય હોય છે. તેમને જ ભગવાન પોતાનું અપાર કૃપામૃત વરસાવે છે. તે ખરા દીન છે. માટે મેઘ તુલ્ય છે.

“अदीनलीला०” આ દ્વિતીયસ્કંધના શ્લોક પર શ્રીમદાચાર્યચરણે અદીન એટલે અત્યંત ઉદાર, સર્વ યાચકોને સર્વફલનું દાન કરવામાં સંકોચ વિનાનું મહાન્ ઉદાર, એવું જ લીલાસહિત સુંદર હસવું, તેથી યુક્ત ઈક્ષણ–નિરખવું, તે વડે શોભાયમાન ભ્રૂકુટિઓનાં ભંગથી મહાન્ અનુગ્રહ–કૃપાને સૂચવનારા પ્રભુ છે.” એમ વર્ણવ્યું. ભગવદ્‌ભાવથી પુષ્ટ થયેલાઓને પણ વિપ્રયોગ શૃંગારનો અનુભવ થતાં દૈન્યરસનો નિત્ય અનુભવ થાય છે. એમ દૈન્ય સિદ્ધ થતાં, પ્રકટ પ્રભુનાં પ્રેમ–સ્નેહ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણ પણ આજ્ઞા કરે છે કે:–આ બધું કામ–પ્રેમશાસ્ત્રાનુસાર હોય તો જ થાય. “तासामाविरभूच्छौरि:–તે શ્રીગોપિકાઓના મધ્યમાં પ્રભુ પ્રકટ થયા” આ વચનથી પુષ્ટિ પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ પ્રાકટ્ય એ જ સ્નેહના–પ્રેમના સિદ્ધાંતથી જ થયું છે. માટે પુષ્ટિભક્તો દીનચાતકરૂપ છે. શ્રીનંદરાજકુમાર તેમને મેઘરૂપ થયા છે. વિદ્વન્મંડનમાં શ્રીપ્રભુચરણે શ્રી નંદરાજકુમાર નવીન મેઘ નિજ આનંદ સુધાને વરસાવે છે. “सा तव विरहे दीना–તેમ વિરહે દીના सजलजलदसमुदय०–જલ સહિત મેઘ સમૂહના જેવા સુંદર શ્યામ સંગે વિયોગ થતાં તે લોકની માફક દુઃખિત નથી” વિગેરે ગીતગોવિંદનાં વચનોથી દીનજનોરૂપચાતકના મેઘરૂપ થવાનું મુખ્ય લક્ષણ નંદકિશોર શ્રીકૃષ્ણનું સિદ્ધ થાય છે.

દર્શન દશમું સમાપ્ત.

દર્શન ૧૧ મું

(ભગવાન સફળ અનુગ્રહવાળા છે.)

અમોઘ કરુણાપૂર્ણ! પરમાનંદ વિગ્રહ!
શ્રીકૃષ્ણ! ગોપિકાપુત્ર! હો પ્રસન્ન દયાકર—૧

સફલ અનુગ્રહ એ જ એક જેમનો સ્વભાવ છે. પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના એ મુખ્ય લક્ષણનો વિચાર કરે છે:—શું ભગવાન પોતાના આ લક્ષણને પ્રકટ કરે છે? આ લક્ષણ આગંતુક છે કે નિત્ય છે? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે:—

ભગવાનનું આ લક્ષણ આગંતુક નથી, પરંતુ નિત્ય છે. કેમકે ભગવદ્ધર્મ સર્વથા નિત્ય છે. એમાં વિઘ્ન કે અંતરાય હોતો જ નથી ક્રોધ વિગેરે જે ધર્મ પ્રભુમાં જોવામાં આવે છે. તે આગંતુક છે. નિત્ય નથી, આરોપણ કરવામાં આવ્યા છે. ભ્રમ બુદ્ધિના લોકો પ્રભુમાં ક્રોધ વિગેરેનો આરોપ કરે છે. તે વાસ્તવિક નથી. "क्रोधोपि देवस्य वरेण तुल्यः, क्रोधोपि तेनुग्रह एव संमतः०-(૧૦-૧૬-૩૪) દેવનો ક્રોધ પણ વરદાન સમાન છે, હે ભગવાન આપનો ક્રોધ પણ અનુગ્રહ જ માન્યો છે." ભગવાનના ક્રોધને કૃપારૂપ માને છે. માટે જ અનુગ્રહ જ કરવાના સ્વભાવવાળા એ પ્રભુનું મુખ્ય લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનના ક્રોધના અંશ વડે પ્રકટેલા શંકરને ભક્તો કૃપાસાગર કહે છે. શંભુનું આવું કૃપાપણું ભગવાનના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થયું છે.

મુખ્ય શંકર-એટલે કલ્યાણ કરનાર તો પ્રભુ-શ્રીપુરુષોત્તમ જ છે. હરિવંશમાં સ્વયં કૈલાસવાસી શિવે "शंकरोऽपि यतो देवस्ततः शंकरतां गतः" તે ભગવાનથી હું મહાદેવ શંકર પણ શંકરપણાને પામ્યો છું" એમ જણાવ્યું છે. 'શિવ' શબ્દ વાચક પણ મુખ્ય નંદકિશોર જ છે શિવ-નારાયણ-અચ્યુત-ગુહ્ય-શક્ર-શર્વ વિગેરે શબ્દો વિષ્ણુસહસ્ર નામમાં વિષ્ણુવાચક-કૃષ્ણવાચક ભીષ્મે કહ્યા છે. તેમ શ્રુતિમાં પણ એ સર્વ શબ્દો પરમાત્મવાચક જ છે. कलौ जनिष्यमाणानां० (૯-૨૪-૬૧) કલિયુગમાં ઉત્પન્ન થનારાઓનાં દુઃખ, શોક અને અજ્ઞાનને નાશ કરવા તથા ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવા, સુંદર પુણ્યકારક યશ વિસ્તાર્યું છે. यन्माया० (૫૮) જેમની માયાનું ચરિત્ર પુરુષને ઉત્પત્તિ-પાલન અને નાશ કરનારું થાય છે, અને અનુગ્રહ માયાને દૂર કરી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવે છે. "तदैव सामृतजला०-(૧૦-૧૬) લીલાથી મનુષ્યરૂપ ધરનાર ભગવાનના અનુગ્રહથી શ્રી યમુનાજી વિષરહિત થઈને અમૃતમય જલવાળાં થયાં "अनुग्रहाय भक्तानाम्० (૧૦-૩૩-૩૭) ભક્તોના ઉપર અનુગ્રહ કરવા મનુષ્ય દેહ ધારણ કરનાર ભગવાન તેવી લીલાઓ કરે છે. તેને સાંભળી મનુષ્ય પ્રભુ-પરાયણ બને છે. "इत्थं सोऽनु ग्रह ' (૧૦-૫૨-૧) આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી અનુગ્રહ મેળવી-કૃપા પામી ઇક્ષ્વાકુપુત્ર મુચુકુંદ તેમને નમીને પ્રદક્ષિણા કરી ગુહામાંથી બહાર નીકળ્યા, "अनुग्रहाय संप्राप्तौ-અનુગ્રહ કરવા પધારેલા" વિગેરે શાસ્ત્રવચનો શ્રીકૃષ્ણના સફલ અનુગ્રહ સ્વભાવરૂપ મુખ્ય લક્ષણને સિદ્ધ કરે છે. "अदीनलीला० स आत्मानोऽनुग्रहार्थाय ઉદાર હાસ્યથી નિરખતાં શોભતી ભ્રુકુટિના ભંગવડે અત્યંત અનુગ્રહને સૂચવતા, अनुग्रहावाविरास्ताम्०-(૮-૨૪) નર અને નારાયણ ઋષિઓ પ્રાણી-માત્રને અનુગ્રહ કરવા પ્રકટ થયા છે. यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टः અદ્ભુત કર્મ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અનુગ્રહવડે હું અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી બળ્યા છતાં મૃત્યુ ન પામ્યો" એમ પરીક્ષિત્ રાજા કહે છે. मयातेऽकारि मघवन्० (૧૦-૨૮-૧૫)

હે ઇન્દ્ર! યજ્ઞનો ભંગ કરી મેં તારા ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે. ઇન્દ્ર ઉપર ભગવાનને અનુગ્રહ કરવાનાં કાર્યો દર્શાવ્યાં છે. જો એમનો અનુગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ ન હોય તો વ્રજ ઉપર શિલાઓ વરસાવનાર દેવેન્દ્રના ઉપર અનુગ્રહ કરી પોતાનો ભક્ત કેમ કરે ? અને એની જ પ્રાર્થનાવડે પોતાનું ગોવિંદ અને ઉપેન્દ્ર નામ કેમ સ્વીકાર કરે ? શત્રુઓને મુકિત આપી, એ અનુગ્રહ કરવાના સ્વભાવથી જ આપી છે. માટે પરમકૃપાનિધાન ભગવાન ભક્તોએ ભજવા જોઈએ-સેવવા જોઈએ જ.

દર્શન-૧૧મું સમાપ્ત.

દર્શન ૧૨ બારમું

(ભગવાન પ્રગલ્ભતા–મધુરતા–ઉદારતા–સુશીલતા વિગેરે-ગુણોથી સ્વજનને રંજન કરનાર છે.)

પ્રગલ્ભાદિ ગુણે ભક્ત-સ્નેહ હર્ષ વધારતા,
પુંડરીકાક્ષ! ગોવિંદ! મને રક્ષો કૃપાનિધિ.-૧

પ્રગલ્ભતા, મધુરતા, ઉદારતા, ગંભીરતા, સુશીલતા, વિગેરે ગુણો વડે સ્વજનને રંજન કરવાનું પ્રભુનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોકુલ – મથુરા – દ્વારકા વિગેરેમાં આ લક્ષણ પ્રકટ કર્યું છે. એમ શ્રીભાગવતનાં વચનોથી સિદ્ધ થાય છે જેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. મથુરાલીલામાં बलश्च कंसप्रहितम्०– तयोस्तदभुतं वीर्यम्० – ऊचुः परस्परं ते वै० – रूपपेशलमाधुर्य० – उदारहासद्विजकुन्ददीधिति० – भगवानपि गोविन्दः० – કંસે મોકલેલા સૈન્યને મારી નગર શોભાને જોવા લાગ્યા, તે સમયે તેમનું તેજ–પરાક્રમ–ગૌરવ–રૂપ–માધુર્ય–સૌન્દર્ય વિગેરે જોતાં સર્વજનો જાણે આશ્ચર્ય પામ્યા હોય એમ થયું, ભગવાનના રૂપ–માધુર્ય–હાસ્ય–આલાપ–નિરીક્ષણ વિગેરે ગુણોથી જેનું ચિત્ત આકર્ષિત થયું છે, એવી સૈરંધ્રીએ ચંદન આપ્યું, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં કેશી દૈત્યને મારી વ્રજને આનંદ આપતા થકા પશુઓનું પાલન કરવા લાગ્યા. આ સર્વ શ્રી ભા૦૧૦-૪૧-૪૨-૨૯ અધ્યાયોનાં વાકયોમાં ભગ, વીર્ય, શૌર્ય, સૌન્દર્ય, માધુર્યાદિગુણો સ્વજનોને રંજન કરવા પ્રકટ કર્યા છે, અનંતગુણનિધિ ભગવાન ભક્તોના આનંદ માટે સર્વ ભાવો પ્રકટ કરે છે. એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું. ભગવન્માર્ગમાં પ્રવેશ પામેલા ગોપી–ગોપાલ–નંદ–યશોદા–બલદેવ વિગેરે સ્વજનો છે. વસુદેવ–દેવકી–ઉદ્ધવ–અક્રૂર–માળી–કુબ્જા–રુકિમણી–સત્યભામા વિગેરે સર્વ દ્વારકાવાસીઓ, પાંડવો–તેમને અનુસરનારા–સેવકો, બીજા વ્યાસનારદ–સનકાદિક મહામુનિયો, બ્રહ્માશંકર–ઇન્દ્ર વિગેરે દેવો, તથા ભગવાને અંગીકાર કરેલા ભક્તોઃ શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીવિઠ્ઠલનાથે કૃપામૃતથી પાત્ર કરેલા ભગવાનના સ્વજનો, તે સર્વમાં રસિકશિરોમણિ, શ્યામસુંદર વ્રજવર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના માધુર્યાદિગુણો વડે નિરંતર પરમાનંદ પ્રકટ કરે છે. નિત્ય મહોત્સવ નિત્યસુખ સ્વજનને સુલભ હોવાથી તે આનંદ તેમને અનુભવમાં આવે છે. લીલોપયોગી ભક્તો જ વિશેષે કરીને ભગવાનના ગુણોના આનંદને ભોગવનાર થાય છે. તેમાંયે ભગવાને તો ઉદારતા શ્રીગોપીજનમાંજ પ્રકટ દેખાડી છે. તેઓને જેવો આનંદ આપ્યો છે. તેવો કોઈને પણ આપ્યો નથી.

“नायं શ્રિયો૦ એ પ્રથમ કહીગયેલા શ્લોકપ્રમાણે આ આનંદ લક્ષ્મીને, દેવીઓને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. મધુરતા વિગેરે ગુણો પણ શ્રીગોપિકાઓમાં જ પ્રભુએ પ્રકટ કર્યા છે.” तत्रैकांसगतं बाहुम्૦–શ્રીકૃષ્ણના ખભા ઉપર રહેલા કમલસમસુગંધિમાન, ચંદનથી લેપાયમાન, બાહુને શુધીને રોમાંચ ધારણ કરતાં એક ગોપીજન ચુંબન કરવા લાગ્યાં. વિગેરે શ્રીશુદેવજીનાં વચનથી પ્રભુનાં સર્વ અંગે અંગ મધુર–અતિ કોમલ અને સુગંધદાર યુક્ત હોવાથી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થયાં. આ પ્રમાણે ભગવાન્ સદાનંદ રૂપ હોઈ સર્વ સમાન રસ ઉત્પન્ન કરનાર થયા છે. એમ શ્રીઆચાર્યચરણોએ વિવેચન કર્યું છે. તેથી ગોપીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ ભક્તોએ સેવન કરવા યોગ્ય છે, એમ સુંદર રીતે સિદ્ધ થાય છે.

દર્શન ૧૨ બારમું સમાપ્ત

દર્શન ૧૩ તેરમું

(ભગવાન શ્રીમદ્ભાગવતથી જ જાણી શકાય છે)

શ્રી ભગવાનથી વેદ્ય ગોપીશ! નમું આપને;
વેણુગાન વિષે લોલ મુકુન્દ પરમાત્માને—૧

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શ્રીભાગવતથી વેદ્ય–જાણી શકાય તેવા છે. માટે ભાગવત વેદ્યત્વરૂપ ભગવાનનું લક્ષણ મુખ્ય છે. તેનો અહિં વિચાર કરે છે:—वेद्यं वास्तवमत्र वस्तुशिवदम्૦–અહિં શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણવેલું વસ્તુ કલ્યાણ કારક હોઈ જાણવા યોગ્ય છે. શ્રીશુકદેવજીનું (૧-૧-૨) વચન છે. તેથી ભાગવત વેદ્ય ભગવાન છે. વેદના પૂર્વ કર્મકાંડમાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન યજ્ઞમૂર્તિ પ્રભુનું નિરૂપણ કર્યું, વેદના જ્ઞાન–ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનશકિત પ્રધાન બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રભુનું નિરૂપણ કર્યું. અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન એમ બન્ને પ્રધાન શ્રીહરિનું–પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કર્યું છે. માટે એ પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસામાં દર્શાવેલાં કર્મ અને જ્ઞાન કરતાં એ બન્ને શકિતઓનું નિરૂપણ કરનારા શ્રીમદ્ભાગવતની વિશેષતા છે. એમ તત્વદીપનિબંધના “यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे૦”—વિગેરે શ્લોકોમાં શ્રીમદાચાર્યચરણોએ દર્શાવ્યું છે:—

વેદ, શ્રીકૃષ્ણનાં વાકયો–ગીતા, વ્યાસસૂત્રો, અને વ્યાસની સમાધિભાષા–શ્રીભાગવત. એમ ચાર પ્રસ્થાન પ્રમાણોમાં મુખ્ય છે. વેદાર્થમાં સંદેહ થાય તો શ્રીકૃષ્ણનાં વાકયોથી દૂર કરવો. તેમાં સંશય થાય તો વ્યાસસૂત્રો વડે દૂર કરવો અને વ્યાસસૂત્રોમાં સંદેહ થાય તો શ્રીમદ્ભાગવતથી નિર્ણય કરવો. એમ ઉત્તરોત્તર પ્રમાણો નિર્ણય કરવામાં મુખ્ય માનવાં. વેદમાં “अपाणिपादः–વિગેરે શ્રુતિઓમાં હાથપગરહિત ભગવાન છે. એમ કહ્યું એટલે સંશય થાય કે:–ભગવાન સાકાર છે કે નિરાકાર છે? ત્યારે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાકયથી “सर्वतः पाणिपादान्तम्૦ સર્વ તરફ હાથ–પગ જેમને છે. એવા પરમાત્મા સાકાર છે. વેદમાં નિષેધ કર્યો એ લૌકિક આકાર સંબંધમાં છે. કારણ કે, એજ શ્રુતિમાં ગતિ કરવી, ગ્રહણ કરવું, જોવું વિગેરે ક્રિયા દર્શાવી છે–તે ધર્મ રૂપે કહ્યા છે. એટલે ભગવાન નિરાકાર નહિ, પણ સાકાર છે, એમ શ્રી કૃષ્ણનાં વાકયથી નિર્ણય કર્યો.

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः૦–આ શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યમાં જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપના અંશરૂપ કહ્યો. એટલે સંશય થાય કે, જીવ વ્યાપક છે. કે અંશ છે? તેનો નિર્ણય ‘उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्; व्यतिरेको गन्धवत्, तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्” (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૧૯-૨૬-૨૯)

વિગેરે વ્યાસસૂત્રોથી કહે છે કે :—જીવાત્મા શરીરમાંથી નીકળી ચંદ્રમાના લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી ફરીને પાછો આ લોકમાં આવે છે. એમ શ્રુતિમાં કહ્યું. માટે જીવનું કંઈક માપ સ્વીકારવું જોઈએ. વાળના અગ્રભાગના દશ હજારમાં ભાગ જેટલો જીવાત્મા છે. એમ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં ૫-૯ માં કહ્યું છે. એટલે જીવ વ્યાપક નથી. પણ અંશ-અણુ છે. તેથીજ તેનું દેહમાંથી જવું આવવું થાય છે. અણુ હોવાથી એ શરીરના એક દેશમાં જ રહી શકે, છતાં શરીરમાં વ્યાપક કેમ છે? એના ઉત્તરમાં દષ્ટાંત આપે છે કે :—ચંદન એક શરીરના એક જ ભાગમાં લેપેલું હોવા છતાં સર્વ શરીરમાં જેમ સુખ આપે છે. તાપને દૂર કરે છે. તેમ જીવ એક હૃદય સ્થાનમાં રહેલો હોઈ સર્વ શરીરમાં ચૈતન્ય પ્રસારે છે. પુષ્પથી ખીલેલું વૃક્ષ દૂર હોવા છતાં, તેનો સુગંધ સઘળે પ્રસરે, તેમ જીવનું ચૈતન્ય સર્વ શરીરવ્યાપી હોય છે

સર્વ જગદાદિ ક્રિયા માત્રનું નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે. એમ વ્યાસસૂત્રોનો સિદ્ધાંત છે, છતાં તેના સંદેહનું નિવારણ કરવા “अन्वयादिरतः એ ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકનું પ્રમાણ આગળ કરી, બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત અથવા સર્વકારણના પણ કારણ છે.” એમ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

સર્વ વેદશાસ્ત્ર તથા ગીતાના ગૂઢ જ્ઞાનના સમૂહનો સાર શ્રીમદ્‌ભાગવત છે. તેથી તેને ‘निगमकल्पतरोः’—વેદ કલ્પવૃક્ષનું ગળેલું ફલ છે. ‘स्वानुभावमखिलश्रुतिसारम्’—પોતાના અનુભવેલા સર્વ વેદોનો સાર છે. ‘सर्ववेदेतिहासानांसारं सारं समुद्धृतम्—સર્વ વેદ ઇતિહાસના સાર સારનો સંગ્રહ છે.” એમ શ્રીવ્યાસજી જણાવે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતના આરંભમાં “यतः कृतः कृष्णसंप्रश्नः० એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે અને” गोविंद गोपवनिता०—ગોપાંગનાઓ અને વ્રજ ભક્તોથી જેમનું યશોગાન થાય છે, એવા હે ગોવિંદ? તથા “कीर्तनादेव कृष्णस्य०—શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથી જ કલિયુગમાં મુક્તિ થાય છે.” એમ ઉપસંહાર કરે છે. એટલે પ્રારંભમાં અને સમાપ્તમાં શ્રીકૃષ્ણનો જ સંબંધ હોવાથી શ્રીમદ્‌ભાગવતથી જ ભગવાન્ જાણવા યોગ્ય છે. એમ નિશ્ચય થાય છે. **શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપના જ અંશો મત્સ્ય-વરાહ-વામન વિગેરે અવતારો છે.** એ અવતારોનાં ચરિત્રો શ્રીકૃષ્ણનાં જ માહાત્મ્યને સૂચવનારાં છે. તથા રામાવતારનું ચરિત્ર પણ તેટલા માટે જ નિરૂપણ કર્યું. “कलौ कृष्णं यजन्ति,०—કલિયુગમાં શ્રીકૃષ્ણનું જ યજન કરે છે.” એમ આરંભ કરી “मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावत्”—પ્રિયા સીતાએ ઇચ્છેલા માયા મૃગની પાછળ દોડ્યા. “એમ શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનનું સ્મરણ કરીને આ સર્વ અવતારો શ્રીકૃષ્ણનાં જ છે, એમ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરે છે. આ અર્થ મુખ્ય હોવાથી “नमस्ते रघुवर्याय—આપ રઘુવરને નમસ્કાર કરું છું” એમ અક્રૂરજીએ વ્રજપતિની સ્તુતિ કરવાથી શ્રીમદ્‌ભાગવતવડે જાણવા યોગ્ય વ્રજવર નંદરાજ કુમાર શ્રીકૃષ્ણ જ છે

નંદરાજકુમાર શ્રીબાલકૃષ્ણની મુખ્યતા હોવાથી દ્વારકા મથુરાદિ લીલાઓમાં નંદપુત્રપણાથી જ ભગવાનનું સ્તુતિગાન થાય છે. “रामकृष्णौ परिष्वज्य पितारावभिवंद्य च०—બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે માતા પિતાને આલિંગન કરી વંદન કર્યું” એ શુકદેવજીના વપનથી ભગવાન નંદનંદન છે. “नंदगोपकुमाराय०— નંદગોપના કુમાર શ્રીગોવિંદ પ્રભુને વારંવાર પ્રણામ.” “यमंशाभागेन, आविवेशांशभागेन०—આ વચનોથી વાસુદેવાદિ ચતુર્વ્યૂહ મૂર્તિઓનું પણ અંશત્વ છે—એ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અંશરૂપ છે. નંદરાજકુમાર શ્રીબાલકૃષ્ણનું જ કેવલ પૂર્ણ પુરુષોત્તમપણું એમ શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞાનદાતા શ્રીઆચાર્યચરણે નિરૂપણ કર્યું છે. આ સિદ્ધાન્ત ભગવત્સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનને યોગ્ય ભગવદીયોજ ભગવાનની કૃપા વડે જાણે છે. પૂર્ણાનંદ દાતાપણું. નંદરાજકુમારપણું એ બન્ને ભગવાનનાં લક્ષણ છે. એમ પહેલા અને ચોથા દર્શનમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

શ્રીમદ્‌ભાગવતથી જાણવાયોગ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. એમ સ્કંધવાર દર્શાવે છેઃ—**પ્રથમસ્કંધમાં**-રથારૂઢ ભગવાન વર્ણવ્યા. તેમાં દારુક જેને સારથિ છે એવા, અર્જુનના સારથિ, પાંડવોના રક્ષક, વૈષ્ણવગર્ભના રક્ષક, શ્રીશુકદેવરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ છે, **દ્વિતીય સ્કંધમાં**-હૃદય-કમલમાં વિહાર કરનાર, વ્યાપિવૈકુંઠમાં વિહાર કરનાર, બહુ અવતારી, બ્રહ્મા-નારદ શુક વિગેરેના ગુરુરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ છે. **તૃતીય સ્કંધમાં**-વૃક્ષના મૂલમાં સ્થિતિ કરનાર મૈત્રેય અને ઉદ્ધવના ગુરુરૂપ, લીલા કરનાર, આત્માની ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિ કરનાર, શેષશાયી, કાલાત્મા, પદ્મનાભ, ધિપતિ, સનકાદિકોને વર આપનાર, વરાહ રૂપ, કર્દમને વર આપનાર, ગરુડાસન; કપિલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. **ચતુર્થસ્કંધમાં**-બ્રહ્મા-શંકર વિગેરે વિભૂતિઓ વડે વીંટાયેલા, ગુરૂપ, ધ્રુવજીને વર આપનાર, પૃથુરાજાએ ચરણપૂજા કરાયેલા, પ્રચેતસોને વર આપનાર, તથા બદ્રીનાથ શ્રીકૃષ્ણ છે, **પંચમસ્કંધમાં**-ઋષભદેવરૂપ, સંકર્ષણ-હયગ્રીવ વિગેરે નવ- પ, બ્રહ્માંડરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. **ષષ્ઠસ્કંધમાં**-અજામિલને મુક્તિ આપનાર, દક્ષને વર આપનાર, -રક્ષક, વૃત્રાસુરને મુકત કરનાર અને સંકર્ષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. **સપ્તમસ્કંધમાં**-બ્રહ્મા-નારદ- સિંહરૂપ, સર્વધર્મના રક્ષક, શ્રીનારદજીથી ગવાતા, પાંડવપ્રિય શ્રીકૃષ્ણ છે. **અષ્ટમસ્કંધમાં** ગજેન્દ્રને વર આપનાર, મન્વંતરના રક્ષક, વામન-કૂર્મ-ધન્વન્તરી-મોહિની મત્સ્યાદિ રૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. **નવમસ્કંધમાં** - અંબરીષ - ખટ્વાંગાદિ રાજાઓવડે પૂજાતા, રામચંદ્રરૂપ, પરશુરામરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. **દશમ સ્કંધમાં**-નિત્યલીલાઓના કરનાર, સ્વયંપુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે. **એકાદશ સ્કંધમાં**-માયિક લીલાના કર્તા, જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ આપનાર, સંકર્ષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે, અને **દ્વાદશ સ્કંધમાં**-પોતાના કીર્તનથી સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર, કલ્કી-બદરીનારયણરૂપ, વટપત્રમાં શયન કરનાર, શિવ-સૂર્ય વિગેરે દેવોથી માનવા યોગ્યય, શ્રીભાગવત શાસ્ત્રના આચાર્યરૂપ , ફલદાન કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે બારે સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણની જ મુખ્યતા હોવાથી શ્રીભાગવતથી જાણવા યોગ્ય ભગવાન છે એ લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. માટે ભાગવતમાર્ગથી ભક્તોએ ભગવાન ભજવા, એમ સ્પષ્ટ છે.

દર્શન ૧૩ તેરમું સમાપ્ત

* * *

દર્શન ૧૪ ચૌદમું

(ભગવાન કીર્તન-શ્રવણ-પ્રેમ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થાય છે.)

કેવલ સ્નેહથી સાધ્ય પુરાણ પુરુષોત્તમ,
દેવકી હૃદયાનંદી મને રક્ષો દયાનિધિ--૧

હવે ભગવાનના લક્ષણરૂપ નિધિને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન, શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ-પ્રેમ વિગેરે મુખ્ય અંજન રૂપ છે.

હિનાધિકારી પ્રણાડી શ્રીભાગવતમાં 'શૃણ્વતાં સ્વકથાં કૃષ્ણઃ૦-(૧-૨-૧૭ થી ૨૨ સુધી) ના શ્લોકોમાં કથાશ્રવણ કરનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં શ્રવણ અને કીર્તન, પવિત્ર સત્પુરુષોનું હિત કરનાર ભગવાન વિરાજીને તેમના અંતરની કામાદિ વાસનાઓનો નાશ કરે છે નિરન્તર શ્રીભાગવતના સેવનથી વાસનારૂપ અમંગળ નાશ પામે ત્યારે ઉત્તમ ભગવદીયો જેમનું કીર્તન કરે છે એવા પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાનમાં નિશ્ચલ ભક્તિ થાય છે. તેથી રજોગુણ અને તમોગુણથી

થનારા કામલોભાદિ ભાવોથી મન પરાભવ પામતું નથી. અને સત્ત્વગુણથી સ્થિર રહી પ્રસન્ન બને છે—શાંત થાય છે. આ પ્રમાણે મન શાંત અને પ્રસન્ન થતાં ભગવદ્‌ભક્તિતા યોગવડે સંગથી મુક્ત થતાં વૈરાગ્ય પામી ભગવત્તત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી પોતાના સ્વરૂપભૂત ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતાં, એ ભક્તનાં હૃદયમાં અહંકારરૂપ ગાંઠ તુટી જાય છે, સર્વ સંશયો નાશ પામે છે, કર્મનાં ફળો ક્ષય પામે છે. એટલા માટે જ વિદ્વાનો—જ્ઞાનીઓ ભગવાન વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને વિષે મનને શુદ્ધિ કરનારી ભક્તિ નિરંતર પરમાનંદથી કરે છે

આ ભાગવતનાં વચનો વડે કથાશ્રવણથી આરંભી ભગવાનની પ્રાપ્તિ હીન અધિકારીઓને આ પ્રણાલી દર્શાવવામાં આવે છે. મધ્યમાધિકારી-વ્યાસ જીના સંવાદરૂપ મધ્યમાધિકારી પ્રકરણમાં-મનન સહિત શ્રવણ ભક્તિવડે હૃદયમાં ભ સાક્ષાત્-કાર થયા પછી સુખ ને આનંદરૂપ કીર્તન-ભક્તિનો આરંભ છે, એમ વ્યવસ્થા કરી સિદ્ધ ક

ઉત્તમાધિકારી પરીક્ષિતરાજા વિગેરે એ તો ગર્ભમાં જ પ્રભુનો સાક્ષાત્ક કરનારા ઉત્તમ અધિકારીઓ શ્રવણ-કીર્તન વિગેરે પણ ફલ રૂપે જ કરે છે. એ ઉત્તમાધિકારી પ્રકરણના વિષયમાં "अल गायत विष्णुगाथाः०-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ કહો" એમ પરીક્ષિતનાં વચનથી નિશ્ચાય થાય છે. "मय्यावेशितवाक्चित्तो०-મારે વિષે વાણી અને ચિત-પરોવનાર, મારા ધર્મમાં આસક્ત રહેનાર એવો તું ત્રણે ગતિઓને ઓળંગી પછી મને પામીશ." એમ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાનનાં વાક્યથી કીર્તન વિગેરે ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય સાધન છે એમ સ્પષ્ટ થયું. "पीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे०-શ્રીકૃષ્ણને વિષે જ્યાં સુધી પ્રેમ ન હોય ત્યાં સુધી દેહ અને ગેહના અભિમાનમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થતો નથી." એમ ઋષભદેવના વચનથી પ્રેમ પણ પ્રભુપ્રાપ્તિમાં મુખ્ય સાધન છે. તે પ્રેમને જ ભક્તિ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. રાસ પંચાધ્યાયીમાં "भवदायुषांनः०- આપ જેમનાં આયુષ્યરૂપ છે એવાં અમે ગોપીઓ" એમ કહીને શ્રીગોપિકાઓએ દર્શાવેલી પ્રીતિ જ ભક્તોએ શ્રવણ—કીર્તન વિગેરે કરીને મેળવવી જોઇએ. તેવી પ્રીતિથી જ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય અને ભગવત્સંબંધમાં દૃઢ અનુરાગ પણ સિદ્ધ થાય. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનના લક્ષણ રૂપ નિધિને મેળવવામાં અને પ્રભુનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવામાં શ્રીભાગવત જ મુખ્ય અંજનરૂપ છે. માટે તેમાં કહ્યા પ્રમાણે ભજન-સેવન કરવું યોગ્ય છે: એમ સર્વ પ્રકારે સુંદર રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું:—

કૃપાએ શાર્ઙ્ગપાણિની રચ્યું પરતત્ત્વાંજન,
પ્રભુના દાસને લાગે સુણી આનંદ દાયક—૨
ભગવાન ગોપિકાપુત્ર પરમાનંદરૂપ એ
હો પ્રસન્ન દયાસિંધુ પ્રેમાળ સ્વજનો વિષે—૩
વનમાલાધર શ્રીમાન કાને ભૂષણ પુષ્પનાં
મને પ્રસન્ન હો કૃષ્ણ, ગોપિકા મધ્ય શોભતા—૪
હૃદયસ્થ દયાસિંધુ પુરુષોત્તમ પ્રેરતા
સ્વતંત્ર સ્વજનાધીન હો પ્રસન્ન મને સદા—૫

પરતત્ત્વાંજનનો અનુવાદ સંપૂર્ણ

पूर्वानुसंधानं ग्रन्थारंभे,—

विषय :—

अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपाद्यं परमतत्त्वं श्रीकृष्णरूपं प्रमेयं श्रीभागवततत्त्वसुबोधिनी–गीता–विद्वन्मंडनसूत्राणुभाष्यादिग्रन्थोक्तैः विविधप्रमाणैः चतुर्दशधा सुदृढमुपपादितमस्ति। लेखे वारंवारं श्रीमदाचार्याणां श्रीप्रभुचरणानां चाभिधानानि सुललितविशेषणैः संयोज्य, मंगलाचरणे प्रकरणान्ते च श्रीविट्ठलनाथचरणपरागोपजीविना ‘तत्प्रियेण’ “तदाज्ञाकिंकरेण” इत्यादिवाक्यैः गुरुभक्तिभावभरितमानसममनेनादर्शि।

निरक्षराधिकृते मुद्रणालये साक्षरसाहित्यमुद्रणसामयिकक्लेशः संशोधकैर्भूयोऽनुभूयते, तथापि मया स्खलितक्षमापनं भवत्सु निवेदितव्यं विवेकाय।

ग्रन्थमुद्रणप्राकट्यविलम्बे हेतू राजकीयप्रतिबन्धो ग्रंथप्रकाशनप्रत्यूहरूपोस्ति सर्वेषां, सौकर्यं संप्राप्य साम्प्रतं गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजचरणानां सुवर्णजयन्तीमहोत्सवप्रसंगे एतत्प्राकाश्यं नीत्वा परतत्त्वबुभुत्सुकरकमलेषु परतत्त्वाञ्जनं सादरं समर्प्यते भगवदीयदासेनानेन चिमनशास्त्रिणा॥

भाद्रपदशुक्ल ७
सं. २००३

चिमनशास्त्री
सूरत–श्री. बा. शु. महासभा—

ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ સંશોધિત ગ્રન્થો

૧	શ્રીમદ્ભાગવતપ્રકરણવિભાગઃ	૦-૬-૦
૨	શ્રીમદ્ભાગવતાર્થનિબન્ધઃ, સપ્રકાશાવરણભઙ્ગયોજના પ્રક્ષિપ્તાધ્યાયસમર્થનયુતશ્ચ	૨-૦-૦
૩	ચતુઃશ્લોકી	૦-૧૨-૦
૪	શ્રીયમુનાષ્ટકમ્,ચતુષ્ટીકોપેતમ્,	૦-૧૨-૦
૫	,, ગુર્જરાનુવાદઃ	૦-૮-૦
૬	શ્રીવિવેકધૈર્યાશ્રયઃ સર્વટીકોપેતઃ સાનુવાદશ્ચ	૧-૦-૦
૭	ભક્તિમકરંદઃ	૦-૮-૦
૮	બાલબોધઃ-સાનુવાદઃ સર્વટીકોપેતઃ	૧-૦-૦
૯	દ્વિતીયસ્કન્ધસુબોધિનીપ્રકાશઃ	૧-૮-૦
૧૦	સૌન્દર્યપદ્ય-શિક્ષાશ્લોકાઃ-સટીકાઃ	૦-૪-૦
૧૧	પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા ગુ. ભા-૧	૦-૮-૦
૧૨	પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા ગુ. ભા-૨	૧-૦-૦
૧૩	,, પૂર્વાર્ધઃ ગુ. ભા-૩	૦-૧૨-૦
૧૪	ભાવસાગરઃ	૦-૧-૦
૧૫	પરતત્ત્વાઞ્જનમ્ સાનુવાદમ્	૧-૦-૦
૧૬	ઉત્સવનિર્ણયસમુચ્ચયઃ સંસ્કૃત વિભાગઃ	૩-૦-૦
૧૭	પ્રશ્નોત્તરમાલિકા	૨-૦-૦
૧૮	શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્રરત્નાકરઃ	લલુભાઈ છગનલાલ
૧૯	ષોડશગ્રન્થાનુવાદઃ	
૨૦	પુષ્ટિસુધાકરઃ	
૨૧	અન્તઃકરણપ્રબોધઃ સસર્વટીકઃ	૦-૮-૦
૨૨	નામરત્નં સટીકમ્	૦-૬-૦
૨૩	ભક્તિહેતુઃ સટીકઃ	૦-૬-૦
૨૪	વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકી સર્વટીકાયુતા	૦-૬-૦
૨૫	જલભેદવિચારઃ ગુ૦	૦-૧-૦

મુદ્રક : કાલિદાસ કૃપાશંકર શેલત
મુદ્રણાલય : 'પ્રતાપ' પ્રીં. પ્રેસ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, સુરત
પ્રકાશક : ચીમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી. મોટા મંદિર, સુરત